

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 338.22.021.2

Абдыкадыр кызы Гулзада

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАСЫНЫН
АГРАРДЫК СЕКТОРУН СИСТЕМАЛУУ ӨНУКТУРУУ БОЮНЧА
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУНУ ОПТИМАЛДАШТЫРУУ**

08.00.05 – тармактык экономика

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: э.и.д., доцент

Калманбетова Г.Т.

Бишкек - 2024

КЫСКАРТУУЛАР.....	2
КИРИШҮҮ.....	3
I БАП. АГРАРДЫК СЕКТОРДУ МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУ СИСТЕМАСЫН ТЕОРИЯЛЫК ЖАКТАН НЕГИЗДӨӨ.....	9
1.1.Экономиканы жөнгө салууда мамлекеттин ролу.....	9
1.2.Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу: принциптери, формалары, методдору.....	23
1.3. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы.....	36
II БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУНУН УЧУРДАГЫ АБАЛЫН ЖАНА БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫН ТАЛДОО.....	60
2.1. Агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуу укуктук негиздери.....	60
2.2. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун учурдагы абалына талдоо жүргүзүү.....	69
2.3. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун калыптанышына жана учурдагы абалына мамлекеттик башкаруунун таасири.....	113
III БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУН МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУНУ ОПТИМАЛДАШТЫРУУ ЖОЛДОРУ.....	127
3.1. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун системалуу өнүктүрүү багыттары.....	127
3.2. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу жолдору.....	144
КОРТУНДУ.....	157
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР.....	160
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР.....	164
ТИРКЕМЕЛЕР.....	171

КЫСКАРТУУЛАР

ААК-Ачык акционердик коому

АгроСмарт- Санариптештирүү жана маркетинг борбору

АКШ-Америка Кошмо Штаттары

АӨЖК - Агроөнөржай коммплекси

БМУ-Бишкек мамлекеттик унивеситети

Д(Ф)ҮЧ- Дыйкан (фермердик) үрөнчүлүк чарбасы

КМШ-Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги

КР - Кыргыз Республикасы

КР УСК- Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети

КЭУ- Кыргыз экономикалык университети

КӨА- Кыргызстан Үрөнчүлүк Ассоциациясы

ИДП-Ички дүң продукция

МКТ-Маалыматтык компьютердик технологиясы

СССР-Советтик социалистик республикалар кошуну

ЕБ-Европа биримдиги

ЕАЭБ- Евроазиялык экономикалык биримдик

УАК-Улуттук аттестациялык комиссия

УУА- Учкучсуз учуучу аппараттар

RESAK- ири мамлекеттин менчигиндеги рентабелдүү эмес деп эсептелген ишканаларды кайра уюштуруу жана жок кылуу программасы

PAGE-Жашыл экономика боюнча аракеттенүү боюнча глобалдык өнөктөштүк

ESG- экологиялык, социалдык жана корпоративдик башкаруу

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын агрардык сектору өнүккөн мамлекеттердин агрардык секторуна салыштырмалуу учурда мамлекеттик колдоого жана жөнгө салууга болгон муктаждыктар менен мүнөздөлөт. Бул бир катар чет мамлекеттерге караганда айыл чарба жерлеринин биоклиматтык потенциалынын төмөндүгүнө, жердин тартыштыгына, айыл чарба өндүрүшүнүн өнөр жай ресурстарын жана анын продукциясын ташууга транспорттук чыгымдардын көбөйүшүнө, ошондой эле өз алдынча мамлекет катары калыптана баштагандан бери курчуп кеткен кризисти жеңүү үчүн капиталдык салымдардын зарылдыгы, тармактын техникалык жана технологиялык артта калуусу менен шартталган.

Өнүккөн өлкөлөрдө агрардык сектор экономиканын түзүмүндө анча маанилүү орун ээлебегендигине карабастан, бул тармакка өзгөчө көңүл бурушат. Агрардык саясаттын бүткүл тармагы (экономикалык, техникалык, инвестициялык) атаандаштыкка жөндөмдүү агросекторду камсыз кылууга багытталган. Буга агрардык сектордун бардык тармактарын тең салмактуу өнүктүрүү аркылуу гана жетүүгө болот. Ошол эле учурда, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү, сактоо, ташуу жана сатуу, башкача айтканда, агробизнес тармагы тездик менен өнүгүп жатат.

Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу – бул агрардык секторду өнүктүрүү үчүн туруктуу экономикалык, укуктук жана социалдык шарттарды түзүү, калктын социалдык-алгылыктуу баада сапаттуу тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын канааттандыруу, айлана-чөйрөнү коргоо максатында, фермерлердин кирешелерине таасир этүү каражаттарын, айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүн, агрардык базарды, айылдын социалдык түзүмүн, тармактар жана чарбалар аралык мамилелерди өзүнө камтыган татаал механизм.

Азыркы учурда, экономикалык жактан өнүккөн көпчүлүк өлкөлөрдүн агрардык саясатынын негизги мазмуну ар кандай субсидиялар, дотациялар жана жеңилдиктер аркылуу айыл чарба тармагын мамлекеттик колдоо болуп саналат. Айрым өлкөлөрдө айыл чарбасына мамлекеттик финансылык салымдар анын продукциясынын базар баасынан 1,5-2 эсе ашып түшөт. Айыл чарбасын жана тамак-аш өнөр жайын мамлекеттик колдоо, азыркы учурда айыл чарба продукциясынын ири экспортторлору болгон Америка Кошмо Штаттарында, Канадада, Европа биримдигине кирген өлкөлөрдө азык-түлүктү өндүрүүнүн кескин жогорулашында негизги ролду ойногон.

Дүйнөлүк пандемия, учурдагы геосаясий абал биринчи орунга тамак аш коопсуздугун камсыздоону баардык эле өлкөлөрдүн жетекчилеринин алдында учурдагы негизги көйгөй катары кабыл алууга мажбурлады. Ааламдашуу заманында бир да мамлекет өзүнүн калкын айыл чарба продукцияларына, тамак ашка болгон муктаждыктарын жалгыз өзү толук чечүүгө мүмкүнчүлүгү жетпейт. Ошодуктан тамак аш коопсуздугунун өзөгүн түзгөн айыл чарба продукцияларын өндүрүү, кайра иштетүү, учурда 50 пайыздан көбүрөөк импорттолуп жаткан продукциялардын кээ бир түрүн өзүбүздүн фермер-өндүрүүчүлөрдү ар тараптуу колдоо менен алмаштыруу, ашыкчасын тамак аш продукцияларына дүйнөлүк масштабда суроо-талаптын өсүшү жана баалардын эки-үч эсеге көтөрүлүп жаткан шартта экспорттонун негизинде киреше табуу негизги маселе бойдон калууда. Коюлган максаттарга жетүү үчүн агрардык сектордун учурдагы абалына талдоо жүргүзүү менен андан ары анын натыйжалуулугун жакшыртуу үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу керектигин негиздөө абдан актуалдуу.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илим мекемелери жүргүзүп жаткан илим-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз

Республикасынын 2018-2040 жылдардагы Улуттук өнүгүү стратегиясы, Кыргыз Республикасынын 2026 жылга чейинки өнүгүү улуттук программасы, 2019-2023 жылдары Кыргыз Республикасында “жашыл” экономиканы өнүктүрүү концепциясы жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин “Экономикалык программа жана башкаруу” кафедрасынын илимий темасы жана багыттары менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторунун калыптанышын жана учурдагы абалын изилдөө аркылуу тармакты системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча теоретикалык-практикалык сунуштарды иштеп чыгуу-диссертациялык иштин максаты болуп саналат.

Коюлган максатка жараша изилдөөнүн төмөнкүдөй милдеттери анык болду:

1. агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун теориялык негиздерин ар тараптуу жана тереңдетип изилдөө жүргүзүү;
2. агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасын изилдөө;
3. агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуу укуктук негиздерин иликтеп чыгуу;
4. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун учурдагы абалына талдоо жүргүзүү;
5. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун калыптанышына жана учурдагы абалына мамлекеттик башкаруунун таасирин аныктоо;
6. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун негизги өнүгүү багыттарын аныктоо;
7. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылыгы. Изилдөөнүн жаңычылдыгы төмөнкүлөрдөн көрүнүп турат. Экономиканын агрардык

секторунун өнүгүшүнө мамлекеттик башкаруунун тийгизген таасирин баалоо боюнча илимий-методикалык жоболорду негиздөө жана ошондой эле мамлекеттик башкаруунун өнүгүү жолдорун жана ыкмаларын оптималдаштыруу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу. Диссертациялык изилдөөдө төмөнкүдөй жыйынтыктар алынды:

1. теориялык жана практикалык материалдардын жана дүйнөлүк тажрыйбанын негизинде мамлекеттик жөнгө салуунун маңызы ачылды, мамлекеттик жөнгө салуу түшүнүктөрүнө кошумча автордук интерпретация берилди;

2. агрардык сектордун өнүгүшү менен мамлекеттик жөнгө салуунун өз ара байланышы бар экени негизделди;

3. агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуучу укуктук-ченемдик актыларга толуктоолорду киргизүү керектиги ачыкталды;

4. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун учурдагы көйгөйлөрү ачыкталды;

5. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун калыптанышына жана учурдагы абалына мамлекеттик башкаруунун ролу аныкталды;

6. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун негизги өнүгүү багыттары аныкталды;

7. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштар иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү.

Изилдөөдөгү теориялык жана методологиялык иштелмелер, корутундулар жана практикалык сунуштар экономиканын агрардык секторун өнүктүрүү саясатында мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу жана аны өнүктүрүү боюнча пайдаланууга мүмкүндүк берет. Ошондуктан диссертациялык изилдөөдө мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу агрардык сектордун

өнүгүшүнө тийгизген таасирин жакшыртуу боюнча конкреттүү сунуштар киргизилди.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү сунуш катары киргизилген жоболордун жана практикалык сунуштардын ишке ашышы агрардык секторду өнүктүрүүгө жана тамак аш коопсуздугун түзүүгө өбөлгө түзүп, жалпы экономикалык абалды жакшыртып, жакырчылыкты кыскартууну камсыз кылат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. агрардык сектордун өнүгүшүнө мамлекеттик жөнгө салуунун тийгизген таасири боюнча теориялык-методологиялык негиздерин терең изилдөө;
2. агрардык секторду өнүктүрүүдө мамлекеттик жөнгө салуунун ролун негиздөө жана аны оптималдаштырууну өнүктүрүү;
3. агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуу укуктук актыларга толуктоолорду киргизүү;
4. жүргүзүлгөн анализдин негизинде агрардык сектордо жана айыл чарбасында иш жүргүзүүчү субъектердин иш аракетиндеги учурдагы көйгөйлөрү;
5. агрардык сектордун натыйжалулугун жогорулатуу;
6. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун негизги өнүгүү багыттарын аныктоо;
7. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертация - изденүүчүнүн өз алдынча илимий изилдөөсү болуп саналат. Илимий жаңычылдыкты, теориялык жана практикалык, экономикалык жана социалдык маанилерди камтыган негизги идеялар, корутундулар жана практикалык сунуштар изденүүчүнүн өзү тарабынан жеке аныкталды жана көп жылдык эмгектенүүсүнүн натыйжасында иштелип чыкты. Ал үчүн изденүүчү көп жылдар бою илимий

классикалык жана азыркы учурдагы экономикалык адабияттарды окуп, изилдөөнүн негизинде чет өлкөлүк жана ата мекендик тажрыйбаны, усулдук сунуштарды, ченемдик жана статистикалык материалдарды талдоону жалпылаштырып, мамлекеттик жөнгө салуунун экономиканын агрардык секторун өнүктүрүүдөгү таасирин аныктап, сунуштарды иштеп чыкты.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги кортундулары жана натыйжалары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда апробациядан өттү: «Проблемы развития экономики Кыргызстана в пандемической и постпандемической периоды» (*М.Рыскулбеков атындагы КЭУ, Бишкек ш., 2020-ж., атайын чыгарылыш*); *Мамлекеттик агрардык иш алып барууну жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы (БМУнун жарчысы №2. - 2022-ж.-76 б.)* «Новые векторы экономического развития» (*К.Карасаев атындагы БМУ, Бишкек ш., 2022-ж.*); Кыргыз Республикасынын Агро-чарба секторун мамлекеттик жөнгө салуу ролу жана мааниси (БМУнун жарчысы № 2. – Бишкек, 2022-ж.-76 б.) «Цифровое образование для социальной и финансовой инклюзии и гендерного равенства» (*К.Карасаев атындагы БМУ, Бишкек ш., 2022-ж.*).

Диссертацияда алынган натыйжалардын жарыяланган эмгектерде толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары КР Президентине караштуу УАК тарабынан сунушталган 8 илимий макала жана чет өлкөлүк журналдарда, анын ичинде 7 макала ИЦРИге кирген басылмаларда жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык изилдөө 175 баракта баяндалган жана кыскартуулардын жана белгилөөлөрдүн тизмесинен, киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган булактардын тизмесинен турат. 25 аналитикалык таблицаны, 7 сүрөттү жана тиркемелерди камтыйт.

I БАП. АГРАРДЫК СЕКТОРДУ МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУ СИСТЕМАСЫН ТЕОРИЯЛЫК ЖАКТАН НЕГИЗДӨӨ

1.1.Экономиканы жөнгө салууда мамлекеттин ролу

Ар бир мамлекет бийликти өз колуна топтоп, мамлекеттик эмес институттардын, экономикалык жана саясий процесстердин иш жүргүзүү принциптерин түзүү менен, ушул коомдук системанын негизи болуп эсептелет.

Пландуу экономика болобу же базар экономикасыбы мамлекеттин экономикага кийлигишүүсү зарыл процесс. Бирок базар мамилелеринин шартында мамлекеттин ролу жана функциялары башка формага ээ. Мында жөнгө салуучу функциялар биринчи планга чыгышы керек. Мамлекеттин базар экономикасынын шартында бардык тармактарды, бардык объекттерди жөнгө салууга мүмкүнчүлүгү болбойт, ал отун-энергетикалык комплекси, тоо-кен тармагы, темир жол тармагы сыяктуу ири түзүмдөрдү жана улуттук экономиканын башка ири объектилерин башкара алат.

Коргоо, илим, билим берүү, социалдык система, экология ж.б. мамлекеттин карамагында болот.

Базар экономикасын жөнгө салуу теориясы көптөгөн мезгил мурда эле пайда болуп, тарыхый жактан эки багытка ээ болгон. Чарбалык механизмди мамлекеттик жөнгө салуу теориясы кейнсиан мектеби катары белгилүү жана мамлекеттин экономикага кийлигишпөө теориясы – бул неокейнсиан доктринасы. Бул теориялардын жалпылыгы - мамлекет белгилүү бир мамлекеттин экономикалык саясатын жүргүзүү үчүн белгиленген функцияларды аткарган экономикалык системанын субъектиси катары каралат. Бул теориялар мамлекеттик таасир этүү методдору менен айырмаланат.

Эгерде Дж.М.Кейнс мамлекеттин, тактап айтканда, өкмөттүн функциясы – бул рыноктун абалын жана анын параметрлерин көзөмөлдөө деп эсептесе, ал эми А.Смит, Д.Рикардо, Ф.Хайек мамлекеттин экономикалык процесстерге кийлигишүүсүн туура көрбөйт.

Дж.М.Кейнстин жана анын өкүлдөрүнүн теориясы өз кезегинде үч багыт боюнча өнүккөн: сол агым, консервативдик жана неоклассикалык синтез.

Биз үчүн сол (либералдык) багыттагы доктрина кызыгууну жаратат. Бул багыттын өкүлдөрү мамлекет турак жай курууга, саламаттык сактоого, социалдык камсыздандырууга ж.б. (башкача айтканда коомдук максаттарга) гана каражат жумшабастан, ошондой эле фермерлердин жана чакан ишкерлердин кирешелеринин өсүшү үчүн да шарт түзүшү керек деп эсептешет.

Неоклассикалык мектептин теориясы да кызыктуу. Анын өкүлдөрү мамлекеттик жөнгө салууну натыйжалуу акча-кредиттик, фискалдык жана инвестициялык саясат, тармактарды, өндүрүштү өнүктүрүүгө өбөлгө түзүү аркылуу ишке ашырууну сунушташат.

Кейнсизм консервативдик агымы тууралуу айта турган болсок, кирешени көбөйтүү жана экономиканын консервативдүү түзүмүн сактоо аркылуу экономиканы мамлекеттик жөнгө салууну ишке ашыруу сунушталат.

Мамлекеттик жөнгө салуу теориясын изилдөө базар экономикасынын шартында мамлекеттин ролу өзгөчө маанилүү деген тыянакка алып келет. Эмне үчүн? Анткени базар экономикасы көптөгөн терс кесепеттерге алып келет: ал жумушсуздукка жана жакырчылыкка алып келиши мүмкүн, ал дайыма эле эмгекке жана эмгек акыга болгон укуктарга кепилдик бере бербейт, кедейлердин социалдык жыргалчылыктары четке кагылып, байлардын муктаждыктары канааттандырылат. Рынок айлана-чөйрөнү коргоого жана ресурстарды кайра иштетүүгө өбөлгө түзбөйт, инфляциялык процесстерди жөнгө сала албайт. Ушул терс процесстерге жол бербөө,

алардын бардыгын чектөө үчүн мамлекет, өкмөт жана башка расмий органдар керек. Мамлекет коомдук товарлардын өндүрүшүн жана кызмат көрсөтүүлөрдү өнүктүрүп, кедей-кембагалдарга, балдарга, майыптарга кам көрүү менен, эмгек рыногун жөнгө салышы керек.

Мамлекеттик деңгээлде макро- жана микроэкономикалык процесстер калыптанып, калктын ар түрдүү катмарларынын саясий жана социалдык-экономикалык принциптери ишке ашырылышы керек.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу теориясына көптөгөн эмгектер арналган. Бул эмгектерде экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун маңызы, ролу, функциялары жана максаттары ачык көрсөтүлгөн.

Биз бул же тигил изилдөөдө экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу боюнча эмне айтылгандыгын кайталабастан, дал ушул базар экономикасынын шартында мамлекеттик жөнгө салуу түшүнүгүн жалпылап берүүнү зарыл деп эсептедик.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу – бул башкаруучу таасирди максаттуу координациялоо процесси, ал мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана көзөмөлдөөчү чаралар системасын өзүнө камтыйт, аталган чаралар өкмөт жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик мекемелер тарабынан бүткүл экономикалык системанын туруктуулугун, өсүшүн жана тең салмактуулугун камсыз кылуу максатында жүзөгө ашырылат. Бирок мамлекеттик жөнгө салуунун максаттары муну менен чектелбейт. Шарттарга, милдеттерге, таасир этүү масштабына жараша экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун максаттары ар түрдүү болушу мүмкүн: стратегиялык максаттардан тактикалык максаттарга, болжолдуу максаттардан конкреттүү максаттарга чейин. Алар кайсы максаттар? Биринчиден, бул экономикалык жана азык-түлүк коопсуздугу, мамлекеттүүлүктү жана улуттук коргонууну сактоо, экономикалык, саясий жана социалдык туруктуулук, макро- жана микроэкономикалык тең салмактуулук, улуттук атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылуу. Булар глобалдуу максаттар. Конкреттүү

максаттар да бар – бул айрым тармактардын өндүрүшүнүн өсүшү, алардын инвестициялык, финансы-кредиттик жана бюджеттик саясатын жөнгө салуу, мамлекеттин кирешелери менен чыгашаларынын ортосундагы шайкештикти жөнгө салуу ж.б.

Ушундан улам башкаруу объектилери көп түрдүү жана ар кыл деген тыянак чыгарууга болот. Эгерде глобалдуу максаттарды ала турган болсок, башкаруу жана жөнгө салуу объектилери болуп улуттук экономикалар жаатындагы мамлекеттер аралык мамилелер, аймактардын жана экономиканын ири секторлорунун көйгөйлөрү эсептелиши мүмкүн.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун субъекттери болуп ар түрдүү башкаруу органдары эсептелет: өкмөт, мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин органдары, министрликтер, агенттиктер, аймактык муниципалдык органдар, товар өндүрүүчүлөрдүн ассоциациясы, жеке менчик коммерциялык түзүмдөр ж.б.

Адабий булактарга таянып жүргүзүлгөн изилдөө көрсөткөндөй, мамлекеттик жөнгө салуунун ар кандай түрлөрү болушу мүмкүн. Алардын ичинен эң кеңири тараганы жана көп колдонулганы мамлекеттик жана рыноктук жөнгө салуучулардын айкалышы эсептелет. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун бул түрү Германия, Австрия жана Япония мамлекеттеринин моделдеринде кеңири ишке ашырылган. Кытай экономикасында мамлекеттик жөнгө салуунун мындай жөндүү айкалышы зор натыйжаларды камсыз кылып, бул мамлекеттин бүткүл экономикалык системасын дүйнөдөгү алдыңкы орундардын бирине жеткиргендиги белгилүү.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун кийинки түрү – бул ашкере либерализм методдорун пайдалануу. Бул жөнгө салуу системасынын маңызы чектелбеген жеке ишкерликтин шарттарын гана натыйжалуу деп тааный тургандыгында. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун бул түрү негизинен Америка Кошмо Штаттарынын экономикасында кеңири тараган.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун үчүнчү түрү – бул экономиканын бардык системасын башкарууда бирдиктүү мамлекеттик монополия. Белгилүү болгондой, бул система СССРдин доорунда иштеп келген жана бүгүнкү күндө ал айрым коммунисттик мамлекеттерге гана мүнөздүү. Ал эми базар экономикасынын шартында жөнгө салуучу органдар базардагы өзгөрүүлөргө токтоосуз чара көрүшү керек. Жөнгө салуучу түзүмдөр ыкчам аракеттениши, түз жана кыйыр жөнгө салуу механизмдерине ээ болушу, бийлик органдарынын ишин жеке бизнес ишмердиги менен айкалыштырып, базар экономикасындагы үзгүлтүккө учуроолорго карата өз убагында кийлигишүү, пландоо, координациялоо, контролдоо, болжолдоо ж.б. жолдор аркылуу чара көрүшү керек. Дал ушундай мамлекеттик жөнгө салуу системасы жалпы эле Кыргыз Республикасынын экономикасы жана агрардык сектору үчүн зарыл.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасында ишке ашырылган экономикалык реформаларга талдоо жүргүзүү базар экономикасын өнүктүрүү боюнча дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөө багытында тынымсыз иш жүргүзүүнүн зарылдыгын көрсөттү.

Ар бир өлкөнүн өнүгүүсүнүн рыноктук моделин ишке ашыруунун принциптери, методдору, механизмдери өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, жалпылап алганда, базар экономикасы өзүнүн табияты боюнча борбордон ажыратылган, ийкемдүү, ыңгайлуу жана тез өзгөрүүчү система.

Кыргыз Республикасынын экономикасында базар мамилелеринин негизги принциптери, механизмдери камтылган жана ишке ашырылып келет. Бирок эң мыкты базар экономикасына чейин дагы далай жолду басып өтүү керек. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Германия сыяктуу базар экономикасы гүлдөгөн өлкөдө да көйгөйлөр бар.

Германияда социалдык базар экономикасы чарба жүргүзүү системасынын идеалы катары кабыл алынган. Белгилүү болгондой,

социалдык базар экономикасы теориясынын негиздөөчүсү болуп Альфред Мюллер-Армак жана Людвиг Эрхард эсептелет. Бул теорияны негиздөөчүлөрдүн көз карашы боюнча, социалдык базар экономикасы – бул көзөмөлсүз капиталисттик базар экономикасы менен борборлоштурулган пландуу чарбанын ортосундагы кандайдыр-бир «үчүнчү жол», экономикалык эркиндик менен социалдык мамлекеттин, тактап айтканда социалдык камсыздоо менен адилеттүүлүктүн синтези.

Бул учурда социалдык баалуулуктарды өз алдынча ишке ашыра албаган базар экономикасы социалдык-коомдук фактор менен бекемделген. Демек, базар «иштебей калган учурда» мамлекет маселелерди чечүүнү, биринчи кезекте, социалдык маселелерди чечүүнү өз мойнуна алышы керек. Ушундан улам маанилүү суроо келип чыгат: базар экономикасындагы мамлекеттин ролу эмнеде? Мамлекеттин ролу ар түрдүү өлкөлөрдө ар кандай. Бирок жөнгө салуучу функциялары бирдей.

Базар экономикасын өнүктүрүүдө ар бир мамлекет өзүнүн жолун өзү аныктайт. Бул көптөгөн факторлорго, өбөлгөлөргө, шарттарга байланыштуу. Бирок мамлекет атаандаштыктын негизинде базардын иштеп кетиши үчүн шарттарды түзүшү керек экендиги талашсыз.

Өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, социалдык базар экономикасында эң башкысы мамлекет тарабынан көзөмөлдөнүүчү жана аныкталуучу базар мамилелеринин элементтериндеги, принциптериндеги жана механизмдериндеги укуктук тартип эсептелет. Башкача айтканда, базар экономикасынын калыптанышында жана андан аркы өнүгүшүндө мамлекеттин ролу өтө чоң. Мамлекет социалдык баалуулуктарды: пенсияны, жөлөк пулду, үстөк акыны, стипендияларды башка мамлекеттик дотациялардын бөлүштүрүлүшүн жөнгө салууну ишке ашырат. Натыйжалуу экономикалык саясат эң мыкты социалдык, өнөр жай, агрардык саясат дегенди билдирет. Ошондуктан мамлекет биринчи кезекте иштиктүү мамлекеттик саясатты, натыйжалуу базар экономикасын ишке ашырууга

кызыкдар болушу керек. Мисалы, Германияда мамлекет социалдык-базар экономикасынын мамлекеттик-саясий милдеттерин чечүү менен, бардык экономикалык процесстерди башкарат. Мамлекет жигердүү түзүмдүк, каржылык, конъюнктуралык саясатты жүргүзөт. Германиянын социалдык базар экономикасын өнүктүрүүнүн негизги максаты - өндүрүштү өнүктүрүү болуп эсептелет, бул бир жагынан калктын материалдык жыргалчылыгынын жогорулашына, ал эми экинчи жагынан чыр-чатактуу маселе болгон баалуулуктарды бөлүштүрүү маселесин чечүүнү жеңилдетүүгө алып келди.

Германияда колдонулуучу социалдык базар экономикасы жабык, аяктаган система эмес, ал келип чыккан кырдаалдарга ыңгайлашууга жөндөмдүү, өнүгүп келе жаткан система болуп эсептелет.

Германиянын Конституциясында жеке менчикке, өндүрүш каражаттарына жана жерге болгон укукка, ошондой эле мурастоо укугуна кепилдик берилген. Бул укуктар социалдык базар экономикасынын маанилүү элементин түзөт. Ошону менен бирге бул укуктар чексиз эмес, мамлекет мыйзамдык негизде менчик ээсин коомдун бакубатчылыгына кызмат кылууга милдеттендирет.

Кыргыз мамлекети Президент (мамлекет башчысы), Жогорку Кеңеш (мыйзам чыгаруу бийлиги), Министрлер кабинети (аткаруу бийлиги) жана соттор аркылуу базар экономикасын түзүүдө өзүнүн ишмердигин негизги эки багытта: экономикалык процесстерди тике мамлекеттик жөнгө салуу жана кыйыр жөнгө салуу ыкмалары менен ишке ашырат .

Кыргыз Республикасында экономикалык реформаларды тереңдетүү, демократияны жайылтуу жана негизги баалуулуктарды жана ченемдерди бекемдөө максатында, конституциялык реформа ишке ашырылды жана мамлекеттик институттардын артыкчылыктарын жана иштөө механизмдерин белгилеген Конституциянын жаңы редакциясы кабыл алынды.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында республиканын мамлекеттик системасын түзүүнүн жана экономикалык системасын

мамлекеттик жөнгө салуунун укуктук, социалдык жана башка принциптери белгиленген. Ушуга ылайык, экономикалык саясатты жөнгө салуучу мамлекеттик органдар ушул конкреттүү учурда зарыл деп эсептеген чечимдерди кабыл алууга укуктуу, бирок ошол эле учурда конституциялык ченемдерди, айрыкча, адамдын негизги укуктарын жана эркиндиктерин сакташы керек.

Демократиялык системага негизделген, социалдык-укуктук мамлекеттин принциптеринен келип чыккан жарандардын социалдык укуктары өтө маанилүү болуп эсептелет. Демек, социалдык базар экономикасы демократиялык система менен гана шайкеш келет.

Тигил же бул өлкөнүн тажрыйбасын жөн эле көчүрүп алуу каалаган натыйжаны бербей тургандыгы шексиз. Биздин республика үчүн алгылыктуусун, ылайыктуусун тандап алуу зарыл.

Кыргызстандын өзгөчөлүктөрүн, анын тарыхый өнүгүү жолун, улуттун менталитетин жана калыптанып калган жашоо образын ачык чагылдыруу маанилүү. Кыргызстанга мүнөздүү болгон шарттарды жана өбөлгөлөрдү эске алуу менен, базар экономикасынын өздүк кыргыз моделин калыптандырууну улантуу керек экендигине ынануу керек.

Бүтүндөй экономиканы социалдык милдеттерди чечүүгө жана жашоонун жогорку сапатына жетүүгө багыттоо, экономикалык натыйжалуулукту жана социалдык адилеттүүлүктү айкалыштырууга мүмкүндүк берүүчү институттарды жана механизмдерди түзүү - түпкү максат болуп эсептелет. Кыргызстан биринчи кезекте илимий-техникалык жаңыланууларга, ошондой эле дайыма өзгөрүп туруучу шарттарга ийкемдүү жана кабылдагыч экономикага ээ болушу керек.

2021-жылдын 5-майында өлкөнүн жаңы Конституциясына кол коюлгандан кийин Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров өзүнүн кайрылуусунда төмөнкүлөрдү белгиледи: «...экономикага түз инвестицияларды тартуу керек жана эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү

зарыл. Бюджеттин мүмкүнчүлүктөрү чектелүү, ошондуктан жаңы долбоорлорду ишке ашыруу жана инфраструктуралык базаларды калыбына келтирүү үчүн түз инвестицияларды жана сырткы жардамдарды тартуу маанилүү. Бул кадамдар мамлекеттин стратегиялык максаттарына жана милдеттерине шайкеш келиши абзел» [18]. Ошондуктан, биздин оюбузча, учурда Кыргызстан үчүн экономиканы жөнгө салуучу күчтүү мамлекеттик каражаттардын болушу зарыл, анткени экономиканы базар мамилелерине которуунун алгачкы жылдары калыптанган мамлекеттин негизги милдеттери аны тереңдетүү, кеңейтүү, конкреттештирүү, башкача айтканда, толугу менен ишке ашыруу болуп эсептелет. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- экономиканы өнүктүрүү үчүн укуктук негиздерди жана алкактык шарттарды (мыйзамдык алкактар) өркүндөтүү жана тереңдетүү;
- натыйжалуу атаандаштык саясатын иштеп чыгуу жана ал үчүн шарттарды түзүү;
- кайсы тармактарга артыкчылык берүүнү аныктоо үчүн, түзүмдүк саясатты өркүндөтүү боюнча ишти улантуу;
- эл чарбасынын тармактарын түзүмдүк кайра курууну улантуу; саясаттын өнөр-жай, агрардык жана башка багыттарын өркүндөтүү;
- инвестициялык саясатты тездетүү; экономиканын негизги тармактарын инвестициялар менен камсыз кылуу;
- артта калган региондорго регионалдык көмөк көрсөтүү саясатын иштеп чыгуу;
- калкты иш менен камсыз кылуу, эмгек ресурстарын пайдалануу, жумушсуздукту кыскартуу;
- финансы-кредит саясатын өркүндөтүү;
- тышкы экономикалык саясатты тактоо;
- мүлктү калыптандырууга көмөк көрсөтүү саясатын, кирешелер жаатындагы саясатты, ооруп калган учурда жумушсуздуктан социалдык коргоону, пенсиялык камсыздандырууну жана эмгекке жарамсыздарга

жардам көрсөтүүнү өзүнө камтыган социалдык саясатты тереңдетүү жана кеңейтүү.

Агрардык саясатты жүргүзүүдө мамлекеттик деңгээлде гана чечиле турган төмөнкүдөй маселелер бар: инфляция маселеси, жумушсуздук, айлана-чөйрөнү коргоо, мамлекеттер аралык жана эл аралык соода маселеси. Кыргызстандын экономикасы үчүн жогоруда саналып өткөн маселелерди чечүү жана жөнгө салуу өтө маанилүү болгону менен, тилекке каршы ушул жерде көп жетишпегендиктер кездешет. Ушуга байланыштуу, кыргыз мамлекети бүгүнкү күндө тиешелүү органдар аркылуу кайсы экономикалык функцияларды алгач жүзөгө ашыруу керек деген суроо туулат. Бул функциялар ар түрдүү, биринчи кезекте, кирешени жана байлыкты кайра бөлүштүрүү, ресурстарды бөлүштүрүүгө түзөтүү киргизүү, жумуш менен камсыз кылуу, жакырчылыктын, жумушсуздуктун, миграциянын деңгээлин контролдоо аркылуу экономикалык жана социалдык туруктуулукту камсыз кылуу.

Кийинки функция – бул рынок механизмдеринин ишин камсыз кылуу, атаандаштык чөйрөсүн түзүү жана монополияга каршы мыйзамдар аркылуу аны коргоо.

Кыргыз мамлекетинин түздөн-түз функциясы – улуттук коргонуу, транспорттук система, суу, электр жана газ менен камсыз кылуу, коомдук тартипти камсыз кылуу, айлана-чөйрөнү коргоо боюнча бюджеттик каражаттарды жөнгө салуу; түздөн-түз мамлекеттик жөнгө салуунун эң маанилүү тармактары – бул билим берүү, илим, саламаттык сактоо, социалдык саясат.

Мамлекеттин эң маанилүү функциясы – улуттук базар түзүмдөрүнө, коммерциялык коомдорго жана жеке ишкерлерге дүйнөлүк экономиканын стандарттарына жетүү жана өнүккөн өлкөлөрдүн базарларында атаандаштык чөйрөсүнө катышуу үчүн шарттарды камсыз кылуу.

Мамлекет ушул функциялардын бардыгын өзүнүн бийлик түзүмдөрү –

министрлер кабинети, министрлик, комитеттер, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жана башка органдары аркылуу, тиешелүү мыйзамдар, ченемдик-укуктук актылар, конкреттүү эрежелер, контроль, пландоо, өнүгүү тактикасы жана стратегиясы боюнча башкаруу менен ишке ашырышы керек.

Базар экономикасынын шартында өнүгүү стратегиясы бир орунда турган, жылдар, жыйынтык сандар ж.б. боюнча так пландаштырылган долбоор эмес. Бул так аныкталган максаттары бар, мыйзамдык көзөмөл, демилгелер менен колдоого алынган жана конкреттүү принциптерге негизделген стратегиялык багыт. Ал эми тереңдетүүнү, жакшыртууну, өркүндөтүүнү, толуктап иштеп чыгууну талап кылган экономикалык саясаттын негизги принциптери, биздин оюбузча, төмөнкүлөр:

Биринчи принцип: базар экономикасынын кынтыксыз ченемдик-укуктук базасы. Жеткиликтүү иштелип чыкпаган мыйзамдардан улам жана алардын аткарылышы начар болгондуктан (көпчүлүк учурда такыр эле аткарылбайт) мыйзам иштебейт, Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсү, өзгөчө анын агрардык секторунун өнүгүүсү тоскоолдуктарга учуроодо.

Кыргызстанда учурда колдонулуп жаткан ченемдик актылар системасы мезгилдин курч талабы катары жана кыйратуучу процесстердин таасири менен бир кыйла интенсивдүү түзүлгөн. Ошондуктан, анын айрым элементтери мурдагы командалык экономикадан мураска калган болсо, башкалары базар экономикасынын элементи катары толугу менен ишке ашпай келет.

Социалдык базар экономикасынын Кыргызстандын шарттары үчүн бир кыйла алгылыктуу болгон негизги принциптерин, ыкмаларын, элементтерин мыйзамдык жактан бекемдөө жана жөнгө салуу үчүн, айрым мыйзамдарды толуктап иштеп чыгуу жана жаңы мыйзамдарды кабыл алуу зарылдыгы көптөн бери чечилбей келген маанилүү маселе бойдон калууда.

Базар экономикасын өнүктүрүүнүн негизги шарты – жеке демилгени өнүктүрүү, анын мыйзамдуусу – толугу менен ачылбай, көмүскөгө кетип,

муну менен экономиканы өнүктүрүү үчүн кыйынчылыктарды жаратууда.

Өткөндүн кемчиликтерин, бүгүнкүнүн талаптарын эске алган, үчүнчү жана төртүнчү муундагы мыйзамдарды кабыл алуу керек. Бул мыйзамдар өндүрүштүн кеңейишине, ага ылайык эмгек ресурстарын иш менен камсыз кылууга, калкты социалдык жактан коргоого, өзгөчө айыл жергесинде, ичтен да, сырттан да инвестициялардын келишине түрткү бериши керек.

Кыргыз Республикасы – тоолуу өлкө. Тоолордо көптөгөн пайдалуу кен байлыктары бар. Республикада көптөгөн уникалдуу токойлор, суу жана рекреациялык ресурстар бар. Ошондуктан жаратылышты пайдалануу маселеси биринчи планда турушу керек. Жаратылышты пайдалануу жөнүндө мыйзамдардын жыйындысын иштеп чыгуу жана кабыл алуу – өтө актуалдуу маселе болгон. Ушуга байланыштуу, «Суу кодексин» (2005-ж.), «Токой кодексин» (1999-ж.), «Рекреациялык ресурстарды пайдалануу жөнүндө мыйзамды» ж.б. иштеп чыгып, аны өркүндөтүү учурдун талабы.

Экинчи принцип: экономиканын бардык тармактарынын жана андагы өтүп жаткан процесстердин демократиялык ачык-айкындуулугу. Көп тармактуу менчикти, өзгөчө жеке менчикти калыптандыруунун, экономиканын өнүгүүсүнө тийгизген оң таасири азырынча чабал болууда. Күчтүү жана гүлдөгөн чакан бизнес секторунун көпчүлүк бөлүгү көмүскө экономикага өттү. Базарда колдонулган баалар системасы көзөмөлдөнбөйт, анткени маалымат жок, демек ачык-айкындуулук да жок.

Ушундан улам, экономикада болгон учурдагы бардык терс көрүнүштөр орун алууда: көмүскө өндүрүш, алдамчылык, монополиялык кирешелер, эң ири тармактар болгон айыл чарбасындагы, энергетикадагы, жылуулук менен камсыз кылуудагы, отун комплексиндеги көз боёмочулуктар.

Үчүнчү принцип: эң маанилүү принцип (а балким чечүүчү принцип) – улуттук макулдук. Агрардык сектор улуттук экономикада басымдуулук кылып турган учурда улуттук дүң продуктунун киши башына деңгээли төмөн болуп, коомдун катмарларга бөлүнүшү тереңдейт, натыйжада

калктын көпчүлүк бөлүгүнүн жакырдыгы жана социалдык жактан аялуулуугу күчөйт, жумушсуздук жана миграция көбөйөт. Бул факторлор кандайдыр-бир деңгээлде республиканын калкынын түркүн социалдык катмарларынын туруктуулугуна жана өз ара түшүнүшүүсүнө таасирин тийгизиши мүмкүн.

Төртүнчү принцип: базар механизмдеринин тереңдеши жана кеңейиши. Инвестицияларды тартуу, технологиялардын трансферти, дипломатиялык демилгелер, базардын инфраструктурасын жана коомдук инфраструктураны кеңейтүү. Коомдук жана тармактык инфраструктура, биздин түшүнүгүбүз боюнча, базар экономикасында эң маанилүү болуп эсептелет. Өнүккөн транспорттук система, телерадио жана башка коммуникациялар, заманбап байланыш каражаттарына жеткиликтүүлүк, компьютердик камсыз кылуу – мунун баары бизнести жүргүзүүдө, ресурстардын бардык түрлөрүн: капиталды, технологияларды, эмгекти ж.б. мобилизациялоо процессин тездетүүдө зарыл болуп эсептелет.

Бешинчи принцип: бардык деңгээлдерде башкарууну өркүндөтүү актуалдуу бойдон калууда. Кыргызстандын экономикасында мамлекеттик башкаруунун таасири өтө чоң экендигин моюнга алуу керек, административдик системанын бири-бирин кайталоочу ашыкча түзүмдөрүн жоюу, башкарууну борбордон ажыратуу керек. Социалдык багыттагы базар чарбасы пландоо, контролдоо, өбөлгөлөө, түрткү берүү сыяктуу базар механизмдерине негизделген цивилизациялуу башкарууну болжолдойт.

Башкы максат – жакырчылыкты кыскартуунун эсебинен республиканын калкынын жашоо деңгээлин олуттуу жогорулатуу болуп эсептелет. Бул багытта мамлекеттик саясаттын маанилүү максаттарынын бири болуп экономикалык түзүмдү стратегиялык пландоо, индикативдүү пландоо системасын камсыз кылуу эсептелет, башкача айтканда, конкреттүү жана ресурстар менен камсыздалган чарбалык багыттарды, туруктуу экономикалык ченемдерди, артыкчылыктарды, мамлекет тарабынан кепилденген каржылоону белгилеген экономикалык өнүктүрүү

программаларын иштеп чыгуу.

Өнүккөн өлкөлөрдө базар экономикасы, базар институттары, базар инфраструктурасы көптөгөн жылдар бою калыптанып жүрүп отурган. Ошондуктан 25-30 жыл аралыгында базар экономикасынын бардык институттарын түзүү мүмкүн эмес.

Кыргызстанда аралаш экономика толук кандуу өкүм сүрүүдө, менчиктин көптөгөн формалары бар; бирок экономиканын мамлекеттик секторунун ролу даана ачык байкалбайт. Кыргызстанда саясат көпчүлүк учурда менчиктештирүү аркылуу эски ишканаларды колдоого багытталганбы деген таасир калат. Ошондуктан экономиканын мамлекеттик, жеке менчик, аралаш секторлорунун үлүшүн тактап, өлкө үчүн бир кыйла алгылыктуу вариантын кабыл алуу керек. Белгилүү болгондой, Борбордук жана Чыгыш Европанын мурдагы социалисттик мамлекеттери - Словакия, Венгрия, Польша – ири мамлекеттик секторду сактап калуу менен, базар экономикасынын жолуна түшүштү. Кытайда экономикалык реформалар күчтүү борборлоштурулган мамлекеттин жетекчилиги менен ишке ашырылып келет, ал жаңы технологияларды, мыкты менеджментти, зарыл болгон жерде чет өлкөлүк капиталды колдонуу менен жаңы экономикалык субъекттердин өнүгүшүн, продукциясы дүйнөлүк базарда атаандаштыкка туруктуулук бере алуучу жаңы ишканаларды түзүүнү колдойт.

Биз үчүн эң маанилүүсү өндүрүштү интенсивдүү жандандыруу болуп эсептелет. Аны үч багытта ишке ашырууга болот:

- базар экономикасы күчтүү өнүккөн өлкөлөр менен биргелешкен өндүрүштүк тармактарды өнүктүрүү;
- мурдагы СССРдин курамына кирген республикалар менен (азыркы көз карандысыз мамлекеттер) чарбалар аралык байланыштарды калыбына келтирүү, жана тең укуктуу жана бирдей пайдалуу кызматташтыктын негизинде республика үчүн зарыл болгон өндүрүштүк тармактарды калыптандыруу;

- өз мүмкүнчүлүгүнө жараша өндүрүштүк тармактарды түзүү.

Ушул өндүрүштүк тармактар, ишканалар жана башка чарба жүргүзүүчү субъекттер мамлекеттик да, мамлекеттик эмес да болушу мүмкүн.

Калктын иш менен камсыз кылуу түзүмүн өзгөртүү керек: болжол менен калктын 70% тейлөө тармагында иштеши керек, тактап айтканда: банктарда, камсыздандыруу компанияларында, телекоммуникацияларда, коммерциялык кызмат көрсөтүүлөрдө, адвокатурада, саламаттык сактоо системасында, соодада. Кыргыз Республикасында айыл жергесинде калктын 70% жашайт, негизинен бул жерде 45% болсо, бир кыйла оптималдуу болмок. Ошондуктан агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу – бул көптөгөн күч-аракетти, баарынан мурда жогорку деңгээлдеги башкарууну талап кылган эң маанилүү маселе. Башкаруунун төмөнкү кесиптик деңгээли республиканын айыл чарбасын гана эмес, бүткүл экономикасын өнүктүрүүгө тоскоолдук жаратуучу олуттуу факторлордун бири болуп эсептелет.

1.2. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу: принциптери, формалары, методдору

Экономиканын агрардык сектору борбродук-пландаштыруу экономикалык системада толугу менен мамлекеттик башкарууда болгон. Бардык айыл чарба жерлери, айдоо жерлери, жер-суу жана материалдык-техникалык ресурстар мамлекет тарабынан түздөн-түз мамлекеттик таасир этүү методу менен башкарылып келген. Бирок бүгүнкү күндө мамлекеттик менчиктин үлүшүнө айыл чарбасынын болжол менен 5%дан 10%га чейинкиси туура келген шартта, мамлекеттик таасир олуттуу кыскарууга учурады. Фермерлер, дыйкан чарбалары, башка түзүмдөр пайда болду, алар жер үлүштөрүнө, акцияларга, материалдык-техникалык ресурстарга ээлик кылуу менен, башкарууну алардын ээлерине бурушту. Бирок мурдагы

СССРдин курамына кирген республикалардын көпчүлүгүндө, анын ичинде Кыргызстанда агрардык сектордун базар мамилелерине өтүшү, тармакты башкаруу формаларынын жана методдорунун өзгөрүшү күтүлбөгөн, айрым учурларда, терс кесепеттерге алып келди, бул тууралуу төмөндө кеңири сөз болот.

Мамлекет ушул өлкөлөрдүн көз карандысыздыгынын алгачкы жылдарында агрардык сектордун ишине түздөн-түз кийлигишүүдөн четтеп, бардыгын рыноктук жөнгө салууга бошотуп берди.

Учурда айыл чарбасын түп тамырынан бери фермерлештирүү демилгеси акырындык менен басаңдаган соң, КМШ өлкөлөрүнүн окумуштууларынын агрардык секторду реформалоо боюнча изилдөөлөрүндө эки позиция белгиленип келет. Биринчиси, андан ары агрардык экономиканы либералдаштыруу моделин ишке ашырууга, айыл чарба ишканаларын ирилештирүүгө жана дыйкан (фермердик) чарбаларды өнүктүрүүгө негизделген. Экинчи позиция мамлекеттик колдоо көрсөтүүнү жана жөнгө салууну камсыз кылуунун негизинде айыл чарбасын комплекстүү жана туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылуучу көп тармактуу экономиканы калыптандыруу принциптерине негизделет.

Биздин оюбузча, экинчи позиция бир кыйла артыкчылыкка ээ. Россия айыл чарба илимдер академиясынын академиги И.Ушачев мамлекеттик агрардык саясат чарба жүргүзүү ишмердигинин формасына карабастан, айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөргө мамлекеттик колдоо көрсөтүү принциптерине негизделгендигин белгилейт. Мурда агрардык реформаларды жүргүзүүгө карата либералдык көз караштары менен айырмаланган Россия Илимдер Академиясынын академиктери И.Н. Буздалов жана Э.Н. Крылатых, Россия Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти А.В.Петриков ушундай эле көз карашты колдошот. Тактап айтканда, И.Н.Буздалов өз сөзүндө төмөнкүлөрдү белгилеген: «өткөөл мезгилдин агрардык саясатынын стратегиясы базар экономикасынын шарттарына шайкеш келген,

мамлекеттик жөнгө салуу методдорунда жана механизмде бышып жетилген зарыл болгон өзгөртүүлөрдү өзүнө камтыйт. Өткөөл мезгилде аны ишке ашырууда агрардык секторду реформалоо процессин жасалма тездетүүдөн алыс болуп, комплекстүү, эволюциялык мүнөздөгү өзгөрүүлөргө негизделүү керек» [48,126.].

Россия Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти А.В.Петриков базар экономикасына мамлекеттин түздөн-түз кийлигишүүсүнө каршы болгондугуна карабастан, « агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун базар экономикасына шайкеш келген системасы калыптанган жок деп эсептейт. Мунун өзү айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөрдүн кирешелерин колдоо, монополияга каршы жөнгө салуу жана азык-түлүк базарларын жөнгө салуу сыяктуу мамлекеттин агрардык саясатынын багыттарынын чабал ишке ашырылышында байкалат...»[61,178б.], - деп эсептейт.

Академик Г.А.Калиев: «агрардык секторду реформалоодо негизги көңүл менчиктештирүүдөн жөнгө салуучу базар мамилелерин, кооперация жана интеграциялоо процесстерин өнүктүрүүгө бурулушу керек» деп эсептейт [54,57б.].

Ошентип, айыл чарба экономикасын мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо маселеси өткөөл экономикасы бар өлкөлөрдө өзгөчө актуалдуулукка ээ. Агрардык саясаттын илимий концепциясын теориялык жактан терең негиздөө керек эле, аны ишке ашыруу багыттарын ар тараптуу чечмелөө көптөгөн КМШ өлкөлөрүндө агрардык сектордун кыйрашына алып келди.

Айыл чарбасынын туруктуу жана натыйжалуу социалдык-экономикалык өнүгүүсү, анын жумушчуларынын материалдык абалы, алардын өндүрүмдүү эмгекке кызыкдар болушу өлкөдө жүргүзүлүп жаткан агрардык саясат менен аныкталары жашыруун эмес. Эгерде анын стратегиясы жана тактикасы ушул абалды жакшыртууга багытталган болсо, аны илимий жактан негизделген деп эсептөөгө болот. Ошондуктан агрардык экономикалык илимдин милдети, баарынан мурда концептуалдык, методологиялык мүнөздөгү ушундай

негиздемелерди иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Тилекке каршы, адистештирилген адабияттарда бул маселе азырынча өзүнүн конструктивдүү жана бирдиктүү чечимин таба элек, агрардык саясат түшүнүгүнүн так эмес, карама-каршы аныктамалары буга күбө.

Агрардык саясаттын маңызы «агроөнөржай өндүрүшүнүн бир абалдан экинчи абалга өтүшү үчүн, коомдун социалдык, экономикалык жана экологиялык талаптарына жооп берген чаралар системасын максатка багытталган ырааттуулукта ишке ашыруу катары» деп көрсөтүлөт [37,255б.].

Биздин оюбузча, «агрардык саясат» жана «мамлекеттик жөнгө салуу» түшүнүктөрүн бирдей деп билүү таптакыр негизсиз. Агрардык саясат бир кыйла кенири түшүнүк, ал агросекторду социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн негизги маселелерин жана агрардык саясаттын максаттарын аныктоону, адекваттуу институционалдык түзүмдү түзүүнү жана агрардык тармакты мамлекеттик жөнгө салууну (агрардык саясатты ишке ашыруу механизминин негизин), экономикалык саясаттын максаттарын ишке ашыруу үчүн агрардык базарда суроо-талаптын жана сунуштардын абалын түп тамырынан бери өзгөртүүгө жөндөмдүү болгон мамлекеттин түздөн-түз жана экономикалык таасир этүү методдор системасын өзүнө камтыйт.

Кыргыз окмуштуулары А.Орузбаев, М.Б.Балбаков, 49. Мусакожоев Ш.М., К.Абдымаликов, Ж.Жумабаев, Жумалиева Э. ж.б.у.с. илимий эмгектерин “агрардык саясат” жана “мамлекеттик жөнгө салуу” маселелерине багытташкан. Ж.Жумабаев “мамлекеттик агрардык саясат айыл чарба тамак аш продукцияларынын негизги түрүн көбөйтүү менен бирге ата мекендик товар өндүрүүчүлөрдү ар тараптуу коргоого багытталышы керек деп баса белгилеген” [51,11б.]. “Агрардык сектордун өнүгүүсүн жөнгө салуу экономикалык механизми - мамлекеттик колдоодо. Айыл чарбасын колдоо эки жол менен жүргүзүлөт. Биринчиси кыйыр түрдө жеңилдетилген кредиттик жана салык саясаты аркылуу жүргүзүүлүчү экономикалык механизми болсо, экинчиси түздөн түз инвестиция жана бюджеттик

жардамдарды берүү” [51,134б.].

“Айыл чарбасы республиканын экономикасынын артыкчылыктуу тармактарынын бири. Аны өнүктүрүү үчүн, цивилизациялуу өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөтүп тургандай, мамлекеттик жөнгө салуу, өзүн-өзү жөнгө салуу жана туура финансылык-кредиттик саясатты сарамжалдуу айкалыштырууга негизделген эффективдүү экономикалык механизм керек”[32,333б.] деп баса белгилейт э.и.д., профессор К.Абдымаликов.

Агроөнөр жай комплексинде мамлекеттик жөнгө салуунун негизги багыттары төмөнкүлөр болууга тийиш:

- жалпы агрардык жана тармактык саясатты, айыл чарбасын өнүктүрүүнүн региондук стратегиясын, тармактагы мамилелерди жөнгө салуучу тиешелүү ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгуу;

- Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу жана калкты азык-түлүк менен камсыздоону жакшыртуу;

- айыл чарбасы менен экономиканын башка тармактарынын ортосундагы экономикалык паритетти сактоо;

орто жана узак мөөнөттүү болжолдоолорду, рыноктук маалыматтарды, статистикалык маалыматтарды, архивдик материалдарды, жалпыга маалымдоо каражаттарында жана министрликтин сайтында жарыялоо;

- ветеринардык көзөмөлдү, өсүмдүктөрдү коргоону жана үрөндөрдү сертификациялоону камсыз кылуу;

- колдоо кызматтары, илимий мекемелер тарабынан кызмат көрсөтүү;

- тике ички жана тышкы инвестицияларды тартуу;

- өндүрүштүк, рыноктук жана социалдык инфраструктураны түзүү;

- агроөнөр жай өндүрүшүндө ата мекендик өндүрүүчүлөрдү коргоо[32,336б.].

Ошентип, айыл чарба экономикасын мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо маселеси өткөөл экономикасы бар өлкөлөрдө өзгөчө актуалдуулукка ээ. Агрардык саясаттын илимий концепциясын теориялык жактан терең

негиздөө керек эле, аны ишке ашыруу багыттарын ар тараптуу чечмелөө көптөгөн КМШ өлкөлөрүндө агрардык сектордун кыйрашына алып келди.

Айыл чарбасынын туруктуу жана натыйжалуу социалдык-экономикалык өнүгүүсү, анын жумушчуларынын материалдык абалы, алардын өндүрүмдүү эмгекке кызыкдар болушу өлкөдө жүргүзүлүп жаткан агрардык саясат менен аныкталары жашыруун эмес. Эгерде анын стратегиясы жана тактикасы ушул абалды жакшыртууга багытталган болсо, аны илимий жактан негизделген деп эсептөөгө болот. Ошондуктан агрардык экономикалык илимдин милдети, баарынан мурда концептуалдык, методологиялык мүнөздөгү ушундай негиздемелерди иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Тилекке каршы, адистештирилген адабияттарда бул маселе азырынча өзүнүн конструктивдүү жана бирдиктүү чечимин таба элек, агрардык саясат түшүнүгүнүн так эмес, карама-каршы аныктамалары буга күбө.

Агрардык саясаттын маңызы «агроөнөржай өндүрүшүнүн бир абалдан экинчи абалга өтүшү үчүн, коомдун социалдык, экономикалык жана экологиялык талаптарына жооп берген чаралар системасын максатка багытталган ырааттуулукта ишке ашыруу катары» деп көрсөтүлөт [48,255б.].

Биздин оюбузча, «агрардык саясат» жана «мамлекеттик жөнгө салуу» түшүнүктөрүн бирдей деп билүү таптакыр негизсиз. Агрардык саясат бир кыйла кенири түшүнүк, ал агросекторду социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн негизги маселелерин жана агрардык саясаттын максаттарын аныктоону, адекваттуу институционалдык түзүмдү түзүүнү жана агрардык тармакты мамлекеттик жөнгө салууну (агрардык саясатты ишке ашыруу механизмнин негизин), экономикалык саясаттын максаттарын ишке ашыруу үчүн агрардык базарда суроо-талаптын жана сунуштардын абалын түп тамырынан бери өзгөртүүгө жөндөмдүү болгон мамлекеттин түздөн-түз жана экономикалык таасир этүү методдор системасын өзүнө камтыйт.

Агрардык саясаттын максаттуу функциясы төмөнкү орто аралык максаттар түрүндө берилиши мүмкүн деп эсептейбиз – жерди жана башка

ресурстарды рационалдуу пайдаланууну камсыз кылуу; кооперацияны жана интеграцияны өнүктүрүү, экономикалык мамилелерди жана башкаруу системасын өркүндөтүү; экологиялык коопсуздукту камсыз кылууну эске алуу менен өндүрүштүк технологияларды жакшыртуу; материалдык-техникалык камсыздоо системасын өркүндөтүү, айыл чарба продукцияларын жана тамак-аш азыктарын сатуу; эмгек өндүрүмдүүлүгүн жана рентабелдүүлүктү жогорулатуу, кайталап өндүрүүнү кеңейтүүнү камсыз кылуу, жашоо сапатын жогорулатуу.

Көрсөтүлгөн максаттарга ылайык агрардык саясат түшүнүгүн дыйкандардын турмуш-тиричилиги үчүн зарыл болгон материалдык жана социалдык шарттарды камсыз кылуучу, агрардык мамилелерди натыйжалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттин конституция жана мыйзамдар менен бекемделген максаттар системасы катары кароону сунуштайбыз. Буга ылайык, өткөөл мезгилдин агрардык саясатынын стратегиясы базар экономикасынын мыйзамдарына, шарттарына объективдүү талаптарына шайкеш келген менчик мамилелериндеги, жер мамилелериндеги, чарба жүргүзүү түзүмүндөгү, методдорундагы жана механизмдеги жана мамлекеттик башкаруудагы өзгөрүүлөрдү өзүнө камтыйт.

Ушуну эске алуу менен, агрардык саясаттын маңызын жана функцияларын, анын стратегиялык максаттарын жана жүргүзүлүп жаткан реформалардын шартында практикалык ишке ашыруу чараларын түшүнүүгө концептуалдык мамиленин негизинде төмөнкү багыттарды бөлүп кароого болот:

- агрардык сектордо майда товардык өндүрүштөн ири товардык өндүрүшкө өтүүнү камсыз кылуучу, чарба жүргүзүүнүн жогорку натыйжалуу рыноктук түзүмүн калыптандыруу максатында менчик мамилелерин андан ары кайра өзгөртүп түзүү;
- жер мамилелерин жана жер рыногун жөнгө салуу;
- базар экономикасынын механизмдерин толук өздөштүрүү жана ушул

мамилелерге шайкеш келген айыл чарба өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо методдоруна өтүү.

Көпчүлүк өлкөлөрдө агрардык саясат мамлекеттин агрардык экономикага масштабдуу таасирине негизделген. Мамлекеттин экономиканын агрардык тармагына активдүү кийлигишүүсүнүн жалпы экономикалык себептеринин катарына тышкы рынокто тышкы соода жүргүзүүдө азык-түлүктүн үстөмдүгүнө умтулуу, капиталдык салымдардын чөйрөсү катары айыл чарбасын өнүктүрүүгө ири монополиялардын кызыгуусунун өсүшү сыяктуу бир катар өзгөчө себептерди кошууга болот.

Өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан көпчүлүк өлкөлөрдө мамлекеттик агрардык саясаттын негизги багыты айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн кирешесин колдоо бойдон калууда. Анын мазмуну бааларга жана кирешелерге субсидия берүү аркылуу агрардык рыноктун субъекттеринин экономикалык кызыкчылыктарын коргоо болуп саналат.

Агрардык чөйрөдө колдоо көрсөтүү саясатынын зарылдыгы агрардык сектордун негизги тармагы болгон айыл чарбасын өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Кирешелерди колдоо формалары жана методдору ар түрдүү.

Агрардык саясатты рационалдаштыруу жагынан алып караганда, айыл чарба өндүрүшүнүн кирешелүүлүгүнө таасир этүүчү жана рентабелдүүлүккө түздөн-түз таасир этпеген колдоо ыкмаларын айырмалоо маанилүү.

Чет өлкөлөрдө агрардык чөйрөгө мамлекеттик кийлигишүүнүн ар түрдүү формалары бар. Базар экономикасы өнүккөн көпчүлүк өлкөлөрдүн агрардык саясатында кризиске алып келүүчү продукцияны кайра өндүрүү, продукцияны сатуу көйгөйү, экспорттоочу өлкөлөр менен импорттоочу өлкөлөрдүн кызыкчылыктарынын шайкеш келбөөсү орун алган.

Агрардык өндүрүштүн атаандаштыкка туруштук берүү жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнүн негизги факторлору болуп төмөнкүлөр эсептелет: агрардык рыноктун коомдук секторуна инвестициялар (илимий

изилдөөлөргө, өндүрүштүк инфраструктурага, электрлештирүүгө, жол тармагын өнүктүрүүгө ж.б.); жаңы технологияларга жеке инвестициялар; мамлекеттин түзүмдүк саясаты; экспортту колдоо саясаты; социалдык чөйрөгө инвестициялар.

Ошентип, агрардык саясат - бул мамлекеттин айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга жана агрардык сектордун өкүлдөрүнүн экономикалык кызыкчылыктарын коргоого багытталган стратегиялык концепциясы.

Мамлекеттик жөнгө салуу агрардык саясаттын бир бөлүгү, ошондуктан жаңы шарттарда мамлекеттин ролу күчөтүлүшү керек.

Агрардык сектордо мамлекет, биринчи кезекте, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун бекемдөөнү, жакырчылыкты кыскартууну жана жашоо деңгээлин жогорулатууну, жумушсуздукту жана айыл калкынын миграциясын кыскартууну камсыз кылуучу башкаруунун стратегиялык маанилүү рычагдарын сактап калышы керек.

Агрардык сектордун өзгөчөлүгү мамлекеттик жана регионалдык башкарууну чектөөнү, мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана экономикалык органдардын ыйгарым укуктарын жана милдеттерин белгилөөнү талап кылат.

Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун деңгээли бирдей эмес. Өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдө ал 40-65 %дын тегерегинде. Мамлекеттин кийлигишүүсү рынок шартында айыл чарбасы тармактар аралык атаандаштыкка бирдей негизде катыша албай тургандыгы менен шартталган. Бул жерде экономиканы түздөн-түз мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо чаралары, жеңилдетилген салык салуу жана узак мөөнөттүү кредиттерди берүү зарыл, айылдык товар өндүрүүчүлөр үчүн салык салуу системасынын жөнгө салуучу жана стимулдаштыруучу функцияларын активдүү өнүктүрүү керек.

Кыргызстанда агрардык тармакты мамлекеттик колдоо деңгээлинин

төмөндөшү өлкөнүн Дүйнөлүк соода уюмуна кирүүсүнүн айыл чарбасы боюнча келишимине киргизилген шарттарынын бирин аткаруу зарылдыгы менен шартталган.

Америка Кошмо Штаттарында 1 гектар айыл чарба жерине эсептегенде мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн деңгээли 85 АКШ долларын [долл.] түзөт; Европа биримдигине кирген өлкөлөрдө – 801 долл.; Японияда - 10 671 долл.; Чехияда – 139 долл. Кыргызстанда тармакты, анын ичинде башкаруу аппаратын каржылоону мамлекеттик колдоо деңгээли кыйла төмөн жана айыл чарба жерлеринин 1 гектарына эсептегенде 6 АКШ долларын[58,936.] гана түзөт. Бул, албетте, жетишсиз, республиканын агрардык тармагында мамлекеттик жөнгө салуунун ролун күчөтүү өтө маанилүү көйгөйгө айланууда. Бирок бул жерде мамлекеттик жөнгө салуунун принциптерин, методдорун, формаларын тиешелүү рычагдар жана ишке ашыруу механизмдери менен теориялык жактан негиздөө зарыл.

Экономиканы, анын ичинде агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу белгилүү бир принциптерге, ыкмаларга негизделүү менен, максаттарга жана экономикалык милдеттерге жараша механизмдердин жана каражаттардын тиешелүү системасы аркылуу жүзөгө ашырылат. Жалпы кабыл алынган жөнгө салуу методдору болуп төмөнкүлөр эсептелет: укуктук, административдик, экономикалык, түз, кыйыр ж.б.

Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу программалоо, пландоо жана болжолдоо формасында жүзөгө ашырылышы мүмкүн. Бул анын кыска, орто жана узак мөөнөттүү максаттарына жана жөнгө салуу объектилерине (тармак, регион, комплекс ж.б.) жараша болот. Биздин изилдөө үчүн максаттуу программанын формалары кызыгууну жаратат, себеби изилдөө объектиси – бул республиканын айыл чарбасын терең изилдөө менен Кыргызстандын агрардык сектору болуп саналат. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу методдорунун маңызына жана маанисине кененирээк токтололу.

Укуктук жөнгө салуу методу мыйзам чыгаруу жана ченемдик-укуктук документтерди жана эрежелерди колдонууга негизделген. Мамлекет өндүрүүчүлөрдүн, керектөөчүлөрдүн жана агрардык сектордун башка түзүмдөрүнүн иштөө эрежелерин белгилейт, менчиктин формаларын жана укуктарын, тиешелүү түзүмдөрдүн иштөө шарттарын, өз ара милдеттенмелерин ж.б. аныктайт.

Административдик жөнгө салуу методу мамлекеттик контролдоонун уруксат берүүчү, бекитүүчү, мажбурлоочу чаралар системасына негизделген. Көрүнүп тургандай, бул жөнгө салуучу административдик чаралар, мисалга алсак, лицензиялоо процесси, квота берүү, айыл калкын социалдык жактан коргоо, бааларды, айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн кирешелерин көзөмөлдөө ж.б. Административдик жөнгө салуу чараларынын системасы өтө ар түрдүү, ал айыл чарбасынын ар бир тармагында өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Ошондуктан механизмдер, рычагдар жана каражаттар түрүндөгү административдик таасир этүү чаралары тиешелүү жөнгө салуучу катары кызмат кылат.

Экономикалык жөнгө салуу методдору бюджеттик жана фискалдык саясат, финансы-кредиттик жана инвестициялык саясат, пландаштыруу, божомолдоо, программалоо жана салык саясаты сыяктуу механизмдер аркылуу ишке ашырылуучу эң кеңири колдонулган ыкмалар.

Улуттук экономиканы өнүктүрүүдө дал ушул рационалдуу экономикалык жөнгө салуучулар экономикалык коопсуздукту, калктын жашоо деңгээлин көтөрүүнү, жакырчылыкты азайтууну жана социалдык максаттарга жетүүнү камсыз кылышат. Кыргызстандын экономикасынын бардык тармактарынын ичинен дал ушул агрардык сектор натыйжалуу мамлекеттик жөнгө салуу куралдарына муктаж.

Түздөн-түз жөнгө салуу методу мамлекеттин бөлүштүрүүчү функциялар аркылуу агрардык сектордун түзүмүнө түздөн-түз таасирин болжолдойт. Мисалга алсак, тиешелүү мамлекеттик орган бюджеттик жана бюджеттик

эмес фонддордон субсидия, дотация түрүндө тигил же бул тармакка, регионго кайтарымсыз максаттуу каржылоо жүргүзүшү мүмкүн. Же болбосо мамлекет фермерлерге аларды колдоо жана артыкчылыктуу өнүктүрүү үчүн жеңилдетилген насыяларды бере алат. Мамлекет кирешеси төмөн, эмгекти көп талап кылган ж.б. тармактарды инвестициялоо аркылуу айыл чарбасынын тигил же бул багытын өнүктүрүүгө түздөн-түз таасир этет. Мамлекет товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү төмөнкү баада берүү менен жеке дыйкан чарбаларына же айрым тармактарга колдоо көрсөтөт. Мисалга ала турган болсок, Кыргызстандын айыл чарбасы арзан бензинге жана соляркага, үрөнгө, жер семирткичтерге ж.б. муктаж. Мамлекет өзүнүн бийлигин колдонуп, бул процесстерди жөнгө сала алат. Экономиканын агрардык сектору, билим берүү, саламаттыкты сактоо, айлана-чөйрөнү коргоо сыяктуу эле, көптөгөн өлкөлөрдүн, анын ичинде Кыргыз Республикасынын субсидияларынын туруктуу объектиси болууга тийиш.

Түздөн-түз мамлекеттик жөнгө салуу методун улуттук рынокту түзүүдө да колдонуу керек. Дал ушул мамлекеттик буйрутмалар, башкача айтканда, продукциянын аныкталган түрлөрүн өндүрүүгө мамлекеттик тапшырма аркылуу рыноктун түзүмү, көлөмү, багыты ж.б. жөнгө салынат. Мында маанилүү фактор – продукцияны экспорттоого түздөн-түз таасирин тийгизиши.

Мамлекет экспорттоочуну чийки заттын айрым түрлөрүн ташып келүүдө алым төлөөдөн бошотушу мүмкүн; жеңилдетилген насыя менен камсыз кылып же болбосо тышкы насыяга мамлекеттик кепилдиктерди бере алат.

Түздөн-түз башкаруу формаларынын рычагдары жана жөнгө салуучулары – жарлыктар, мыйзамдар, токтомдор, буйруктар, нускамалар ж.б. чарба жүргүзүүчү субъекттердин жүрүм-турумун катуу тартипте жөнгө салат.

Биз экономиканы да, ошондой эле анын агрардык секторун да

мамлекеттик жөнгө салуу үчүн колдонууга боло турган, мамлекеттик жөнгө салуунун принциптерин, формаларын, методдорун, механизмдерин карап чыктык. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун айрым теориялык жоболору жетиштүү деңгээлде иштелип чыккан эмес. Ошол эле принциптерди, формаларды, методдорду башка көз караштан негиздөөгө болот.

Мисалы, агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун принциптерин изилдөө менен, бул учурда агрардык протекционизм, индикативдүү пландоо жана программалоо, экономикалык жөнгө салуу методдорун күчөтүү, түздөнтүз жана кыйыр түрдө таасир этүү формаларын айкалыштыруу сыяктуу принциптерге басым жасоо максатка ылайык болмок деген тыянакка келдик.

Эмне себептен агрардык протекционизмге басым жасоо керек?

Себеби учурда агроөнөржай өндүрүшүндө атамекендик товар өндүрүүчүлөр корголбойт, агрардык сектордун бардык тармактарын, анын ичинде инфраструктурасын жана тейлөө борборлорун комплекстүү өнүктүрүүгө өбөлгө боло турган стимулдар жана жеңилдиктер жок, агрардык сектордун артыкчылыктуу багыттары такталган эмес.

Агрардык протекционизм принцибин колдонуу бардыгын ичине камтыган директивалуу көрсөтмө же административдик көзөмөл дегенди билдирбейт. Зарыл болгон учурда чектөөлөр да керек. Ошондуктан, биз агрардык сектордогу эң натыйжалуу механизм (жогоруда белгиленгендей) түз жана кыйыр мамлекеттик жөнгө салуу методдорунун айкалышы деп эсептейбиз. Тилекке каршы, бүгүнкү күнгө чейин төмөнкүдөй кырдаал түзүлүп келген: айыл чарба тармагын жөнгө салуу жалаң административдик ыкмалар же экономикалык ыкмалар менен гана жүргүзүлүп келген. Натыйжада агрардык сектордо өтө көп жоготуулар болуп, өнүгүү жок, башка терс көрүнүштөр да орун алган, башкача айтканда, жөнгө салуучу органдар механизмдерди кылдаттык менен, конкреттүү кырдаалга жараша акыл-эстүүлүк менен пайдалануу керектигин унутуп, айрым учурда чектен чыгып

кетишет. Ошондой эле идеалдуу жөнгө салуу методдору жана каражаттары болушу мүмкүн эмес экендигин эске алып, мамлекеттин ролу экономиканын тигил же бул сегментинде мүчүлүштүктөргө жол бербөө менен, бүткүл экономиканы көзөмөлгө алуу болуп эсептелет. Мамлекеттик жөнгө салуу механизмдери катып калган жана өзгөрүлбөс нерсе эмес экендигин эстен чыгарбоо керек. Алар экономикалык жана агрардык саясаттагы өзгөрүүлөргө, базар мамилелеринин өнүгүшүнө, социалдык шарттарга, бюджеттик саясаттагы жана банк тармагындагы өзгөрүүлөргө жараша өзгөрүлүп турат. Ошентип, агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу - бул тиешелүү экономикалык жөнгө салуучулар аркылуу чарба жүргүзүүчү субъекттердин жүрүм-турум ченемдерин жана эрежелерин белгилүү бир жөнгө салуу.

Бюджеттик саясатта – бюджеттик каражаттарды жөнгө салуу, артыкчылыктуу багыттарга түздөн-түз колдоо көрсөтүү болуп эсептелет. Насыя саясатында – банктык пайыздарды жөнгө салуу, жеңилдетилген жана узак мөөнөттүү насыяларды берүү маанилүү. Фискалдык саясатта - айыл чарбасынын жана агроөнөржай комплексинин тармактарынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык салык салууну жөнгө салуу кажет.

1.3. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы

Өнүккөн өлкөлөрдө агрардык сектор экономиканын түзүмүндө анча маанилүү орун ээлебегендигине карабастан, бул тармакка өзгөчө көңүл бурушат. Агрардык саясаттын бүткүл тармагы (экономикалык, техникалык, инвестициялык) атаандаштыкка жөндөмдүү агросекторду камсыз кылууга багытталган. Буга агрардык сектордун бардык тармактарын тең салмактуу өнүктүрүү аркылуу гана жетүүгө болот. Ошол эле учурда, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү, сактоо, ташуу жана сатуу, башкача

айтканда, агробизнес тармагы тездик менен өнүгүп жатат.

Чет өлкөдө агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу – бул агрардык секторду өнүктүрүү үчүн туруктуу экономикалык, укуктук жана социалдык шарттарды түзүү, калктын социалдык-алгылыктуу баада сапаттуу тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын канааттандыруу, айлана-чөйрөнү коргоо максатында, өз ичине фермерлердин кирешелерине таасир этүү каражаттарын, айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүн, агрардык базарды, айылдын социалдык түзүмүн, тармактар аралык жана чарбалар аралык мамилелерди өзүнө камтыган татаал механизм.

Мамлекеттин экономикалык саясаты айыл чарба өндүрүшүн пропорционалдуу өнүктүрүү жана азык-түлүк рыногун жөнгө салуу үчүн экономикалык өбөлгөлөрдү түзүүгө багытталган.

Бул өлкөлөрдө агрардык секторду экономикалык жөнгө салуу системасында өндүрүүчүлөрдүн кирешелеринин туруктуулугун камсыз кылган баалардын белгилүү бир деңгээлин кармап туруу негизги ролду ойнойт.

Мамлекет айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөргө рыноктук баадан четтегендиги үчүн, аныкталган кирешенин деңгээлинде алардын ишмердиги үчүн зарыл болгон өлчөмдө компенсация төлөйт.

Азыркы учурда, экономикалык жактан өнүккөн көпчүлүк өлкөлөрдүн агрардык саясатынын негизги мазмуну ар кандай субсидиялар, дотациялар жана жеңилдиктер аркылуу айыл чарба тармагын мамлекеттик колдоо болуп саналат. Айрым өлкөлөрдө айыл чарбасына мамлекеттик финансылык салымдар анын продукциясынын базар баасынан 1,5-2 эсе ашып түшөт. Айыл чарбасын жана тамак-аш өнөр жайын мамлекеттик колдоо, азыркы учурда айыл чарба продукциясынын ири экспортерлору болгон Америка Кошмо Штаттарында, Канадада, Европа биримдигине кирген өлкөлөрдө азык-түлүктү өндүрүүнүн кескин жогорулашында негизги ролду ойногон.

Чет өлкөлөрдө көп колдонулуучу агрардык секторго мамлекеттик

колдоо көрсөтүү чараларынын ичинен тикелей жана кыйыр мамлекеттик субсидиялоо чараларын белгилөөгө болот. Тикелей мамлекеттик субсидиялоо чараларына айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн кирешелерине колдоо көрсөтүү кирет. Ал төмөнкүлөрдө чагылдырылган:

- тикелей мамлекеттик компенсациялык төлөмдөр;
- табигый кырсыктан зыян тарткандагы төлөмдөр;
- өндүрүштү кайра уюштурууга байланыштуу келтирилген зыян үчүн төлөмдөр (айдоо аянттарын кыскартуу, малды аргасыз союу үчүн төлөмдөр ж.б.).

Өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдө агрардык сектор азык-түлүктү ашыра өндүрүүнүн шартында иштейт. Мунун өзү бүткүл мамлекеттик жөнгө салуу механизмине тескери таасирин тийгизери шексиз. Иш жүзүндө ал эки багытта аракеттенет:

- азык-түлүктүн импортун жана экспортун жөнгө салуу, ушул тармактарда өзүнүн өндүрүүчүлөрүн коргоо;
- агрардык секторду өнүктүрүүгө социалдык багыт берген ички агрардык саясат.

Ушул эки багытта тең жөнгө салуу чаралары экономикалык да, административдик да мүнөздө болушу мүмкүн. Аларда айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн продукциясына баалардын зарыл болгон деңгээлин кармап туруу маанилүү ролду ойнойт.

Ошол эле учурда мамлекет өзүнүн алдына эки негизги милдетти коёт:

- агрардык сектордун жана өнөр жай продукцияларына жана кызматтарына баалардын туура келишин камсыздалышы керек;
- азык-түлүктүн баасы өлкөнүн калкынын көпчүлүгү үчүн жетиштүү чоң ассортименттеги азык-түлүк товарлары жеткиликтүү боло тургандай болушу керек.

Айрым өлкөлөрдө жардам көрсөтүүнүн башка түрлөрү да олуттуу өлчөмдө сакталып калган. Фермерлерге түздөн-түз төлөмдөр (өндүрүш

чыгымдарын жабуу үчүн) Европа бирлигине кирген өлкөлөрдө - 22%, Финляндияда - 23, Исландияда - 49, Норвегияда - 53 %. Бирок Австралия, Япония, Жаңы Зеландия, Турция сыяктуу өлкөлөрдө колдоо көрсөтүүнүн мындай түрү такыр эле жок, же болбосо ал 5-6 %дан ашпайт.

Батыш өлкөлөрүнүн дээрлик баардыгында айыл чарба тармагын колдоонун баа механизми төрт негизги элементти камтыйт.

1.Интервенциялык баа. Бул баада мамлекет фермерлерден продукциянын ашыгын (сатылбаган бөлүгүн) сатып алат. Муктаждык келип чыккан учурда (табигый кырсыктын кесепетинен улам түшүмдүн болбой калышы) мамлекет ички чекене бааларды турукташтыруу жана белгиленген чекте кармап туруу үчүн, ушул эле баада топтолгон продукциянын запасын сатат. Ушул максатта даярдалган продукциянын товардык рынокко өз убагында чыгышы, айрыкча, ал жетишерлик сезилгенде, мамлекеттин көзөмөлүндөгү атаандаштык талаасын түзөт, ошондуктан дыйкандар өз продукциясын кымбат баада сата алышпайт. Ушул эле механизмди белгилүү бир азык-түлүк продукциясына дүйнөлүк бааларды кармап туруу үчүн (төмөндөтүү, жогорулатуу) колдонсо болот – эгерде мындай саясат ушул өлкө үчүн пайдалуу болсо, анда анын ушул саясатты аягына чейин жеткирүү үчүн жүйөлүү себептери болот (б.а. ушул продукциянын жетиштүү запасы).

2.Босого баа. Бул импорттук продукциянын «минималдуу» деп аталган баасы. Ушул продукция импорттолуучу өлкө ага минималдуу бааны белгилейт, импортерлор аны андан төмөнкү баада сата алышпайт. Бул баа өз өндүрүүчүлөрүнүн продукциясы, адатта, бир кыйла арзан болгон импорттолгон продукция менен атаандаштык түзө ала тургандай болушу үчүн, интервенциялык баадан жогору болушу керек (болбосо импортерлор аны сатуу үчүн ушул өлкөгө алып келмек эмес). Бул жерде жөнөкөй эле логика – өзүнүн фермерлеринин мамлекет алардын продукциясын интервенциялык баада сатып алууга даяр экендигине кепилдиги бар (ал баа өзүнүн фермерлеринин ишин кирешелүү болушун камсыз кылуу үчүн

жетишерлик жогорку баа). Ошондуктан алар рынокто өзүлөрүнүн продукциясын белгиленген босого баадан төмөн эмес сатууга милдеттендирилген импортерлор менен атаандаштыкка туруштук бере алышат. Мындай тартип импортерлор үчүн да пайдалуудай сезилет, бирок, биринчиден, баалардын бир кыйла жогору болушу керектөөчүлөрдүн суроо-талабын төмөдөтөт (демек, сатылган продукциянын көлөмү да төмөндөйт), экинчиден, импорттоочу мамлекетте импорттолгон товарларды жеткирүүчүлөрдөн ашыкча киреше алууга мүмкүнчүлүк берген башка рычагдар бар.

3.Импорттук алымдар. Ушул продукция импорттолгон өлкөлөр ушул продукцияга карата кирүү алымдарын белгилөө менен, эки маселени бир чечишет: импортерлорду өзүлөрүнүн продукциясын босого баадан төмөн эмес баада сатууга аргасыз кылышат, ага кошумча импортерлордун мүмкүн болуучу үстөк пайдасы ушул өлкөнүн мамлекеттик казынасына келип түшөт.

4.Экспорттук субсидиялар. Ушул продукцияны өндүрүү үчүн табигый-климаттык шарттары жагымсыз болгон өлкөлөр ушул продукциянын чет өлкөгө чыгарылган ар бир бирдиги үчүн өзүлөрүнүн өндүрүүчүлөрүнө субсидияларды (кошумча акы, үстөк акы) төлөшөт. Мындай кадам менен өзүлөрүнүн фермерлеринин продукциясынын чет өлкөдө атаандаштыкка туруктуулугу камсыздалат.

Өнүккөн өлкөлөрдөгү агрардык баалар жана фермердик кирешелер саясаты, биринчи кезекте, бир катар экономикалык көрсөткүчтөрдүн динамикасына байкоо жүргүзүүнү болжолдойт:

- адистештирилген чарбалардын топтору боюнча (Европа бирлигине кирген өлкөлөр) же өндүрүштүн түрлөрү боюнча өндүрүштүн чыгымдары;
- өнөр жай жана айыл чарба продукцияларына баалардын барабардыгы;
- чарбалардын жана өндүрүш тармактарынын кирешелүүлүгү.

Натыйжада, биринчиден, базар бааларына үзгүлтүксүз таасир этүү үчүн, экинчиден, өндүрүшкө, кирешелердин деңгээлине, чогулган акчага,

инвестицияларга таасирин тийгизүү үчүн, майда-чүйдөсүнө чейин иштелип чыккан, маалыматтардын маалыматтык-статистикалык системасы алынат.

Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо боюнча Америка Кошмо Штаттарынын тажрыйбасы өзгөчө кызыгууну жаратат, анткени Кыргызстанда ишке ашырылган агрардык реформалар, негизинен, америкалык үлгү боюнча жүргүзүлгөн. АКШнын агрардык секторун мамлекеттик жөнгө салуу механизми өз ичине төмөнкү негизги элементтерди камтыйт: айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөргө мамлекеттик дотацияларды жана субсидияларды түздөн-түз компенсациялык төлөөнү; минималдуу кепилденген бааларды белгилөөнү караган, айыл чарба продукцияларынын бааларын колдоо системасы; агрардык азык-түлүк базарларын жөнгө салуу боюнча чаралар; компенсациялык төлөмдөрдү берүү аркылуу айыл чарба продукцияларын күрөөгө алуу менен айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө насыя берүүнү камсыз кылуу; банктан насыя алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбогон жаңы баштаган дыйкандарга мамлекеттик насыя берүү; агрардык сектордун айрым тармактарын өнүктүрүүнү колдоо боюнча өкмөттүк программаларга субсидия берүү. Ошондой эле АКШда дотация жана субсидия бөлүү жогорку кирешелүүлүк принциби боюнча жүргүзүлө тургандыгын белгилей кетүү маанилүү. Эрежеге ылайык, жерди пайдалануу көлөмү боюнча ири фермерлер бир кыйла кирешелүү болгондуктан, албетте, дотациялардын эң чоң үлүшү АКШнын агрардык секторунун корпоративдик секторуна туура келет. Эң ири төлөмдөр ири фермерлерге туура келген, алардын ар биринин сатуу көлөмү орто эсеп менен 200 миң доллардан ашкан. Учурда АКШнын ири айыл чарба ишканаларынын 7 % ына мамлекеттик субсидиялардын 45%ы туура келет, ал эми майда дыйкандардын 76% дотациянын 14%ын гана алышат.

АКШнын айыл чарбасында мамлекеттик колдоо баасынын эки түрү бар:

- максаттуу (кепилденген) баалар, алар айыл чарба продукцияларынын бир кыйла маанилүү түрлөрүнө жайылтылган. Чыгымдары орточо жана

төмөндөтүлгөн деңгээлиндеги чарбаларда максаттуу баалардын деңгээли кеңейтилген кайра өндүрүүнү өзүн-өзү каржылоо үчүн кирешенин деңгээлин кепилдей тургандай кылып эсептелет. Дыйкан чарбасынын продукциялары жогору, төмөн же максаттуу баалардын деңгээлинде болушу мүмкүн болгон чекене баалар менен сатылат. Бирок жыл аягында (айрым учурда жыл ичинде да алдын ала төлөмдөр боюнча) дыйкан эгерде сатуу баасы төмөн болсо, максаттуу баа менен сатуу баасынын ортосундагы айырманы алат. Ошентип, дыйкан үчүн дал ушул максаттуу баа, башкача айтканда кепилденген деп аталуучу акыркы сатуу баасы экономикалык чындык болуп эсептелет;

- күрөө баасы (күрөө коюму). Эгерде базар баасы күрөө баасынан төмөн болуп калса, дыйкан бардык продукциясын белгиленген күрөө баасында Товардык-насыялык корпорацияга күрөөгө коёт. 1985-жылдагы Айыл чарба мыйзамынын жоболоруна ылайык АКШнын дыйкандарына өзүлөрү өндүргөн продукцияны эркин рынокто сатууга, келишим боюнча сатууга, базардагы баалардын жогорулашын күтүп, түздөн-түз чарбада сактоого, Товардык-насыялык корпорацияга күрөөгө коюуга укук берилген. Фермер 9 айдын ичинде күрөөгө коюлган продукцияны сатып алышы мүмкүн. Эгерде бул ишке ашпаса, анда бул продукция Товардык-насыялык корпорациянын менчигине өтөт, ал эми фермер продукция үчүн аны сактоого кеткен чыгымдарды алып салуу менен күрөө баасында (коюм) акчалай компенсация алат. Күрөө баасы (коюм) - бул айыл чарба продукцияларына кепилденген баалардын төмөнкү чеги. Эгерде 9 айдын ичинде дүйнөлүк баалар күрөө коюмунан төмөн болуп калса, анда дыйкан тапшырылган продукцияны дүйнөлүк базар баасында сатып ала алат. Ошентип, дыйкан күрөө коюму менен дүйнөлүк базар баасынын ортосундагы айырмадан улам таза киреше алат.

Европа Биримдигине кирген өлкөлөрдө дыйкан чарбаларын бюджеттик колдоого да чоң маани берилет. Европа Биримдигине кирген өлкөлөрдө субсидиялар фермерлер тарабынан өндүрүлгөн товарлардын наркынын 45-

50%-ын түзөт[42,94б.].

Бирок Европа Биримдигине кирген өлкөлөрдө бир аз башкача баа механизми иштейт: максаттуу же багыттама баа салыштырмалуу жогорку деңгээлде белгиленет, бул өндүрүштүн көлөмү боюнча орто жана ири масштабдуу дыйкан чарбалары үчүн кирешенин белгилүү бир деңгээлин кепилдейт.

Минималдуу баалардын милдетин кийлигишүү баалары аткарат. Ушул алдын ала белгиленген бааларда айыл чарба продукцияларын дыйкандардан мамлекеттик сатып алуучу уюмдар сатып алышат, бул базар баасынын белгиленген минимумдан төмөндөшүн алдын алуунун натыйжалуу каражаты болуп эсептелет.

Бардык Батыш Европа өлкөлөрүндө айыл чарба продукцияларына кепилденген баалардын механизми бар.

Мисалы Финляндияда баалардын үч түрү бар: максаттуу, дотациялык жана кошумча баалар. Жыл сайын Айыл жана токой чарба министрлиги максаттуу бааларды аныктайт жана Борбордук айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөрдүн уюму менен макулдашуу боюнча аларды бекитет. Жыл ичинде бул бааларды инфляциянын темпин эске алуу менен түзөтүүгө болот. Максаттуу баалардын негизи болуп өлкөнүн түштүк райондорунун чарбаларында эң маанилүү айыл чарба продуктуларын өндүрүүгө кеткен чыгымдарды эсептөө жолу менен иштелип чыккан баа модели эсептелет, башкача айтканда, мыкты өндүрүш шарттары менен, ал эми эң начар шарттагыларына дотациялар каралган.

Дотациялык баалар кепилденген баалар сыяктуу эле жол-жоболор менен, бирок экспортко кетүүчү айыл чарба продукцияларына белгиленет. Ошол эле учурда, эгерде дыйкандар экспорттолгон продукцияны чыгымдары дотацияланган баадан жогору өндүрүшсө, анда чыгымдын орду толтурулбайт. Мындан тышкары, эгерде алар экспортко продукцияны өндүрүүгө берилген квотадан ашык болсо, ашып калганына дотациялык

баалар боюнча акы төлөнбөйт. Белгиленген мамлекеттик квоталардан ашык өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларына кошумча баалар каралган, алар өлкөнүн белгилүү бир аймагындагы ички рыноктогу учурдагы кырдаалга жараша өзгөрүлүп турат (алар адатта максаттуу баалардан төмөн).

Өнүккөн өлкөлөрдө айыл чарба продукцияларына баа түзүүнүн өзгөчөлүктөрү максаттуу (кепилденген) бааларды чарбалык жылдын айлары боюнча алардын жылдык орточо деңгээлинен 10% га чейин дифференциациялоону камтыйт. Бул дыйкандарга сатылбай калган продукцияны түздөн-түз өз чарбаларында сактагандыгы же мамлекеттик коммерциялык кампаларга тарифтерди төлөгөндүгү үчүн чыгымдардын ордун толтуруу максатында берилет. Мамлекеттик коммерциялык кампаларда сактоо учурунда айыл чарба азыктарын жоготуудан келип чыккан чыгымдардын ордун жарым-жартылай толтуруу жүргүзүлөт.

Өнүккөн өлкөлөрдө айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуунун маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп, өндүрүлгөн продукцияга дыйкандардын бааларын бюджеттик колдоо деңгээли эсептелет. Бул көрсөткүч айрым айыл чарба азыктарын өндүрүү жана сатуу (анын ичинде экспортко) үчүн бардык баалардын жана баадан тышкары бюджеттик дотациялардын анын фермерлик баасына карата катышын чагылдырат.

1980-жылдардан баштап, дыйкан чарбаларынын бааларын бюджеттик колдоо деңгээли 14,7ден 35,8% га чейин, анын ичинде өсүмдүк продукцияларына - 8,5тен 47% га чейин, мал чарбачылыгына - 20дан 28,5% га чейин өстү.

Бюджеттик дотациялар аркылуу мамлекет продукцияны өндүрүүнүн жана сатуунун көлөмүн жөнгө салат, бир жагынан, дыйкандардын кирешелерине баалар аркылуу, ал эми экинчи жагынан, алардын чыгымдарына жеңилдетилген насыялар жана салыктар аркылуу таасирин тийгизет. Эрежеге ылайык, бюджеттик дотацияларды мамлекеттик агрардык программаларды ишке ашырууга катышкан дыйкандар гана алышат.

Кыргыз Республикасында рынокко өтүүнү тездетүү максатында айыл чарба өндүрүшүн мамлекеттик жөнгө салуудан баш тартуу менен чагылдырылган айыл чарбасын реформалоо, айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөрдү жагымсыз өндүрүш шарттарынын таасиринен коргоонун калыптанган системасын жок кылды.

Чет мамлекеттердин агрардык секторунда бааларды түзүүнүн жалпы негизи болуп айыл чарба продукцияларын сатып алуу бааларынын аларды өндүрүүгө жана сатууга кеткен социалдык зарыл болгон чыгымдарга шайкеш келтирүү эсептелет. Ошол эле учурда алар дүйнөлүк баалардын деңгээлин жана динамикасын эске алууга аракет кылышат. Баанын эң маанилүү функциясы тармакты андан ары өнүктүрүү үчүн айыл чарбасынын кирешелерин жөнгө салуу болуп эсептелет. Баа түзүү системасы тарабынан өндүрүш каражаттарына болгон баалардын динамикасына, айыл чарбасындагы чыгымдарга жана кирешелерге, даяр продукциянын жана агрардык сектордогу кызмат көрсөтүүлөрдүн бааларына ыкчам иликтөө жүргүзүлөт. Европа Биримдигине кирген өлкөлөрдө субсидиялар дыйкандар өндүргөн товардын наркынын 45-50 %ына жетти, Японияда жана Финляндияда - 70 %, Россияда - болгону 3,5%. АКШда продукциянын бирдигине эсептегенде айыл чарбасын өнүктүрүүгө башка тармактарга караганда 30%га көп каражат салынат.

Европа Бирлигине кирген өлкөлөрдө дыйкандар айыл чарбасын камсыздандырууга субсидияларды алууга укугу бар.

Камсыздандырууну мамлекеттик колдоо кеңири масштабда ишке ашырат, мисалы, Францияда ири айыл чарба кырсыктарынан болгон зыяндын ордун толтуруу үчүн Улуттук кепилдиктер фонду түзүлгөн. Фонддун каражаттарынын 50 % бюджеттин эсебинен, 50% - дыйкандардын камсыздандыруу төгүмдөрүнүн эсебинен түзүлөт. Испанияда камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөөгө субсидиялар 20%дан 50%га чейин каралган.

Айыл чарба өндүрүшү туруктуу болгон айрым Европа Биримдигине кирген өлкөлөрдө камсыздандыруу мамлекеттик колдоого алынбайт. Канадада айыл чарба өсүмдүктөрүн камсыздандырууда камсыздандыруу төгүмдөрүнүн 50 % дыйкан, 25 % - федералдык өкмөт жана 25 % - провинциянын өкмөтү төлөйт. Дыйкандардын кирешелерин камсыздандырууда бюджеттик субсидиялар 67 %ды түзөт.

Бир катар КМШ өлкөлөрүндө агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун белгилүү бир тажрыйбасы топтолгон. Алсак, Россияда тармактын продукцияларынын наркына түздөн-түз мамлекеттик дотациялардын көлөмү 6,0% га барабар.

Кыргызстандын айыл чарбасы мамлекеттик жөнгө салууга жана колдоого муктаждыктын жогорулашы менен мүнөздөлөт, бул айдоо жерлеринин биохимиялык потенциалынын төмөндүгүнө, жердин тартыштыгына, финансылык туруксуздугуна, ошондой эле тармакка инвестициялардын агымынын аздыгына байланыштуу.

Баалар боюнча механимден тышкары, айыл чарба чийки заты жана азык-түлүк боюнча базарларды уюштуруунун жана жөнгө салуунун ЕБ үчүн жалпы ченемдери бюджеттик дотациялардын берилишин контролдоону (улуттук аспект), ошондой эле өндүрүүчүлөрдүн кирешелерин камсыз кылууга, бааларды аныкталган деңгээлде кармап турууга багытталган жалпы европалык чараларды өзүнө камтыгандыктан, өндүрүш тармагындагы, ошондой эле сатуу жаатындагы атаандаштыктын шарттарын бир түргө келтирүүгө мүмкүндүк берет.

Европа Биримдигинде улуттук дотациялар жалпы европалык дотациялык саясаттын алкагында анын принциптерине ылайык берилет.

Белгилүү бир мамлекетте эң ыңгайлуу шарттарды түзгөн ар кандай башка жардамдар суралды. Жардамдын бул түрүнө төмөнкүлөр кирет: бааларга кийлигишүүлөр (бааларга үстөк акы), өндүрүш көлөмүн жөнгө салуу, экспорттук продукциялар үчүн жогорку компенсация. Ошону менен

бирге, улуттук өкмөт өндүрүлгөн кирешенин сапатын жогорулатуу, ветеринардык көзөмөлдү камсыз кылуу, илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин жайылтуу, айлана-чөйрөнү коргоо, көйгөйлүү деп аталуучу аймактарда өндүрүштү өбөлгөлөө, чакан чарбалардын кирешелеринин минималдуу деңгээлин камсыз кылуу боюнча иш-чараларды каржылоого жана өткөрүүгө катышат.

Мындан тышкары, бюджеттик колдоо көрсөтүү Европа Биримдигине кирген мүчө мамлекеттер тарабынан да, ошондой эле өзүлөрүнүн бюджетине ээ автономиялык бирикмелер (Италиянын автономиялык райондору, Франциянын департаменттери жана райондору, Германиянын округдары) же федералдык мамлекеттер (Германиянын жерлери) тарабынан да ишке ашырылат. Бирок инвестицияларга берилген субсидиялардын абсолюттук суммасы белгиленген көлөмдөн ашпай тургандыгы аныкталган.

Батыш өлкөлөрүнүн агрардык секторун инвестициялоого талдоо жүргүзүү көрсөткөндөй, мамлекет айыл чарбасын инвестициялоонун олуттуу булактарынын бири болуп эсептелгендиктен, ал атаандаштыкка туруктуу жана экономикалык жактан пайдалуу өндүрүштү өнүктүрүү үчүн айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөргө олуттуу финансылык колдоо көрсөтөт. Мындай колдоо көрсөтүүнүн объективдүү зарылдыгы төмөнкүлөр менен аныкталат: монополиялык жогорку баада сатылуучу өндүрүштүн өнөр жай каражаттары жаатында айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөргө компенсациялоо муктаждыгы; айыл чарба өндүрүшү үчүн кыйла жагымдуу табигый жана экономикалык шарттары бар өлкөлөрдөн алынып келинген продукцияларга салыштырмалуу продукциялардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу; экологиялык коопсуздук, табигый кырсыктардан коргоо боюнча долбоорлорду каржылоонун зарылдыгы.

Ошентип, айыл чарба өндүрүшү жана азык-түлүк рыногу өзүн-өзү жөнгө салуучу эмес, заманбап шарттарда өзүн-өзү камсыз кыла албагандыктан, туруктуу мамлекеттик жөнгө салуусуз ийгиликтүү иштей албайт. Рыноктун

рычагдарын колдонуу менен агрардык саясатты ишке ашыруу ири масштабдагы мамлекеттик чыгымдарды талап кылат.

Базар системасы жолго коюлган өлкөлөрдөгү маанилүү жетишкендиктердин бири болуп айыл чарба продукциясын кайра иштетүү жана сатуу системасы эсептелет. Батыш Европада кайра иштетүү борборлору кооперативдерге (өзгөчө Скандинавияда жана Нидерландияда), кесиптик (Францияда) же мамлекеттик кооперативдик (Англияда жана башка британдык экномикалык салттары бар өлкөлөрдө – Канадада, Индияда, Австралияда, Жаңы Зеландияда) бирикмелерге жайгаштырылган. Жада калса, бир кыйла өнүккөн жеке капиталисттик институттары бар АКШда да азык-түлүктүн бир бөлүгү алар аркылуу өтөт. Бир катар өлкөлөрдө (анын ичинде Японияда) кооперативдерге катышуу дыйкандар үчүн милдеттүү болуп эсептелет. Бул бааны түзүүнүн бардык процессин олуттуу көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет. Үстөк пайдага жол бербөө үчүн, мамлекет тарабынан азык-түлүктү өткөрүүнүн бардык этаптарында рентабелдүүлүктүн жана кирешенин деңгээлин бекитүү тажрыйбасы кеңири таралып, салык системасы да ушуга багытталган. Үстөк пайда менен активдүү күрөшүү саясаты кризис мезгилинде өзгөчө актуалдуу болуп калат.

Көптөгөн өлкөлөр эркин соода жүргүзүү системасынан баш тартып, протекционизм саясатын жактырышат. Бир катар чет мамлекеттерде ушул иш-чараларга өзгөчө көңүл бурулат, анткени алар өзүлөрүнүн өндүрүүчүлөрүн дүйнөлүк катуу атаандаштыктан коргоп, жаратылыш ресурстарын бир кыйла сарамжалдуу пайдаланууга мүмкүндүк берип, продукцияны импорттоочулар үчүн да улуттук рынокту жагымдуу кылат.

Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун белгилүү бир тажрыйбасы бир катар постсоветтик мамлекеттерде, тактап айтканда, Россияда топтолгон. Ички дүң продукциянын түзүмүндө айыл чарбасынын үлүшү 10%дан ашпагандыгына карабастан, өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын наркына түздөн-түз мамлекеттик дотациялардын көлөмү

5,5-6,0 %ды түзөт. Мамлекеттик жардамдын мындай көлөмү учурдагы Россия экономикасынын өнүгүү деңгээли менен шартталып, айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөргө мамлекеттик жардамдын көлөмүнүн өсүү тенденциясы байкалат. Ошол эле учурда, Россияда, мисалы, бир кызматкерге жана айдоо аянтынын бир гектарына бюджеттик ассигнованиялардын көлөмү олуттуу өсүшкө ээ [47,8б.].

Айыл чарба өндүрүшүн экономикалык өбөлгөлөөнүн дүйнөлүк системасы айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салууну күчөтүүгө багыт алууда. Улуттук экономиканын тармагы катары айыл чарбасынын ишине мамлекеттин кийлигишүүсүнүн зарылдыгы кемчиликсиз атаандаштык рыногунун жоктугу менен шартталган. Мунун өзү кызыкчылыктардын тең салмактуулугунун бузулушуна, баалардын теңсиздигине жана агрардык сектордо кайра иштетүү жана тейлөө түзүмдөрүнүн монополиясына алып келет. Натыйжада айыл чарба продукциясын өндүрүү тармагы чыгашалуу же кирешеси төмөн болуп эсептелет. Ал эми айыл чарба продукциясын кайра иштетүү жана сатуу тармагы аны керектөөчүгө зарыл болгон абалга жеткиргендиги үчүн олуттуу кирешеге ээ. Мамлекет аныкталган финансылык-экономикалык механизмдер аркылуу айыл чарба өндүрүшүнө субсидия берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу менен, аларды негиздүү кайра бөлүштүрүшү керек. Жалпысынан, жеке менчиктин, ишкердүүлүктүн жана рыноктук механизмдердин белгилүү бир ролуна карабастан, өнүккөн өлкөлөрдөгү агрардык сектордун бүтүндөй түзүмү ар тараптуу колдоонун жана экономикалык жөнгө салуунун фундаментине негизделген.

Ошентип, агрардык сектордогу жалпы европалык саясат сатуу базарларын так уюштурууга, дыйкандардын кирешелерин колдоого, ашыкча продукцияны сатууга жардам берүүгө жана башка бир катар көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган.

Европа биримдигине кирген өлкөлөрдө улуттук агрардык саясат Бирдиктүү агрардык саясаттын уландысы болуп эсептелгени менен, айыл

чарбасын каржылоо багыттарында жана методдорунда айырмачылыктар кездешпей койбойт.

Мисалы, Дания айыл чарба бюджетинин үчтөн бир бөлүгүн ЕБ системасынан тышкары өндүрүштү жана базарларды колдоого жумшаса, ал эми Улуу Британия жана Ирландия тиешелүүлүгүнө жараша 15% жана 20% сарпташат.

Дээрлик бардык өлкөлөр өзүлөрүнүн улуттук айыл чарба бюджетинин жарымын түзүмдүк саясатка сарпташат (буга чарбаларды модернизациялоо жана ирилештирүү, жерди жана башка айыл чарба ресурстарын жакшыртуу, дыйкандардын ыкчам ишмердигин жакшыртуу, өндүрүштүк чыгымдарды кыскартуу жана шарттары начар райондорду өнүктүрүү кирет). Ушул чыгымдардын багыты боюнча олуттуу айырмачылыктар байкалат. Мисалы, Улуу Британия өзүнүн айыл чарба бюджетинин дээрлик үчтөн бир бөлүгүн, ал эми Нидерландия жана Люксембург – 10% дан азыраагын модернизациялоо программаларына багытташат. Жалпысынан Европа Бирлигине кирген өлкөлөрдө жаңыдан баштаган дыйкандарды колдоого орто эсеп менен агрардык бюджеттин 10%, анын ичинде Францияда - 25% багытталат, ал эми Улуу Британияда жана Ирландияда бул чыгымдар анча көп эмес. «Изилдөөлөр жана иштеп чыгуулар» бюджеттик программасына орто эсеп менен Европа Бирлиги боюнча 10% дын тегерегинде, ал эми Нидерландияда – бюджеттин дээрлик 30% багытталат.

Айыл чарбасын субсидиялоо боюнча Америка Кошмо Штаттарынын тажрыйбасы өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. АКШнын айыл чарбасына карата бюджеттик чыгымдары экономикалык кырдаалга көз каранды: кризистик жылдары алардын мааниси кескин жогорулайт, ал эми бир кыйла туруктуу мезгилдерде мамлекеттик субсидиянын денгээли олуттуу төмөндөйт. Бюджеттик каражаттар төмөнкү программаларды каржылоо үчүн бөлүнөт:

- айыл чарбасын изилдөө;
- базарлар жана баалар жөнүндө маркетингди жана маалыматтарды

уюштуруу;

- насыя берүү;
- жерди консервациялоо жана алып коюу;
- бааларды колдоо, сатып алуу, компенсациялык төлөмдөр;
- фермердик жабдуу жана сатуу кооперативдерин колдоо, рыноктук

буйрутмалар;

- азык-түлүк субсидиялары;
- экспорттук субсидиялар;
- эл аралык азык-түлүк жардамы.

Айыл чарбасына бөлүнгөн федералдык бюджеттин чыгашаларынын түзүмүндө эки негизги багыт бар:

- 1) кирешелерди турукташтыруу программасы (аларга «Айыл чарбасы» статьясы боюнча бюджеттик чыгымдардын 60% ынын тегерегинде туура келет);
- 2) айыл чарбасын изилдөө жана илимди тейлөө программасы.

Белгилей кетүүчү нерсе, жардамдын эң чоң үлүшүн (бюджеттик каражаттардын 70%) өндүрүштү жүргүзүүнүн жогорку натыйжалуулугун камсыз кылуучу салыштырмалуу ири чарбалар алышат, ал эми иш жүзүндө бюджеттик каржылоо менен америкалык чарбалардын үчтөн бири камтылган. Бирок, 80-жылдардын аягынан тартып АКШнын агрардык саясаты агрардык секторго таасир этүү деңгээлин төмөндөтүүнү карайт. АКШнын өкмөтү бир катар программалардан баш тартып, колдоо көрсөтүүгө каржылоонун көлөмүн кыскартты.

Кыргызстандын айыл чарбасы, бир катар өнүккөн чет мамлекеттердин агрардык секторуна салыштырмалуу, мамлекеттик колдоого жана жөнгө салууга болгон муктаждыктын өсүшү менен мүнөздөлөт. Бул бир катар чет мамлекеттерге караганда айыл чарба жерлеринин биоклиматтык потенциалынын төмөндүгүнө, жердин тартыштыгына, айыл чарба өндүрүшүнүн өнөр жай ресурстарын жана анын продукциясын ташууга

транспорттук чыгымдардын көбөйүшүнө, ошондой эле акыркы учурда курчуп кеткен кризисти жеңүү үчүн капиталдык салымдардын зарылдыгы, тармактын техникалык жана технологиялык артта калуусу менен шартталган. Жерге жеке менчикти киргизүү жана жерди пайдалануунун рыноктук формаларын өнүктүрүү Кыргыз Республикасында жер ресурстарын башкаруу боюнча бир катар маселелерди алдыга койду. Көп жылдар бою экономиканы башкаруунун административдик ыкмалары менен калыптанган жөнгө салуунун түздөн-түз ыкмалары жаңы шарттарда натыйжасыз болуп чыкты. Жер тилкелеринин ээлеринин, менчик ээлеринин жана колдонуучуларынын санынын өсүшү жердин жүгүртүлүшүн, анын ичинде жерди алып-сатууну жандандырат. Жер мамилелеринде жаңы маселелер жаралат. Жер саясатына жана жерди трансформациялоо тажрыйбасына өз убагында олуттуу оңдоолорду киргизүү керек, ансыз өлкөнүн жер фонду өлкөдө калыптанып калган ансыз деле чечилбей турган экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдү курчутуп, кыйроого учурашы мүмкүн.

Өнүккөн өлкөлөрдө мамлекет адатта айыл чарба жерлеринин белгилүү бир бөлүгүнө гана ээлик кылат, бул анын жер мамилелерин жана жер рыногун өнүктүрүүдөгү жөнгө салуучу ролун эч качан төмөндөтпөйт. Дүйнөлүк жерди пайдалануу тажрыйбасына талдоо жүргүзүү көрсөткөндөй, мамлекеттик жөнгө салуу аркылуу аны пайдалануунун өркүндөтүлүшү, сакталышы жана натыйжалуулугу жогорулайт. Бул кырдаал өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасын гана тастыктабастан, ошондой эле салыштырмалуу жакында эде коомдук жерге ээлик кылуу реформанын жүрүшүндө жеке менчикке алмаштыруу тажрыйбасын да тастыктайт.

Кыргыз Республикасындагы жер мамилелерин мамлекеттик жөнгө салуу багыттарын талдоо жана баалоо үчүн дүйнөнүн бир катар өлкөлөрүндөгү жер мамилелерин реформалоо тажрыйбасын карап чыгуу кызыктуу.

Мамлекеттин же коомдук уюмдардын ортомчулугу аркылуу жерди жүгүртүү механизмдерин өнүктүрүү боюнча Канаданын тажрыйбасы

кызыгууну жаратат. XX кылымдын 70-жылдарында Канадада жерди мамлекеттен ижарага алуу институту өнүккөн. Анын киргизилиши иштен кеткен дыйкандар жерди саткан учурда, жерди дыйкан үй-бүлөлөргө өткөрүп берүү механизмдин жакшыртуу үчүн уюштурулган Жер банкын түзүү менен байланышкан. Базар баасында накталай акчага сатылып алынган мындай жерлерди мамлекет Банк аркылуу ижарага берген[36,23б.].

Германиядагы айыл чарба жерлерин жүгүртүүнү мамлекеттик жөнгө салууга өзгөчө көңүл бурулат. Жер тилкелерин менчик ээсинин алмашуусу менен бөлүктөргө бөлүүгө, ошондой эле айыл чарба багытындагы жерлерди башка максаттарга же натыйжасыз пайдаланууга тыюу салынат; жер тилкесинен ажыратуу боюнча келишимдерге мамлекеттик көзөмөл каралган; жерди ижарага берүүчүлөрдүн эмес, ижарага алуучулардын кызыкчылыктарына артыкчылык берилет. Мындай жөнгө салуунун негизги максаты – өнүгүүгө жөндөмдүү ишканалардын айыл чарба жерлерин сактап калуу.

Германияда жер рыногу менчик объектиси катары кыскарып, чарба жүргүзүү объектиси катары кеңейүүдө.

Чыгыш Европа өлкөлөрүндө жерди трансформациялоо процессинде жерге болгон жеке менчик калыбына келтирилген, бирок аны колдонууга олуттуу чектөөлөр сакталып калган, чет элдик жарандарга жерди сатууга уруксат берилбейт, мамлекеттик чарбалар жарым-жартылай сакталып калган, жер аларга узак мөөнөткө ижарага берүү шарты менен өткөрүлүп берилген.

Польша, Болгария жана Югославиядан башка өлкөлөрдө айылдык үй-бүлөлөрдүн менчигинде болгон жер тилкелеринин өлчөмү чектелген.

Көпчүлүк мамлекеттер мурдагы мамлекеттик чарбалардын кайра уюштурулгандыгына карабастан, ири жер пайдалануучуларды колдоо саясатын жүргүзүүдө.

Балтика өлкөлөрүндө (Литва, Латвия, Эстония), жеке менчикке ээлик кылуунун тарыхый тажрыйбасына карабастан, жеке менчик укугунун

басымдуу өнүгүшү менен жерди менчиктештирүү жолу боюнча жер мамилелерин акырындык менен өзгөртүү ишке ашырылууда. Жердин базар жүгүртүмүнө, жерди пайдалануу көлөмүнө административдик чектөөлөр акырындык менен алынып салынууда. Жер рыногун экономикалык, анын ичинде салыктык ж.б. жөнгө салуу ишке кирүүдө.

Кытайдын XX кылымдын 80-жылдарында башталган жер мамилелерин реформалоо жана жөнгө салуу тажрыйбасы кызыгууну жаратат. Реформага чейин өлкөнүн жер фондунун 88% мамлекеттин менчигинде, ал эми 12% - кооперативдик (коомдук) менчик болгон.

Жерге менчиктин кол тийгис түрлөрүн сактап калуу менен, Кытай акыркы жылдары жер мамилелерин реформалоо жана жер рыногун түзүү жолунда бир топ ийгиликтерге жетишти.

Мамлекет жерди ижарага берүү мөөнөтүн узартуу, өлкөлөрдүн макулдугу менен жерди пайдалануу укугун акы төлөп өткөрүп берүүгө уруксат берүү жана кеңири масштабдагы дыйкан чарбаларын (жерди пайдалануунун көлөмү), айыл чарба жерлерин коргоо аймактарын түзүү менен байланышкан процесстерди катуу тартипте жөнгө салат. Ошол эле учурда, мамлекет белгилүү бир мөөнөткө чейин жерди пайдалануу укугун акы төлөп өткөрүп берүү процессин жана жүгүртүүгө кирген жердин бүткүл чынжырчасын - өткөрүп берүүдөн баштап иштетүүгө жана эксплуатациялоого чейин катуу көзөмөлдөө укугун өзүнө алат. Жалпысынан Кытайда жерди пайдаланууда базар мамилелеринин өнүгүшү менен катар, жер мамилелерин мамлекеттик жөнгө салууну күчөтүү процесси жүрүп жаткандыгын дагы белгилей кетүү керек. Биздин оюбузча, мунун өзү жердин тартыштыгы жана жерди колдонуу укугун өткөрүп берүүдөн мамлекеттик бюджетке финансылык келип түшүүлөрдүн жогорулашына тиешелүү көзөмөлдү камсыз кылуунун зарылдыгы менен байланышкан [33,229б.].

Кытайдагы реформалардын ийгиликтүү болушунун негизги фактору – тарыхый, саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүн

эске алуу менен өлкөнүн эволюциялык өнүгүү жолунун ойлонулган жана салмактуу стратегиясын иштеп чыга алган Кытай өкмөтүнүн күчтүү саясий эркинин болушу.

КМШ өлкөлөрүнүн ичинен жер мамилелерин жөнгө салуу жаатында Россиянын жана Өзбекстандын тажрыйбасы белгилүү бир кызыгууну жаратат. Бизге коңшу өлкөдө – Өзбекстанда жер жалпы улуттук байлык болуп эсептелгендиктен, жерди жеке менчикке сатууга тыюу салынган. Жер мамилелерин өнүктүрүүдө жана жерди пайдаланууда Кытай менен айрым окшоштуктары бар.

Жерди пайдаланууда пайдалануу укугун рыноктук колдонуу кеңири өнүгүүдө. Мунун өзү дыйкан чарбасы (калктын жеке чарбасы) жеке сектордун негизи болуу менен, көп түрдүү айыл экономикасын калыптандыруунун өзгөчөлүгү менен шартталган.

Өзбекстанда жерди пайдалануу өзгөчөлүгү жер ресурстарынын чектелгендигинде. Ал күчтүү сугат системасы тарабынан тейленүүчү сугат жерлерине негизделет. Ошондуктан өлкөдө жер мамилелерин катуу тартипте административдик жөнгө салуу системасы сакталып калган. Анда экономикалык жөнгө салуунун элементтери жетиштүү деңгээлде өнүгө элек.

Октябрь революциясына чейинки мезгилде жерди жеке менчикке пайдалануунун белгилүү бир өнүгүү тажрыйбасына, ошондой эле социализмдин шартында жерди пайдалануунун өзгөчөлүктөрүнө ээ Россияда жер мамилелеринин өнүгүүсүнүн тарыхый тажрыйбасы, зор жер ресурстарынын болушу, аларды федеративдүү өлкөнүн ар түрдүү деңгээлдеринде пайдалануунун өзгөчөлүгү жер пайдаланууну өнүктүрүүнүн жана аны жөнгө салуунун өзгөчөлүгүнө таасирин тийгизбейт койбойт. Жерди пайдалануунун рыноктук системасы салыштырмалуу өнүккөндүгү жана жер мамилелеринин жетиштүү деңгээлде мамлекеттик жөнгө салынгандыгы менен мүнөздөлөт. Ошол эле учурда, Россияда жер мамилелерин жөнгө салуу маселесинде регионалдык органдарга жана жергиликтүү өз алдынча

башкаруу органдарына артыкчылык берилген.

Жер мамилелерин жана рынокту жөнгө салуу боюнча чет өлкөлөрдүн тажрыйбасына талдоо жүргүзүү жана жалпылоо жер мамилелерин жөнгө салуунун төмөнкүдөй негизги принциптерин бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди:

- айыл чарба жерлерин пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу максатында жер үчүн акы төлөө, жер салыгынын өбөлгөлөөчү ролун күчөтүү аркылуу салык салууну өркүндөтүү;
- жерди натыйжалуу жана максаттуу пайдалануу, жерге болгон менчиктин бардык формаларынын тең укуктуулугу;
- ижара мамилелерин өнүктүрүү жана ижара акынын деңгээлин жөнгө салуу;
- жер рыногун калыптандыруу жана жер тилкелерине бааларды түз жана кыйыр жөнгө салуу менен анын натыйжалуу иштешин камсыз кылуу;
- күрөө бааларынын деңгээлин, пайыздык чендерди жөнгө салууну өзүнө камтыган ипотекалык операцияларды өнүктүрүү;
- коомдук муктаждык үчүн жерлерди алып коюуда компенсациялар системасын тартипке келтирүү;
- экологиялык көрсөткүчтөр боюнча материалдык стимулдарды жана айып пулдарды киргизүү;
- жер тилкелери боюнча бүтүм түзүүдө салык жана каттоо жыйымдар системасын иштеп чыгуу.

Ошентип, өндүрүүчүлөрдү ар тараптуу колдоо аркылуу экономиканын агрардык секторун мамлекеттик жөнгө салуу көпчүлүк өнүккөн өлкөлөрдүн агрардык саясатынын артыкчылыктуу багыты болуп саналат. Ошол эле учурда, көптөгөн экономикалык рычагдар колдонулат (бюджеттен төлөмдөр, өндүрүштүк чыгымдардын ордун толтуруу, бааларды колдоо, өндүрүштүк түзүмдү өркүндөтүүгө субсидиялар, ар кандай программаларды иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу), алардын аракети агрардык сектордун туруктуу

иштешин камсыз кылуу жана айыл жергесинде натыйжалуу социалдык-өндүрүштүк инфраструктураны түзүү үчүн жагымдуу шарттарды камсыздайт.

Агрардык секторду жана жер рыногун экономикалык жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы республикада жүргүзүлүп жаткан агрардык саясатка экономикалык ыкмалардын жана механизмдердин жардамы менен тармакта өндүрүштүк процесстерди жөнгө салууда мамлекеттин салмактуу жана ойлонуп катышуусу жаатында олуттуу түзөтүү киргизүүнүн зарылдыгын мүнөздөйт. Туруктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү агрардык секторду өнүктүрүү, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу негизги максат.

Демек, мындан бир гана тыянак чыгарууга болот – бул өндүрүштө кимдер иштей тургандыгына карабастан – фермерлерби же ири товарлуу айыл чарба ишканаларыбы, мамлекеттик жөнгө салуусуз жана финансылык колдоосуз биздин айыл чарба өндүрүшү акырындык менен төмөндөөгө дуушар болот. Биздин өлкөгө импорттук азык-түлүктүн көзөмөлсүз жайылышынын шартында калктын жеке көмөкчү чарбалары гана жашап кете алат, ошондо да бул учурда табигый азыктар жөнүндө сөз болушу мүмкүн.

Жүргүзүлүп жаткан агрардык жана жер саясатында агрардык секторду мамлекеттик жана экономикалык жөнгө салуунун элементтеринин болушунун зарылдыгы мамлекеттин агрардык секторго ашыкча кийлигишүүсүн билдирбейт.

Мамлекеттин тармакты жана жер ресурстарын башкаруу чөйрөсүнө кийлигишүүсү менен эркин рыноктук механизмдердин ортосундагы өз ара аракеттенүүлөрүнүн оптималдуу деңгээлин табуу керек.

Ушул жагынан алганда, дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө түзүлгөн, мамлекеттик жөнгө салуунун жана эркин базар мамилелерин пайдалануунун акылга сыярлык айкалышына негизделген айыл чарба өндүрүшүн өбөлгөлөөнүн жана жер ресурстарын натыйжалуу пайдалануунун кыйла натыйжалуу системасы Кыргызстан үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

I БАПКА ТЫЯНАКТАР

1. Экономиканы, анын ичинде агрардык секторду жөнгө салуунун күчтүү мамлекеттик куралдарынын болушу зарыл.

2. Мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо агрардык саясаттын маанилүү элементтери болуп эсептелет. Анын негизги максаты калктын сапаттын стандарттарына жооп берген тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын камсыз кылуу жана агрардык сектордун туруктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүүсүнүн шартында өнөр жайын чийки зат менен камсыз кылуу болуп эсептелет.

3. Баалар механизминин эсебинен бир эле мезгилде керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо жана инфляциялык процесстерди ооздуктоо менен агрардык сектордун ишканалары үчүн кадимкидей жаңылануу процесси камсыздалат. Ушуга байланыштуу агрардык секторду жөнгө салуу боюнча мамлекеттин негизги чыгымдары дал ушул баа механизмдин колдоого багытталат. Көптөгөн мамлекеттер дыйкандарды жана айыл чарба өндүрүшүн түздөн-түз колдоодон жалпы эле рынокторду турукташтыруу системасына өтүшөт.

4. Көпчүлүк экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдө мамлекет агрардык секторго ар түрдүү субсидиялар, дотациялар жана жеңилдиктер аркылуу колдоо көрсөтөт.

5. Жөндүү, мамлекет тарабынан жөнгө салынуучу жер саясаты агрардык секторду туруктуу өнүктүрүүнүн негизи болушу керек.

6. Мамлекеттик жөнгө салуусуз жана каржылык колдоосуз агрардык сектордо өнүгүү болбойт.

II БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУН ЗАМАНБАП БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫН БААЛОО ЖАНА ТЕНДЕНЦИЯЛАРГА ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮ

2.1. Агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчүлөрдүн ишмердигин жөнгө салуу укуктук негиздери

Натыйжалуу укуктук камсыздоо – чарба жүргүзүүчү субъекттерди уюштуруунун, түзүүнүн жана алардын иш аракетин укуктук жөнгө салуу каражаттарынын системасы. Укуктук ченемдердин жана актылардын “топтомдору” экономикалык иш-аракеттин укуктук режимдери, чарбалык жетекчилердин, адистердин жана бардык кызматкерлердин статустары, тышкы чөйрө менен мамилелердин механизмдин мамлекеттик органдар тарабынан укуктук жөнгө салуунун ыкмалары, ишкерлердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын мыйзамдуу коргоо.

Ар кандай уюштуруу-укуктук формадагы айыл чарба ишканаларын укуктук камсыздоо чарба жүргүзүүчү субъекттердин айрым түрлөрүнүн статусу жөнүндө мыйзамдардан, алардын ишинин ар кандай аспектилерин жөнгө салуучу жалпы тематикалык мыйзамдардан жана мыйзам алдындагы актылардан турат. Ал ошондой эле өзүн-өзү жөнгө салуу актыларын, башкача айтканда, уставды, уюштуруу келишимин, келишимдерди, макулдашууларды жана башка актыларды камтыйт. Бирок кеп жаңы мыйзамдарды кабыл алуу менен эле чектелбейт. Укуктук карама-каршылыктарды ырааттуу ишке ашырууга жана жоюуга жетишүү да бирдей маанилүү.

Ишканаларды укуктук жактан камсыз кылууну этибарга албоо же көңүл бурбоо экономикалык жана башкаруучулук каталыктарды, чарбалык байла-

ныштарды начарлатууну сөзсүз пайда кылат. Базар экономикасында өзүм билемдик жана мыйзамсыздык күч алууда [44,50б.].

Реформа башталып, андан бери бир топ убакыт өткөн соң анын натыйжалуулугуна баа берүүгө аракет жасайбыз. Жаңы шартта уюштуруу - укуктук формаларды түзүүнүн натыйжалуулугуна өз учурунда кабыл алынган укуктук ченемдик актылардын чоң таасирин эске алуу менен ченемдик укуктук базаны өркүндөтүүгө болот.

Кыргыз Республикасында агрардык реформа өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында башталып, бир катар мыйзамдар кабыл алынган: “Жер реформасы жөнүндө”[7], “Кыргыз Республикасындагы менчик жөнүндө”[8], “Дыйкан (фермердик) чарбасы жөнүндө”[9], «Жер кодекси»[13], Кыргыз Республикасынын Конституциясы [1] (1993), ага ылайык жер тилкелерин жарандарга жана алардын бирикмелерине пайдаланууга берүү укугу белгиленген. Бул мыйзам актылары жер мамилелерин калыптандыруу жагындагы эң маанилүү укуктук мамилелерди, айыл чарба тармагындагы башкаруунун ар кандай формасындагы жер ээлеринин жана жерди пайдалануучулардын укуктарын жана милдеттерин аныктайт.

Пландуу экономикада айыл-кыштакта чарба жүргүзүүнүн формаларын колхоздор, совхоздор, чарбалар аралык уюмдар, агрокомбинаттар, агрофирмалар, жеке көмөкчү чарбалар жана башка түзүмдөр көрсөткөн. Агрардык сектордо рыноктук мамилелерге, башкача айтканда жерге өкмөт тарабынан катуу көзөмөлгө алынган мамлекеттик менчиктин толук монополиясынан жеке жана менчиктин башка формаларын айкалыштырууга өтүү үчүн жогоруда аталган уюштуруучулук жана башкаруунун негизинде эркин ишкерлерди (дыйкан чарбалары, кооперативдер ж. б.) айыл чарба ишканаларынын укуктук формаларын түзүү зарыл болгон. Бул максатка жетүү үчүн жер участкаларын дыйкандарга жана фермерлерге бекер берүү, айыл чарба ишканаларындагы жерлерди менчиктештирүү жана чарба

жүргүзүүчү субъекттердин статусун өзгөртүү (мурдагы жерди пайдалануучулардын статусунан менчик ээлери статусуна) ишке ашырылды.

Жер реформасын жүргүзүүнүн механизми жерди жана мамлекеттик менчикти айыл тургундарынын жана республиканын жарандарынын пайдасына социалдык багыттагы кайра бөлүштүрүүдөн, дыйкан (фермер) чарбаларын жана алардын кооперативдерин түзүүдөн турат. Мамлекеттик жерлерди жана социалдык-маданий объектилерди менчиктештирүү процесси айыл чарба ишканаларынын жана социалдык чөйрөнүн кызматкерлерине, пенсионерлерге жер үлүштөрүн берүүдөн турган. Мында салыштырмалуу теңдөө принциби колдонулган, анткени жер үлүштөрү орточо региондук ченемге барабар өлчөмдө бекер берилген [62,15б.].

Жер-агрардык реформанын биринчи этабында (1991-1993-ж.) максатсыз, чабал жана сарамжалдуу эмес пайдаланылган жерлердин жана каражаттардын эсебинен атайын жер фондусун түзүү менен дыйкан чарбаларын, арендалык айыл чарба кооперативдерин, ошондой эле жарандардын жеке көмөкчү чарбаларын түзүү каралган.

Президенттин 1991-жылдын 10-ноябрындагы «Айыл чарбасындагы жер жана башка мамилелерди жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын аткарылышын камсыз кылуу боюнча кечиктирилгис чаралар жөнүндө» Указында белгиленгендей кооперация жөнүндөгү мыйзамда каралган уюштуруучулук-укуктук формалардан тышкары жүргүзүлүп жаткан чарба жүргүзүүнүн азыркы учурдагы иш аракеттери кооперативдик кыймылдын жалпы кабыл алынган принциптери эске алынбай, өзгөчө эмгекти уюштуруу жагында, туура эмес катары кабыл алуу, колхоздук менчикке негизделген дыйкандардын кооперативдик иши эмес, жалдануучу эмгек боюнча калууда». Бул фактыны айыл жеринде калыптанган объективдүү картинанын таануусу жана мыйзамдык актыда чагылдырылышы айыл чарбасындагы экономикалык мамилелерди жакшыртуудагы олуттуу кадам болуп саналат [63,75б.].

1991-1996-жылдары Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары жана Өкмөттүн токтомдору чыгарылып, анда жер жана башка мамилелерди жөнгө салуунун мыйзамдык базасына, айыл чарба тармагын башкаруунун формаларына айрым өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Президенттин «Кыргыз Республикасында жер-агрардык реформаны андан ары ишке ашыруу боюнча чаралар жөнүндө» (1992-жылдын 12-апрелиндеги № VII - 373), «Кыргыз Республикасында жер-агрардык реформаны тереңдетүү боюнча чаралар жөнүндө» (№ 1992-ж.) Жарлыктары, 1994 - жылдын 22-февралындагы VII - 23 «Кыргыз Республикасында мамлекеттик жерди жана агрардык реформаны андан ары өнүктүрүү боюнча чаралар жөнүндө» (1995-жылдын 3-ноябрындагы № VII - 297), менчик ээлеринин, жердин жана башка үлүштөрдүн ээлеринин укуктарын олуттуу кеңейткен.

Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясында (1993-ж.) жерге мамлекеттик менчик укугун тааныган (4-статья 2-б.) жана аны сатып алуу-сатууга жол бербеген (3-б.) жер участкаларын жарандардын жана алардын бирикмелеринин пайдалануусуна берүү жөнүндөгү маанилүү саясий чечим камтыган[68].

Алгачкы этапта айыл чарба ишканаларын жана жерлерди шарттуу приватташтыруу мезгилинде чарбанын ар бир жумушчусу жер үлүшүнүн (үлүшүнүн) ээси болуп калган. Жер али бөлүнө элек болсо да, чарба мурдагыдай эле ишин улантып, бирок пайдын ээси чечимди кабыл алууга катышуу укугун алып, киреше эмгекке жараша гана эмес, пайга да бөлүштүрүлөт. Кыргызстан Республикасынын Президентинин биринчи жарлыгынан реформаторлордун көз карашы көрүнүп турат, б.а. дыйкан (фермер) чарбаларынын, алардын кооперативдеринин айыл чарба тармагында эркин менчик ээлери – ишкерлер катары кеңири калыптанышы. Дыйкан чарбаларын түзүүгө өзгөчө көңүл бурулууда. Президенттин 1993-жылдын 2-февралындагы Указында 1.1, 1.2, 2, 3, 4, 4.1, 4.2, 7, 14, 15, 16, 20.1,

20.2, 22.1, 22.2-пункттарында каралгандай дыйкан чарбаларын жана айыл чарба өндүрүштүк кооперативдерин, жеке көмөкчү чарбаларды, коллективдүү багбанчылыкты түзүү жана өздүк участокторду көбөйтүү учун жер участокторун берүү тартиби; арендаторлордун таламдарынын зарыл гарантиялары менен элдик дыйкан чарбасын өнүктүрүүнү эффективдүү колдоо максатында; 1992-жылдын 1-февралына чейин рентабелдуу эмес, рентабелдуулугу төмөн (рентабелдуулугу 15 проценттен темен) совхоздорду жана башка мамлекеттик айыл чарба ишканаларын мамлекеттен ажыратуу жана приватташтыруу жүргүзүлсүн; рентабелдүүлүгү 15 проценттен ашык болгон совхоздорду жана башка мамлекеттик айыл чарба ишканаларын этап-этабы менен мамлекеттештирүүнүн жана приватташтыруунун графиги бекитилген[2].

Мамлекеттик айыл чарба ишканаларын, колхоздорду мамлекеттен ажыратуунун жана приватташтыруунун жана агрардык сектордо чарба жүргүзүүнүн рыноктук уюштуруу-укуктук формаларын тузуунун нормативдик-укуктук негизин түзгөн Указдын бардык ушул пункттары айыл чарба тармагында башкаруунун рыноктук уюштуруу-укуктук формаларын түзүүнүн каалоосун ырастайт жана ошол кездеги реформаторлор колхоздорду жана совхоздорду рентабелдуулугу жогору болсо да, социализмдин калдыктары катары тез кайра курууга чакырышкан. Көптөгөн мамлекеттик айыл чарба ишканаларынын жетекчилери ушул Указдын 14-пунктунан пайдаланып, атайылап менчикти, капиталды менчиктештирүүгө, совхоздун, колхоздун карыздарын кечүүгө аракет кылышкан.

Бул Указда башкаруунун башка формалары каралбайт. Белгилүү болгондой, «айыл чарба ишканаларынын» категориясы төмөнкүдөй уюштуруу-укуктук формаларды камтыйт: акционердик коомдор, шериктештиктер жана жоопкерчилиги чектелген коомдор, чарбалар аралык ишканалар, илимий-изилдөө институттарынын тажрыйба чарбалары.

Кыргызстан Республикасынын Президентинин 1992-жылдын 10-декабрындагы «Кыргызстан Республикасында жер-агрардык реформаны андан ары ишке ашыруу боюнча чаралар жөнүндө» Указында республиканын Өкмөтү, жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчылары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилери, жер-жерлерде жер-агрардык реформаларды ишке ашырууга көмөктөшүүгө милдеттүү, өндүрүштүк жана социалдык маселелерди чечүү үчүн дыйкан чарбаларын кооперациялоонун прогрессивдүү тенденциясы үчүн бөлүнгөн сугат айдоо жерлеринин 50 пайызынан кем эмес өлчөмүндө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жер фондун түзүүнү кыргыз дыйкандарынын, өзгөчө мал чарбасында башкаруунун жана турмуш-тиричиликтин салттуу формаларын эске алуу менен ишке ашыруунун максатка ылайыктуулугу; дыйкан чарбаларын уюштуруу; дыйкан чарбаларын жүргүзүү үчүн жер участкалардын өмүр бою мураска калтыруу үчүн берүү конкурстук негизде жүзөгө ашырылат; колхоздун жана башка айыл чарба ишканаларынын мүчөлөрү өздөрүнүн мүчөлүгүнөн чыга алышат жана дыйкан чарбаларын, ошондой эле колхоздун мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун жана эмгек жамаатынын макулдугуна карабастан, ушул чарбалардын өндүрүштүк звенолорунун базасында айыл чарба өндүрүштүк кооперативдерин түзө алышат. Жоюлган чыгашалуу жана аз рентабелдүү колхоздордун жана совхоздордун жана башка мамлекеттик айыл чарба ишканаларынын базасында түзүлгөн дыйкан чарбалары жана айыл чарба өндүрүштүк кооперативдери алардын укук мураскерлери болуп саналбайт жана карыздары боюнча жооп бербейт. Түзүлгөн дыйкан чарбаларына мамлекеттин материалдык, финансылык, уюштуруучулук жана башка түрлөрү артыкчылыктуу мүнөздө болууга тийиш жана биринчи кезекте атайын программалардын, анын ичинде дыйкан чарбалары үчүн техникаларды жана жабдууларды чыгарууну уюштуруу программасынын негизинде жүзөгө ашырылууга тийиш. Көргөзүлгөн иш аракеттерге чет

өлкөлүк фирмаларды кенири тартуу; дыйкан чарбаларын материалдык-техникалык жактан камсыз кылууну жана өндүрүлгөн айыл чарба продуктыларын сатып алууну, сактоону жана кайра иштетүүнү камсыз кылган менчиктин ар кандай формасындагы ишканалардын жана уюмдардын ишин колдоону камсыз кылуу. Министрлер Кабинетине 1992-жылга чейин дыйкан чарбаларына, айыл чарба өндүрүштүк кооперативдерине биринчи кезектеги жардам көрсөтүүнүн программаларын иштеп чыгуу тапшырылды. Анда дагы Кыргыз дыйкан банкын жана Агробиржаны түзүү каралган ; айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчү ишканаларды акционердик коомдорго жана холдингдик коомдорго, айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн (коллективдер) катышуусу менен даярдоо уюмдарына кайра түзүүнү караган чарба ичиндеги ижара келишими, жерди чарбалык ижара келишими жөнүндө жобо жана келишимдин формасы иштеп чыгуу жана пайдалануу каралган. Дыйкан чарбаларын, алардын кооперативдерин, ассоциацияларын жана айылдык ишкердиктин башка формаларын колдоо үчүн финансылык ресурстарды, анын ичинде мамлекеттик жана башка кредиттерди, ошондой эле чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу, топтоо жана пайдалануу максатында « Чарбакер» фондун түзүү пландаштырылган.

Президенттин жарлыктарын ишке ашыруу максатында өкмөт бир катар токтомдорду кабыл алды, атап айтканда: «Жер жана агрардык реформа жөнүндө жоболорду бекитүү жөнүндө» 1994-жылдын 22-августундагы № 632. Бул токтомго ылайык, төмөнкүдөй жоболор “Жарандардын жер үлүшүн аныктоонун жана жер үлүшүн пайдалануу укугуна күбөлүктөрдү берүүнүн тартиби жөнүндө жобо” жана “Айыл чарба ишканаларын трансформациялоо (кайра уюштуруу) жөнүндө жобо” иштелип чыккан.

Айыл чарба ишканаларын кайра уюштуруу жөнүндө жободо айыл чарба ишканаларын кайра уюштурууда төмөнкүдөй негизги принциптер сакталууга тийиш экендиги баса белгиленген: кайра түзүлгөн чарбаларда, эреже катары, объекттердин айыл чарба жана айыл чарбалык пайдалануу профилин сактоо;

өндүрүштүк жана социалдык инфраструктура объектилеринин бардык айыл чарба продукциясын өндүрүүчүлөр үчүн бирдей жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу; колдонуудагы мыйзамдардын чегинде ишкананын уюштуруу-укуктук формасын тандоонун ыктыярдуулугу.

Ошондой эле айыл чарба ишканаларын, тактап айтканда, дыйкан чарбаларына кайра түзүү жолдору сунушталды, алар кийин ыктыярдуу түрдө бирикмелерге жана кооперативдерге биригиши (ошол эле учурда бир үй-бүлө пайдаланган жер участканын максималдуу өлчөмү: айыл чарбасы - 25 га, малчылык тармагында - 30 га ашпоого тийиш), банкрот деп табылган чарбаларды жоюу, алардын мүлкүн башка өндүрүүчүлөргө аукцион аркылуу сатуу, чарбаны же анын бир бөлүгүн ачык акционердик коом кылып кайра уюштуруу.

Жобого ылайык, айыл чарба ишканаларын кайра уюштуруу жер-агрардык реформаны ишке ашыруунун аймактык программасына ылайык жана келишимдик негизде адистештирилген уюмдарды тартуу менен түзүлгөн долбоордун негизинде ишке ашырылууга тийиш. Айыл чарба ишканаларын трансформациялоо долбоорунда жерге жайгаштыруу, менчик, эмгек ресурстары боюнча бөлүмдөр менен катар төмөндөгүлөр иштелип чыгышы керек: жаңыдан уюшулган чарба жүргүзүүчү субъекттерди өнүктүрүүнүн перспективалары (чарбалык иштин негизги багыттары, айыл чарба ишканаларынын ортосундагы кызматташтыктын мүмкүн болуучу формалары, жаңы өндүрүүчүлөр, өндүрүштүк кызмат көрсөтүүлөрдүн формалары, продукцияны сактоо, кайра иштетүү жана социалдык инфраструктураны өнүктүрүү); уюштуруу жана укуктук жактан камсыз кылуу (аймактары жана мүлкү боюнча трансформациялоонун ырааттуулугу, андан чыгып жаткан жамааттын мүчөлөрүнө мүлктү жана жер үлүштөрүн бөлүп берүүнүн тартиби жана принциптери, жаңыдан түзүлгөн чарба жүргүзүүчү субъекттердин статусун, алардын укуктарын жана милдеттерин аныктоо, трансформациялоо процессин камсыз кылуу, укук мураскорлорун

аныктоо, мурда түзүлгөн келишимдер, алынган кредиттер жана башка милдеттенмелер).

Социалдык-маданий, турмуш-тиричилик объектилери, цехтер, резервуарлар гараждары жана башка өндүрүштүк-техникалык объекттер, ошондой эле чарбалык маанидеги суу чарба объекттери (сугат, коллектордук-дренаждык тармактар, насостук станциялар, ирригациялык жана вертикалдык дренаждык скважиналар, суткалык жөнгө салуу бассейндер, суу сактагычтар, жаадырып сугаруучу жабдуулар жана башкалар) жалпы пайдалануудагы материалдык-техникалык каражаттар айыл чарбасын жана калкты тиешелуу тейлөө үчүн жарандардын үлүштүк негизде айылдык комитетке калтырылышы.

Калган негизги жана жүгүртүүдөгү каражаттар (имараттар, курулуштар, продуктуу мал, көп жылдык көчөттөр, үрөн, тоют жана башкалар) сатылат же коллективдин мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүлөт.

Мамлекет үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон айыл чарба ишканалары, негизинен, өз функцияларын аткаруу үчүн зарыл болгон адистештирүүнү, мүлктү жана жерди сактоо менен мамлекеттик акционердик ишканаларды уюштуруу жолу менен кайра түзүү, асыл-тукум станциялары, үрөнчүлүк бирикмелери, ипподромдор, мөмө-жемиш питомниктери мамлекеттик акционердик ишканаларга, ал эми агроөнөр жай комплексин тейлеген агрохимиялык, техникалык жана ветеринария ишканалары акциялардын контролдук пакетин сактоо менен мамлекеттик акционердик коомдорго кайра түзүлгөн. Андан кийин айыл чарба тармагындагы жаңы рыноктук түзүмдөрдүн ченемдик-укуктук негиздерин тактоочу өкмөттүн токтомдору кабыл алынган, мисалы: «Жайыттарды ижарага берүү жана пайдалануу жөнүндө жобону бекитүү жөнүндө» (1999-жылдын 29-ноябры, айыл чарбасында иштеген чарбалык субъекттердин № 2000-жылдын 27-июлундагы № 459), анда айыл чарба кооперативинин типтүү уставы бекитилген "Айыл чарба багытындагы жер участкакторун сатып алуунун

жана сатуунун тартиби жөнүндө жобону бекитүү жөнүндө" (2001-жылдын 13-августундагы № 427) , «Айыл чарба объекттерин суу пайдалануучулар бирикмелеринин жана алардын түзүмдөрүнүн менчигине өткөрүү жөнүндө» (2004-жылдын 6-апрелиндеги № 234), «Агробизнестин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу борборун түзүү жөнүндө» (2004-жылдын 29-ноябрындагы № 873) жана башкалар.

2.2. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун учурдагы абалына талдоо жүргүзүү

Кыргыз Республикасы мурдагы СССРдин курамында да агрардык республика катары өнүгүп, акырындап индустриалдык-агрардык өнүгүү жолуна түшкөн. Учурда ийри өндүрүштөрдүн чарабалар аралык өз ара мамилелердин үзүлүшүнүн жана өндүрүлгөн продукцияларга болгон суроо-талаптын кескин кыскарышынын негизинде токтоп, талкалангандан кийин, кайрадан агрардык республика катары дүйнөгө таанымал экенибизди эч ким танбайт. Анткени рынок мамилелерине өткөнүбүзгө отуз жылдан ашса да учурда калктын 60-65 % айыл жергесинде жашап, жер иштетип, мал багып, карап күнүн өткөрүүдө. Салыштырмалуу ИДПнын түзүмүнүн басымдуу бөлүгүн да ж.б. 13,5% (2022-ж.) айыл чарба өндүрүшү түзүп келүүдө.

Дүйнөлүк пандемия, учурдагы геосаясий абал биринчи орунга тамак аш коопсуздугун камсыздоону баардык эле өлкөлөрдүн жетекчилеринин алдында учурдагы негизги көйгөй катары кабыл алууга мажбурлады. Ааламдашуу заманында бир да мамлекет өзүнүн калкын айыл чарба продукцияларына, тамак ашка болгон муктаждыктарын жалгыз өзү толук чечүүгө мүмкүнчүлүгү жетпейт. Ошодуктан тамак аш коопсуздугунун негизин түзгөн айыл чарба продукцияларын өндүрүү, кайра иштетүү, учурда 50 пайыздан көбүрөөк импорттолуп жаткан продукциялардын кээ бир түрүн өзүбүздүн фермер-өндүрүүчүлөрдү ар тараптуу колдоо менен алмаштыруу, ашыкчасын тамак аш продукцияларына дүйнөлүк масштабда суроо-талаптын

өсүшү жана баалардын эки-үч эсеге көтөрүлүүп жаткан шартта экспорттонун негизинде киреше табуу актуалдуу маселе бойдон калууда.

2.1-таблица. Кыргыз Республикасынын калкы үчүн негизги тамак-аш азыктарын керектөөнүн орточо физиологиялык ченемдери[21]

Продуктулар	Негизги тамак-аш азыктарын керектөөнүн калктын адам башына карата орточо физиологиялык нормалары			Негизги тамак-аш азыктарынын кубаттуулугу			
	кг/сутка	кг/ай	кг/жыл	белок тор, г	майлар, г	углеводдор, г	кубаттуулугу, суткасына ккал
Дан азыктар (нан, макарон азыктар, ун, акшактар, дан буурчактар) данга айлантип эсептегенде	0,32	9,61	115,34	33,64	4,31	221,85	1040,86
Картошка	0,27	8,21	98,55	5,30	1,00	47,96	212,00
Жашылча жана бакча өсүмдүктөр	0,32	9,52	114,25	3,32	0,32	17,71	72,06
Мөмө-жемиштер	0,34	10,31	123,74	2,57	4,39	44,92	199,20
Кант жана кондитер азыктар	0,07	2,13	25,55	0,00	0,00	69,86	265,30
Өсүмдүк май	0,03	0,76	9,13	0,00	24,98	0,00	224,75
Эт жана эт азыктар (этке айлантип эсептегенде)	0,17	5,11	61,30	28,70	27,00	0,00	358,60
Балык жана балык азыктар	0,03	0,76	9,10	4,60	0,28	0,00	21,00
Сүт жана сүт азыктар (сүткө айлантип эсептегенде)	0,56	16,67	200,00	25,30	39,20	26,20	556,00
Жумуртка, даана	0,51	15,21	182,50	2,54	2,30	0,14	31,40
Бардыгы				105,97	103,78	428,64	2981,17

Коюлган максаттарга жетүү үчүн агрардык сектордун учурдагы абалына талдоо жүргүзүү менен андан ары анын натыйжалуулугун жакшыртуу боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу керектигин негиздөө абдан маанилүү маселе бойдон калууда. Кыргыз Республикасынын калкы үчүн негизги тамак-аш азыктарын керектөөнүн орточо физиологиялык ченемдери Министрлер кабинети тарабынан 2010-жылдын 19-февралындагы № 111 токтому менен бекитилген. (2.1-таблица)

Анын негизинде тамак-аш азыктарын керектөөнүн калктын адам башына карата орточо физиологиялык нормалары бир күнгө, бир айга жана бир жылга карата аныкталып, тамак-аш азыктарынын кубаттуулугу да белгиленген. Ал көрсөткүчтөр мамлекеттик башкаруу органдары үчүн бул тармактын индикативдик өнүгүү багыты катары белгиленип, калкты тамак аштын 10 түрү боюнча толук камсыздоо боюнча иш чараларды жүргүзүү-агрардык секторду оптималдуу башкарууну жакшыртуу менен түздөн түз байланышта экенин талдоо иштери көргөзүүдө.

2.2-таблица- Кыргыз Республикасынын калкын негизги тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу боюнча 2022-жылдын көрсөткүчтөрү[22]

	Өлчөө бирдиги	Дан азыктар (нан, макарон азыктар, ун, акшактар, дан буурчактар) данга айлантып эсептегенде	Картош кө	Жашылча жана бакча өсүмдүктөр	Эт жана эт азыктар (этке айлантып эсептегенде)	Сүт жана сүт азыктар (сүткө айлантып эсептегенде)	Жумуртка, даана
Калктын саны	7037590 миң адам						
КР ЖК тарабынан бекитилген калктын жан башына керектөөнүн минмиалдуу нормасы	кг	115,34	98,55	114,25	61,30	200,00	182,50
Ресурстардын бардыгы	миң тн.	3 267,7	1 974,6	2 199,3	316,9	1 839,5	845,2
Өндүрүлгөн	миң тн.	1 992,2	1275,	1 389,7	248,3	1 734,1	607,9
Чыгымдар (үрөндөр, табигый жоготуулар, малга тоют)	миң тн.	40,2	192,0	83,5	0,3	1,6	0,04
2022-ж. январь - декабрь Экспорт	миң тн.	186,0	64,1	73,1	10,7	202,3	0,02
2022-ж. январь - декабрь Импорт	миң тн.	656,0	41,0	146,2	58,3	30,6	177,8
Экспортту жана импортту эсепке алуу менен ички рыноктун көлөмү	миң тн.	2499,0	1198,5	1069,7	364,2	1566,2	1023,3
Ички рыноктун көлөмүнө жараша жан башына керектөө	кг/жыл	355,1	170,2	151,9	51,8	236,8	145,4
Камсыздоо катышы	%	307,9	172,7	132,9	84,5	118,4	79,7

2023-жылдын 1 январына карата Кыргыз Республикасынын калкын

негизги тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу боюнча көрсөткүчтөр 2.2-таблицада берилген.

Ага ылайык республика боюнча 7037590 миң адамга болгон тамак-аш азыктарынын 6 түрү боюнча жылдык көлөмү, анын ичинен республиканын аймактарында өндүрүлгөн көлөмү, чыгымдар жана табигый жоготуулар, экспорттук жана импорттук операциялардын негизинде көбөйүшү жана азайышы, тамак-аш азыктарынын жан башына керектөөсү жана камсыздоо катышы боюнча көрсөткүчтөр берилген. Анын негизинде төмөнкү жыйынтыктарды чыгарууга болот:

- 2022-жылдын январь-декабрь аралыгында республикада болгон жалпы тамак аш ресурстарынын көлөмүнүн 60,9 % дан (дан азыктар (нан, макарон азыктар, ун, акшактар, дан буурчактар) данга айланып

- эсептегенде) 94,3 % га (сүт жана сүт азыктары (сүткө айланып эсептегенде)) чейин ички өндүрүүчүлөр тарабынан өндүрүлгөн;

- аларды өндүрүүгө кеткен чыгымдар (үрөндөр, табигый жоготуулар, малга тоют) дан өсүмдүктөрүнүн 2,0 % ын , жашылча жана бакча

- өсүмдүктөрүнүн 6,1 % ын, картошканын 15,1 % ын түзгөн;

- өндүрүлгөн тамак азыктарынын ичинен салыштырмалуу түрдө картошка (64,1 миң тн.), сүт жана сүт азыктары көбүрөөк (202,3 миң тн.) экспорттолгон;

- дан азыктары (656,0 миң тн.), жашылча жана бакча өсүмдүктөрү (146,2), жумуртка (177,8 млн.даана), эт жана эт азыктары (58,3 миң тн.) боюнча импорт басымдуулук кылган;

- экспортту жана импортту эсепке алуу менен ички республикалык рыноктун көлөмү жалпы ресурстардын 48,6 % нан (жашылча жана бакча өсүмдүктөр) 121,12 % га чейин (Жумуртка) түзгөн;

- эт жана эт азыктары (84,5 %), жумуртка (79,7 %) боюнча камсыздоо адам башына эң төмөнкү көрсөткүчтөрдү көргөзгөн;

- дан азыктары (307,9 %), картошка (172,7 %), жашылча жана бакча

өсүмдүктөрү (132,9 %) жана сүт жана сүт азыктары (118,4 %) менен ар бир жаран толук камсыз болгон.

Ошентип Кыргыз Республикасында 2.2- таблицадагы каралган тамак аш азыктары менен жарандарды толук камсыз кылуу боюнча иш чараларды жүргүзүү-мамлекеттик органдардан агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууну талап кылууда.

2.3-таблицада калктын киши башына айыл чарба продуктыларынын негизги түрлөрү менен камсыз кылуу боюнча көрсөткүчтөр каралган. Анын негизинде чараба жүргүзүүчүлөр тарабынан өндүрүлгөн продукциялардын бардык түрү боюнча өнүгүү динамикасын (картошкадан башка) изилдөө аралыгында байкаса, 2.1-таблицанын көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу ар бир адамдын башына негизги тамак аш продукциялар менен камсыздалышы чийки сүт менен 137,5 %, жашылча менен 1,9 эсе, картошка менен 2,0 эсе, дан (иштетилгенден кийинки салмакта) менен 2,7 эсеге көп болсо, тескерисинче мөмө-жемиштер менен болгону 35,6 %, малдын жана үй канаттууларынын эти менен 63,6 %, жумуртка менен 73,4 % камсыз болгонун көрүүгө болот.

2.3-таблица-2022-жылы калктын киши башына айыл чарба продуктыларын негизги түрлөрүн өндүрүү (килограмм) [26,234б.]

Жылдар	Дан (иштетилгенден кийинки салмакта)	Картошка	Жашылча	Мөмө-жемиштер	Малдын жана үй канаттууларынын эти (союлган салмакта)	Чийки сүт	Жумуртка, даана
2017	307	238	183	40	36	262	86
2018	311	238	221	41	36	261	88
2019	311	221	222	43	36	265	90
2020	317	210	220	44	36	264	89
2021	229	202	210	42	37	266	88
2022	316	202	221	44	39	275	134

Ошондуктан жетишпеген тамак аш азыктарынын түрлөрүнүн көлөмүн көбөйтүү, жалпы эле басымдуу түрдө импорттолуп келип жаткан тамак аш азыктарынын көлөмүн экологиялык жактан таза, өзүбүздө өндүрүлгөн айыл чарба продукциялары менен калкты камсыз кылуу –учурдун талабы болуп калууда. Ал үчүн изилдөө аралыгындагы агрардык сектордун абалына талдоо жүргүзөлү.

2.4-таблица. Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктагы чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны жана алардын динамикасы[24,205б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи % м-н
Субъектилердин бардыгы	440 316	453 127	462 483	468 402	474 440	107,7
анын ичинде:						
Айыл чарбасы	440 055	452 803	462 129	468 011	473 994	107,7
анын ичинен:						
Мамлекеттик чарбалар	26	31	31	34	33	126,9
Коллективдик чарбалар	427	464	517	554	800	187,4
анын ичинде:						
акционердик коомдор	35	32	31	28	30	85,7
коллективдик-дыйкан чарбалары	97	93	108	128	147	151,5
айыл чарба кооперативдери	295	339	378	398	623	2,1 эсе
дыйкан (фермер) чарбалары	332 909	342 153	349 159	354 654	356 816	107,2
айыл чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлер	106 693	110 155	112 422	112 769	116 345	109,0
Токой чарбасы	62	112	116	120	127	2,0 эсе
Балык уулоочулук, балык өстүрүүчүлүк	199	212	238	271	319	160,3
<i>Жыйынтыкка карата пайыз менен</i>						
Бардыгы	100	100	100	100	100	
анын ичинде:						
Айыл чарбасы	99,95	99,92	99,92	99,93	99,9	
анын ичинен:						
мамлекеттик чарба	0,01	0,01	0,01	0,01	0,0	
коллективдик чарба	0,1	0,1	0,11	0,12	0,2	
дыйкан (фермер) чарбасы	75,6	75,5	75,5	75,7	75,2	

жеке ишкерлер	24,2	24,3	24,3	24,1	24,5	
Токой чарбасы	0,02	0,02	0,03	0,03	0,0	
Балык уулоочулук	0,05	0,05	0,05	0,06	0,1	

2.4- таблицада көргөзүлгөндөй, Кыргыз Республикасынын баардык аймактарындагы чарба жүргүзүп жаткан субъектилердин саны 440316 дан (2018-ж.) 474440 га (2022-ж.), ж.б. 7,7 % га өссө, анын ичинен айыл чарбасында иш жүргүзгөн субъектилердин саны 440055тен (2018-ж.) 473 994кө (2022-ж.) чейин б.а. 33939 жаңы чарба субъектиге көбөйгөн, өсүү темпи 7,7 % ды түзгөн.

Учурда Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда чарба жүргүзүүчү субъектилеринин саны изилдөө аралыгында туруктуу өсүп, ар кандай менчиктин негизинде түзүлүп иш аракетин жүргүзүшүүдө.

Эгерде изилдөө аралыгында айыл чарбада ишмердик жүргүзгөн мамлекеттик менчиктин негизинде чарба жүргүзүүчү субъектилеринин саны 26 дан (2018-ж.) 34кө (2021-ж.) чейин өсүп, 2022 жылы кайрадан 31ге төмөндөсө, коллективдик негизде уюштурулган чарбалардын саны 427 ден (2018-ж.) 517 ге (2022-ж.) чейин көбөйгөн. Анын ичинен акционердик коомдор 35 тен 30 га чейин ж.б. 14,3 % га кыскарса, тескерисинче коллективдик-дыйкан чарбалары 97 ден 147 ге, ж.б. 51,5 % га өсүп, айыл чарба кооперативдери 295 (2018-ж.) 398 ге (2021-ж.), чейин көбөйсө, 2022 жылы 623 кө чейин кескин өскөн, б.а. өсүү темпи 2,1 эсени түзгөн.

Ошол эле учурда жеке менчикке негизделген дыйкан (фермер) чарбасынын саны 332 909 дан (2018-ж.) 356 816 га (2022-ж.) көбөйүп, өсүү темпи 7,2 % ды түзсө, айыл чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлердин саны да 106 693 төн (2018-ж.) 116 345 ке (2022-ж.) жылдан жылга туруктуу көбөйүп, өсүү темпи 9,0 % ды түзгөн.

Токой чарбасындагы чарба субъектилеринин саны 2,0 эсеге, б.а. 62 ден (2018-ж.) 127 ге (2022-ж.) өссө, балык чарбасындагы чарба субъектилеринин саны 60,3 % га, ж.б. 199 дан (2018-ж.) 319 га (2022-ж.) көбөйгөн.

Учурда агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчү субъектилеринин жалпы санынан мамлекеттик чарбалардын пайыздык катышы болгону 0,01 % ды түзсө, коллективдик чарбалар 0,11 % ды (2022-ж.) түзүп, токой чарбасындагы ишканалар 0,03 % ды жана балык улоочулук чарбалары 0,05 % ды, жеке ишкерлер 24,3 % ды, дыйкан (фермердик) чарбалары 75,5 % ды түзүшкөн.

Ошентип изилдөө аралыгында Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда мамлекеттик жана коллективдик чарба жүргүзүүчү субъектердин саны кыскарып, Өкмөттүн учурдагы айыл чарбасын колдоо саясатынын негизинде кайрадан калыбына келип жатса, жеке менчиктин негизинде уюштурулган жана иш аракетин жүргүзүп жаткан дыйкан (фермердик) чарбалардын, чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлердин, токой чарбасындагы ишканалардын жана балык өстүрүү чарба субъектилеринин саны жылдан жылга туруктуу өсүү менен натыйжалуу ишмердигин жүргүзүп жатышканын байкоого болот.

2.5-таблица. Аймактар боюнча айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун учурдагы чарба жүргүзүп жаткан субъектилеринин саны [24,208б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи % м-н
Бирдик						
Айыл чарбасы	440 055	452 803	462 129	468 011	473 994	107,7
Баткен облусу	39 763	40 597	41 295	41 812	42 993	108,1
Жалал-Абад облусу	100 814	103 525	105 859	107 197	105 573	104,7
Ысык-Көл облусу	36 308	36 857	37 458	37 802	38 248	105,3
Нарын облусу	43 784	44 911	45 580	46 129	47 037	107,4
Ош облусу	120 828	125 211	127 955	131 175	134 260	111,1
Талас облусу	28 298	29 550	30 650	30 720	31 006	109,6
Чүй облусу	66 488	67 946	68 795	68 124	69 382	104,4
Бишкек ш.	862	1 107	1 209	1 360	1 525	176,9
Ош ш.	2 910	3 099	3 328	3 692	3 970	136,4
Токой чарбасы	62	112	116	120	100	161,3
Баткен облусу	5	7	7	7	8	160,0
Жалал-Абад облусу	23	29	30	30	35	152,2
Ысык-Көл облусу	7	32	36	37	37	5,3 эсе

Нарын облусу	5	5	5	5	5	100,0
Ош облусу	9	8	9	9	9	100,0
Талас облусу	3	3	3	4	5	166,7
Чүй облусу	7	19	18	19	19	2,7 эсе
Бишкек ш.	3	9	8	9	8	2,7 эсе
Ош ш.	-	-	-	-	1	
Балык уулоочулук	199	212,0	238	271	319	160,3
Баткен облусу	6	7	7	8	11	183,3
Жалал-Абад облусу	15	15	22	25	30	2,0 эсе
Ысык-Көл облусу	34	35	38	41	43	126,5
Нарын облусу	11	10	10	11	18	163,6
Ош облусу	8	10	14	15	20	2,5 эсе
Талас облусу	5	8	10	10	12	2,4 эсе
Чүй облусу	82	87	92	102	121	147,6
Бишкек ш.	35	37	40	54	58	165,7
Ош ш.	3	3	5	5	6	2,0 эсе

2.5 таблицада изилдөө аралыгында айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун учурдагы чарба жүргүзүп жаткан субъектилери Кыргыз Республикасынын баардык аймактарында жайгашканын жана активдүү иш-аракетин жүргүзүп жатканын байкоого болот. Ага ылайык айыл чарбасында иштеп жаткан эң көп чарба жүргүзүүчү субъектилер 134 260 (2022-ж.) Ош облусунда жайгашып, 2018 жылдан (120 828) бери өсүү темпи 11,1 % ды түзсө, Жалал-Абад облусунда 100 814 төн (2018-ж.) 105 573 кө (2022-ж.) чейин көбөйүп, өсүү темпи 4,7 % га жеткен. Чүй обласында да чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны 66 488 ден (2018-ж.) 69 382 ге (2022-ж.) өскөнүн, б.а. 4,4 % га көбөйгөн. Ушундай эле көрүнүштү калган баардык эле аймактарда байкаса болот. Бирок шаар болсо да айыл чарбасындагы иштеп жаткан чарба жүргүзүүчү субъектилердин санынын эң көп өсүү темпи Бишкек шаарында (76,9 %) катталса, б.а. 862 ден (2018-ж.) 1525 ке (2022-ж.) ж.б. 692 ге көбөйсө, Ош шаарында 2910 дон 3 970 ке көбөйүп, өсүү темпи 36,4 % ды түзгөн.

Токой чарбасында иш жүргүзгөн чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөргө байланыштуу Жалал-Абад облусунда 23 төн (2018-ж.) 35 ке (2022-ж.) чейин б.а. 52,2 % га өссө, Баткен

облусунда 5 тен 8 ге ж.б. 60,0 % га, Талас облусунда 3 тен 5 ке чейин б.а., 66,7 % га көбөйгөн. А Чүй облусунда 7 денн 19 га чейин жана Бишкек шаарында 3 тен 8 чарба жүргүзүүчү субъектиге, б.а. 2,7 эсеге көбөйсө, эң көп өсүү темпи Ысык-Көл облусунда катталып 7 ден 37 ге чейин б.а. 5,3 эсеге өскөнүн көрүүгө болот. Изилдөө аралыгында Нарын (5), Ош (9) облустарында токой чарбасында иш жүргүзгөн чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны изилдөө аралыгында өзгөрүүсүз калган.

Балык өстүрүүчүлүк жана уулоочулук багытында иш аракетин жүргүзгөн чарба субъектердин саны да республиканын баардык аймактарда көбөйүп жатканын 2.2-таблицадан көрүүгө болот. Ага ылайык республика боюнча алардын саны 199 дан (2018-ж.) 319 га (2022-ж.) чейин өсүп, өсүү темпи 60,3 % ды түсө, анын ичинде Ысык-Көл облусунда 26,5 % га, Нарын обласында 63,6 % га, Чүй облусунда 65,7% га, Баткен облусунда 83,3 % га чейин өсүү темпин көргөзүп, Жалал-Абад облусунда жана Ош шаарында 2,0 эсеге, Талас облусунда 2,4 эсеге, Ош облусунда 2,5 эсеге өскөн.

Ошентип айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык өстүрүүчүлүк жана уулоочулук багытында чарба жүргүзүүчү субъектилер Кыргыз Республиканын баардык аймактарында мыйзам чегинде түзүлүп, иштеп жана өнүгүп жатканын жогоруда жүргүзүлгөн талдоо ырастап турат. Республиканын агрардык секторунда өндүрүлгөн продукциянын жалпы көлөмүнө анча салым кошпогон Токой чарбасында жана Балык өстүрүүчүлүк жана уулоочулук багытында чарба жүргүзүүчү субъектилердин санынын изилдөө аралыгында көбөйүшү жана анда өндүрүлүп жаткан продукциялардын басымдуу бөлүгүнүн экспорттолушу жаңы ачылган мүмкүнчүлүктөр катары кубандырбай койбойт.

2.6-таблица Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты (миң гектар)[24,210б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи

						% м-н
Чарбалардын бардык түрлөрү						
Бардык айдоо аянты	1 214,9	1 216,7	1 223,6	1 226,2	1 228,8	101,1
Дан өсүмдүктөрү	553,4	554,2	573,3	580,8	580,0	104,8
анын ичинен:						
буудай	253,8	240,1	247,5	250,6	233,7	92,1
арпа	193,1	206,4	219,2	222,9	237,6	123,0
сулу	1,1	1,0	1,2	1,2	1,0	100,0
дандык жүгөрү	105,1	106,4	105,2	106,0	107,6	102,4
таруу	0,0	0,07	0,2	0,1	0,1	
Башка дан өсүмдүктөрү	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	
Күрүч	11,4	11,3	11,9	12,4	11,6	101,8
Дан буурчак	61,6	62,2	62,0	60,7	57,1	92,7
Кара күрүч	0,02	0,0	0,01	0,01	0,02	100,0
Кант кызылчасы (фабрикалык)	16,3	14,4	8,4	10,3	9,1	55,8
Май өсүмдүктөрү	29,9	26,0	19,5	17,1	17,9	59,9
Пахта	23,0	24,4	21,7	19,2	21,6	93,9
Тамеки	0,7	0,4	0,4	0,4	0,5	71,4
Картошка	84,4	79,2	76,3	74,9	74,2	87,5
Жашылчалар	52,0	53,4	52,9	54,3	55,3	106,3
Бакча өсүмдүктөрү	11,2	10,9	11,6	10,9	10,7	95,5
Башка өсүмдүктөрү	0,8	1,0	0,8	0,9	0,8	100,0
Тоюттук өсүмдүктөр	370,1	379,4	384,8	384,3	390,0	105,4
анын ичинен:						
көп жылдык чөптөр	330,6	332,9	337,2	339,3	339,8	102,8

Республика боюнча айыл чарба өсүмдүктөрдүн жалпы айдоо аянты 2.6 таблицада берилген. Ага ылайык изилдөө аралыгында чарбалардын бардык түрлөрү боюнча айдоо аянты 1214,9 миң гектардан 1 228,8 миң гектарга көбөйүп, өсүү темпи 1,1 % ды түзсө, анын ичинен рынокто суроо-талапка ээ болгон айыл чарба продукцияларын: дан өсүмдүктөрүн өстүрүү боюнча айдоо аянты 553,4 миң гектардан 580,0 миң гектарга, б.а. 4,8 % га көбөйсө, анын ичинде арпаны өстүрүү боюнча айдоо аянты 23,0 % га, б.а. 193,1 миң гектардан 237,6 миң гектарга, дандык жүгөрүнү өстүрүүгө каралган айдоо аянты 2,4 %, ж.б. 105,1 миң гектардан 107,6 миң гектарга өссө, сулу жана буудайды өстүрүү боюнча айдоо аянттары 9,1 жана 7,9 % га кыскарган.

Ошол эле учурда жашылчаларды өстүрүү боюнча айдоо аянты 6,3 % га көбөйүп, тоюттук өсүмдүктөрдү өндүрүү боюнча айдоо аянты 370,1 миң

гектардан (2018-ж.) 390,0 миң гектарга (2022-ж.), б.а. 5,4 % га, анын ичинен көп жылдык чөптөрдү өстүрүү анын 87,1 % ын (2022-ж.) түзүп, 330,6 миң гектардан 339,8 миң гектарга, ж.б. 2,8% га өскөн.

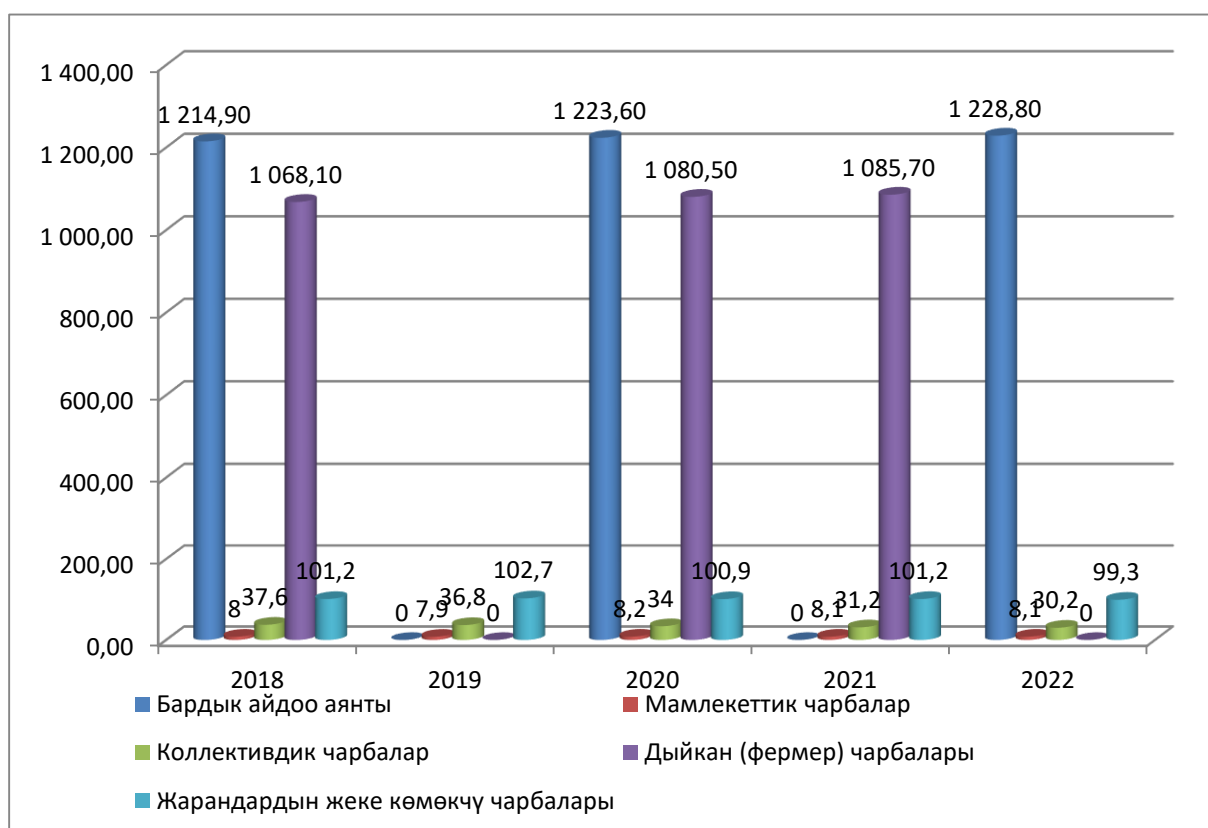
Күрүч өстүрүү боюнча айдоо аянты 1,8 % га, б.а. 11,4 миң гектардан 11,6 миң гектарга көбөйсө, кара күрүч жана башка өсүмдүктөрүн өстүрүү боюнча айдоо аянты изилдөө аралыгында өзгөрүүсүз калган.

Ал эми сырттан басымдуу көп импорттолуп, тамак аш продукцияларды өндүрүүдө өздүк наркынын жогору болушу менен ички рынокто атаандаштыкка туруксуз болгон айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана өндүрүлгөн продукцияны сатууда (экспорт) жаралган кыйынчылыктардан төмөнкү айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү боюнча айдоо аянттары изилдөө аралыгында кыскарган. Мисалы дан буурчак өсүмдүгүн өстүрүүгө айдоо аянты 7,3 % га б.а. 61,6 миң гектардан 57,1 миң гектарга, пахта өстүрүү боюнча айдоо аянты 6,1 % га, ж.б. 23,0 миң гектардан 21,6 миң гектарга, бакча өсүмдүктөрүнө каралган айдоо аянты да 4,5 % га ж.б. 11,2 миң гектардан 10,7 миң гектарга, картошканы өстүрүү боюнча айдоо аянты 12,5 % га 84,4 миң гектардан 74,2 миң гектарга, тамеки өстүрүү боюнча айдоо аянты 28,6 % га, б.а. 0,7 миң гектардан 0,4 миң гектарга кыскаrsa, кант кызылчасын (фабрикалык) өстүрүүгө айдоо аянты 44,2 % ж.б. 16,3 миң гектардан 9,1 миң гектарга жана май өсүмдүктөрүн өстүрүүгө айдоо аянты 40,1 % га кескин кыскарып кеткен.

Айыл чарба продукцияларын өстүрүүгө пайдаланып жаткан жалпы 1228,8 миң гектар (2022-ж.) айдоо аянттын 8,1 миң гектарын (0,7 %) мамлекеттик чарбалар иштетсе (2022-ж.), 30,2 миң гектарын (2,5 %) коллективдик чарбалар, 99,3 миң гектарын (8,1 %) жарандардын жеке көмөкчү чарбалары жана эң көп 1 091,1 миң гектарын (88,8 %) дыйкан (фермер) чарбалары пайдаланышат. (2.1. сүрөт)

Республикадагы жалпы айдоо аянты 2018-жылдан 2022-жылга чейин 1,1 % га өсүп, анын ичинен дыйкан (фермер) чарбалары пайдаланган айдоо

аянты 2,2 % га б.а. 1068,1 миң гектардан (2018-ж.) 1 091,1 миң гектарга (2022-ж.), мамлекеттик чарбалардын айдоо аянты 1,3 % га көбөйсө, тескерисинче жарандардын жеке көмөкчү чарбаларынын айдоо аянты 1,9 % га ж.б. 101,2 миң гектардан 99,3 миң гектарга, коллективдик чарбалар иштетип жаткан айдоо аянты 19,7 % га б.а. 37,6 миң гектардан 30,2 миң гектарга чейин кыскарган.

2.1-сүрөт. Чарбалардын категориялары боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты (миң гектар)[25,115б.]

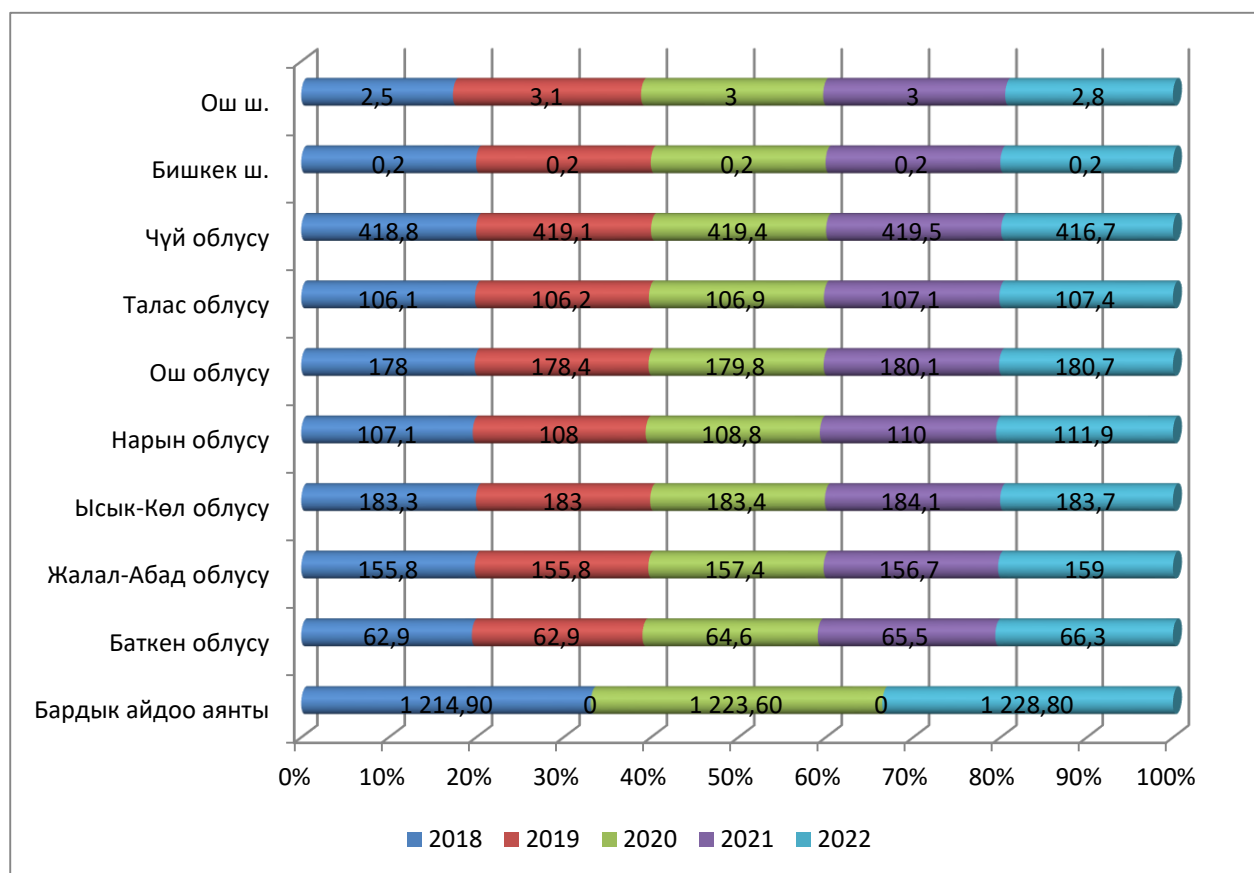
2022-жылы дан өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн каралган айдоо аянтын мамлекеттик менчиктеги чарбалар 17,9 % га б.а. 2,8 миң гектардан 3,3 миң гектарга жана дыйкан (фермер) чарбалары 6,5 % га б.а. 494,2 миң гектардан 526,5 миң гектарга көбөйтсө, тескерисинче коллективдик чарбалар 18,9 % га ж.б. 24,4 миң гектардан 19,8 миң гектарга, жарандардын жеке көмөкчү чарбалары 5,3 % га же болбосо 32,0 миң гектардан 30,3 миң гектарга кыскарткан.

Анын ичинен мамлекеттик чарбалар сулуну (28,6 %), дандык жүгөрүнү (16,7 %), дан буурчагын (50,0 %) өстүрүүгө пайдаланган айдоо аянтын кыскартышып, буудайды (50,0 %), арпаны (20,0 %), тарууну (50,0 %) өстүрүүгө пайдаланылган айдоо аянтын көбөйтүшкөн. Ошондой эле тоюттук өсүмдүктөр үчүн каралган айдоо аянты 12,5 % га, анын ичинен көп жылдык чөптөрдү өстүрүү үчүн айдоо аянты 30,4 % га учурдагы ички жана сырткы рыноктогу суроо-талапка жараша көбөйтүлсө, пахтаны өстүрүү үчүн айдоо аянты 33 % га, картошканы өстүрүү үчүн айдоо аянты 20,0 % га, бакча өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн айдоо аянты 50,0 % га, май өсүмдүктөрүн өстүрүүгө пайдаланылган айдоо аянтын 80,0% га кыскартса, жашылчаларды өстүрүү үчүн айдоо аянты өзгөрүүсүз калып, кант кызылчасын айдоого айдоо жерлер каралган эмес.

Ушундай көрүнүштү, же болбосо өсүмдүктөрдү өстүрүүдө учурдага суроо талапка ылайык айдоо аянттарынын көбөйүшүнүн же кыскрышын коллективдик чарбалар жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларынан да көрүүгө болот.

Ошол эле учурда дыйкан (фермер) чарбалары, жогоруда белгиленгендей, бардык айдоо аянтын изилдөө аралыгында 2,1 % га көбөйтүп, дан өсүмдүктөрүн өстүрүүгө каралган айдоо аянтын 6,5 % га көбөйтсө анын ичинен арпаны (24,9 %), дандык жүгөрүнү (5,6 %), тарууну (2 эсе) өстүрүүгө каралган айдоо аянтын көбөйтсө, тескерисинче буудайды (6,5 %), сулуну (12,5 %) өстүрүүгө пайдаланып жаткан айдоо аянтын кыскатышкан.

Тоют өсүмдүктөрүн өстүрүү боюнча айдоо аянтынын 7,3 % га өсүү темпин байкаса, анын ичинен көп жылдык чөптөрдү өстүрүү айдоо аянты 4,3 % га көбөйгөн. Ошол эле учурда тамеки өсүмдүгү 42,9 % га, пахта 6,1% га, дан бурчагы 6,1 % га айдоо аянттары кыскарса, күрүч өстүрүү айдоо аянты 1,8 % га көбөйгөн.

2.2-сүрөт. Аймактар боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты (чарбалардын бардык түрлөрү боюнча, миң гектар)[25,116б]

Бирок башка чарбада өстүрүлүп жаткан өсүмдүктөр үчүн пландаштырылып, бөлүнүп, пайдаланып жаткан айдоо аянты катары эле дыйкан (фермер) чарбаларында да май өсүмдүктөрүнө (42,8 %), кант кызылчасына (41,3 %), картошкага (19,4 %) пайдаланылган жер аянттары изилдөө аралыгында кыскарганын көрүүгө болот.

Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты жана анын изилдөө аралыгында динамикасы 2.2- сүрөттө берилген. Ага ылайык эң көп айдоо аянты 416,7 миң га (33,9 %) Чүй облусунда (2022-ж.) орун алса, Ысык-Көл облусунда 184,1 миң га (14,9 %), Ош облусунда 180,7 миң га (14,7 %), Жалал-Абад облусунда 159,0 миң га (12,9 %), Нарын облусунда 111,9 миң га (9,1 %), Талас облусунда 107,4 миң га (8,7 %), Баткен облусунда 65,5 миң га (5,3 %), Ош шарында 3,0 миң га (0,2 %) жана Бишкек шаарында 0,2 миң га айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү

үчүн пайдаланылган.

Ошондой эле республиканын баардык эле аймактарда айдоо аянтынын өсүү динамикасын байкоого болот. Ал көрсөткүч боюнча эң көп өсүү темпи 12,0 % Ош шаарында, ж.б. 2,3 миң гектардан 2,8 миң гектарга чейин өссө, Баткен облусунда 4,5 % га, Нарын облусунда 4,5 % га, Жалал-Абад облусунда 2,0 % га, Ош облусунда 1,5 % га жана Талас облусунда 1,2 % га көбөйгөн. Ысык-Көл облусунда жана Бишкек шаарында айдоо аянты өзгөрүүсүз калган. Тескерисинче Чүй облусунда айдоо аянты 418,8 миң гектардан 416,7 миң гектарга, б.а. 0,5 % кыскарып кеткен.

2022 жылы Чүй облусунда айдоо аянты (416,7 миң га) түзүп, анын 258,8 миң гектары (62,1 %) дан өсүмдүктөрүн, 105,3 миң гектары тоюттук өсүмдүктөрүн (25,3 %), 20,2 миң гектары (4,8 %) жашылчаларды, 9,7 миң гектары (2,3 %) картошканы, 9,1 миң гектары (2,2 %) май өсүмдүктөрүн, 8,4 миң гектары (2,0 %) кант кызылчасын, 3,9 миң гектары (0,01 %) бакча өсүмдүктөрүн ж.б.у.с. өстүрүүгө багытталган.

Изилдөө аралыгында Чүй облусундагы айдоо аянты да 0,05 % га, б.а. 418,8 миң гектардан (2018-ж.) 416,7 миң гектарга (2022-ж.) көбөйсө, анын ичинен дан өсүмдүктөрүн өстүрүүгө пайдаланылган айдоо аянты 247,9 миң гектардан 258,8 миң гектарга чейин, ж.б. 4,4 % га өсүп, дандык жүгөрүнү өстүрүүгө 17,5 % га, б.а. 30,9 миң гектардан 36,3 миң гектарга, сулу өсүмдүгүнө 0,5 миң гектардан 0,6 миң гектарга ж.б. 20,0 % га чейин айдоо аянты көбөйсө, тескерисинче бакча өсүмдүктөрүнө 2,5% га, б.а. 4,0 миң гектардан 3,9 миң гектарга, буудайды өстүрүүгө 110,7 миң гектардан 103,3 миң гектарга, б.а. 6,7 % га, май өсүмдүктөрүн өстүрүүгө 9,9 миң гектардан 9,1 миң гектарга, б.а. 8,1 % га, кант кызылчасына 15,7 миң гектардан 8,4 миң гектарга, ж.б. 46,5 % га пайдаланылган айдоо аянты кыскартылган.

Ушундай эле көрүнүштү республиканын баардык аймактарынан көрүүгө болот.

Бирок аймактардын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрү жана

экономикалык жактан адистештирилүүсү өстүрүлүп жаткан айыл чарба продукцияларынын түрүнө жана көлөмүнө таасир берип жатканын белгилейбиз.

Мисалы, Баткен облусунда күрүчтү өстүрүүгө айдоо аянты 15,2 % га көбөйтүлсө, Жалал-Абад облусунда таруу (33,3 %), арпа (190,0 %) өстүрүү үчүн айдоо аянттары көбөйтүлүп, Ысык-Көл облусунда арпаны (45,5 %), жашылчаларды (10,3 %), тоюттук өсүмдүктөрдү (9,9 %) өстүрүүгө басым жасашса, Нарын облусунда арпаны (25,1 %), тоюттук өсүмдүктөрүн (0,05 %) өстүрүүгө, Ош облусунда арпаны (23,7 %), күрүчтү (2,9 %), тоюттук өсүмдүктөрдү (7,9 %), өстүрүүгө айдоо аянттарын көбөйтүлгөн.

2.7-таблица. Айыл чарба продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүү (миң тонна)[25,120б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи % м-н
Чарбалардын бардык түрлөрү						
Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	1 741,5	1 781,4	1 856,0	1 329,1	1 867,3	107,2
анын ичинен:						
буудай	615,9	601,2	629,1	362,7	592,5	96,2
арпа	429,3	465,9	510,2	274,0	539,6	125,7
сулу	2,6	2,1	2,2	1,1	2,4	92,3
дандык жүгөрү	692,9	711,8	714,1	691,1	732,6	105,7
таруу	0,1	0,2	0,3	0,1	0,1	100,0
башка дан өсүмдүктөрү	0,7	0,3	0,2	0,02	0,01	001,4
Күрүч	40,8	41,2	44,5	46,3	44,2	108,3
Дан буурчак	106,6	108,6	107,2	85,5	80,7	75,7
Кара күрүч	0,04	0,004	0,02	0,01	0,02	50,0
Кант кызылчасы (фабрикалык)	773,0	741,1	448,8	365,6	468,1	60,6
Май өсүмдүктөрү	35,4	31,1	23,9	17,8	19,7	55,6
Пахта	74,7	80,2	72,8	66,9	76,5	102,4
Тамеки	1,8	0,9	1,0	1,1	1,2	66,7
Картошка	1 446,6	1 373,8	1 327,2	1 289,1	1 275,0	88,1
Жашылчалар	1 094,9	1 133,6	1 131,2	1 114,1	1 163,6	106,3
Бакча өсүмдүктөрү	249,1	245,8	261,5	224,9	226,1	90,8
Мөмө жана жемиш	251,4	269,5	278,0	266,4	275,5	109,6
Жүзүм	8,8	8,9	9,3	7,4	7,3	82,9

Ошондой эле Талас облусунда арпаны (52,2 %), жашылчаларды (14,3 %) өстүрүүгө айдоо аянтын көбөйтүшсө, Ош шаарында арпаны өстүрүүгө 71,4 % га көп айдоо аянты пайдаланылган. (2 тиркеме)

Кыргыз Республикасында айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүгө пландаштырылган, бөлүнгөн жана пайдаланылган айдоо аянттарынын көрсөткүчтөрүнө өстүрүлгөн айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрлөрү жана алардын өндүрүлгөн көлөмү түздөн түз байланыштуу экенин 2.7-таблицадан көрүүгө болот.

Ага ылайык, изилдөө аралыгынада, тамак аш продукцияларын өндүрүүгө керектелген негизги айыл чарба продукциясы катары дан өсүмдүгүн (тазалангандан кийинки салмакта) өстүрүү 1741,5 миң тоннадан 1867,3 миң тоннага, ж.б. 7,2 % га өссө, анын ичинен арпаны өстүрүү (28,9 %, 2022-ж.) 429,3 миң тоннадан 539,6 миң тоннага, б.а. 25,7 % га, дандык жүгөрүнү өстүрүү 5,7 % га ж.б. 692,9 миң тоннадан 732,6 миң тоннага, буудайды өстүрүү тескерисинче 3,8 % га ж.б. 615,9 миң тоннадан 592,5 миң тоннага кыскарган. Ошондой эле башка дан өсүмдүктөрүн өндүрүүнүн көлөмү 0,7 миң тоннадан 0,01 миң тоннага, б.а. 98,6 % га чейин кыскарган.

Ошол эле учурда өстүрүлгөн пахта 74,7 миң тоннадан 76,5 миң тоннага, ж.б. 2,4 % га, күрүч 40,8 миң тоннадан 44,2 миң тоннага, б.а. 8,3 % га, мөмө жана жемиш 251,4 миң тоннадан 275,5 миң тоннага, ж.б. 9,6 % га, жашылчалар 1094,9 миң тоннадан 1163,6 миң тоннага, ж.б. 6,3 % га өндүрүү көбөйсө, тескерисинче бакча өсүмдүктөрү 249,1 миң тоннадан 226,1 миң тоннага, б.а. 9,2 % га, жүзүм 8,4 миң тоннадан 7,3 миң тоннага, ж.б. 17,1 % га, картошка 19,9 % га, ж.б. 1446,6 миң тоннадан 1275,0 миң тоннага, дан буурчак 106,6 миң тоннадан 80,7 миң тоннага, б.а. 24,3 % га, тамеки 1,8 миң тоннадан 1,2 миң тоннага, ж.б. 33,3 % га, кант кызылчасы (фабрикалык) 39,4 % га, б.а. 773,0 миң тоннадан 468,1 миң тоннага, май өсүмдүктөрү 44,6 % га же болбосо 35,4 миң тоннадан 19,7 миң тоннага чейин өндүрүү кыскарса, кара күрүчтү өндүрүү 50,0 % га б.а. 0,04 миң тоннадан 0,02 миң тоннага

кескин кыскарган.

Ошентип, изилдөө аралыгында Кыргыз Республикасында айыл чарба продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүүдө жакынкы жана алыскы мамлекеттер менен соода-экономикалык байланыштын таасири, же болбосо сырттан импорттолуп келген тамак аш продукциясынын өз наркы, сатылган баасы жана сапаты салыштармалуу түрдө республикада пайдаланып жаткан эски технология менен өндүрүлгөн продукцияларга караганда төмөн болгондуктан жана учурда ЕАЭБ алкагында Армения, Беларусь, Казахстан Республикаларынан жана Россия Федерациясынан өндүрүлүп, республикага айыл чарба комплексинин продукцияларынын түздөн түз кириши, бажы төлөмү жок жана эч кандай тоскоолдуксуз, өкмөт тарабынан жергиликтүү ишкерлерди атаандаштыктан коргоодо колдонулуучу иш чаралардын ЕАЭБдин алкагында келишимдин негизинде алып салынышы, жогоруда талдоо көргөзгөндөй, өзүбүздүн чарба жүргүзүүчүлөрдү буудайды, кант кызылчасын, май өсүмдүктөрүн өстүрүү аянтын жана өндүрүлгөн көлөмүн кыскартууга мажбур кылууда.

2.8-таблицада белгиленгендей, айыл чарбасында өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн негизги түрлөрү чарбалардын баардык категорияларында өндүрүлгөн. 2022 жылы эң көп көлөмдөгү 1696,0 миң тонна өстүрүлгөн дан өсүмдүгү (тазалангандан кийинки салмакта) дыйкан (фермер) чарбаларында өндүрүлсө (баардык чарбалар өндүргөн дан өсүмдүгүнүн 90,8 % ы), анын ичинен буудай 552,0 миң тонна (93,2 % ы), арпа 491,3 миң тонна (91,0 % ы), сулу 1,6 миң тонна (66,7 % ы), дандык жүгөрү 651,0 миң тонна (94,2 % ы), таруу 0,03 миң тонна (30,0 % ы) өндүрүлгөн. Ошондой эле дыйкан (фермер) чарбаларында жалпы өстүрүлгөн картошканын 62,5 % ы, ж.б. 797,3 миң тонна, жашылчалардын 60,6 % ы, б.а. 705,6 миң тонна, кант кызылчасынын 91,4 % ы, ж.б. 428,0 миң тонна, бакча өсүмдүктөрүнүн 93,1 % ы, б.а. 210,5 миң тонна, дан буурчактын 96,3 % ы, ж.б. 77,7 миң тонна, мөмө жана жемиштин 31,3 % ы, б.а. 86,2 миң тонна, пахтанын 93,1 % ы, ж.б. 71,2 миң

тонна, күрүчтүн 98,8 % ы, ж.б. 42,8 миң тонна, май өсүмдүктөрүнүн 85,3 % ы, б.а. 16,8 миң тонна, жүзүмдүн 28,8 % ы, ж.б. 2,1 миң тонна жана тамекинин 91,7 % ы, ж.б. 1,1 миң тонна өстүрүлгөн.

2.8-таблица. 2022 жылы чарбалардын категориялары боюнча өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүү (миң тонна) [25,1216.]

	Мамлекеттик чарбалар	Коллективдик чарбалар	Дыйкан (фермер) чарбалары	Жарандардын жеке көмөкчү чарбалары
Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	8,8	50,9	1 696,0	111,5
анын ичинен:				
буудай	3,2	22,9	552,0	14,4
арпа	2,3	17,9	491,3	28,1
сулу	0,1	0,7	1,6	-
дандык жүгөрү	3,1	9,5	651,0	69,0
таруу	0,06	-	0,03	0,02
башка дан өсүмдүктөрү	0,01	-	-	-
Күрүч	0,9	0,2	42,8	-
Дан буурчак	0,1	0,7	77,7	2,2
Кара күрүч	-	0,02	-	-
Кант кызылчасы (фабрикалык)	0,4	32,5	428,0	7,2
Май өсүмдүктөрү	0,1	1,2	16,8	1,6
Пахта	0,2	3,4	71,2	1,7
Тамеки	0,0	-	1,1	0,1
Картошка	6,5	10,2	797,3	461,0
Жашылчалар	1,5	11,8	705,6	444,7
Бакча өсүмдүктөр	0,4	4,0	210,5	11,2
Мөмө жана жемиш	1,7	0,4	86,2	187,2
Жүзүм	-	0,1	2,1	5,2

Жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында да 2022 жылы дан өсүмдүгүнүн (тазалангандан кийинки салмакта) 111,5 миң тоннасы (5,9 % ы) өндүрүлсө, анын ичинен 14,4 миң тоннасы (2,4 % ы) буудай, 28,1 миң тоннасы (5,2 % ы) арпа, 69,0 миң тоннасы (9,4 % ы) дандык жүгөрү, 0,02 миң тоннасы (20,0 % ы) таруу өсүмдүктөрүн түзгөн. Андан башка 461,0 миң тонна (36,2 %) картошканы, 444,7 миң тонна (38,2 %) жашылчаларды, 187,2

миң тонна (67,9 %) мөмө жана жемишти, 7,2 миң тонна (1,5 %) кант кызылчасын, 5,2 миң тонна (71,2 %) жүзүмдү, 2,2 миң тонна (2,7 %) дан буурчагын, 11,2 миң тонна (4,9 %) бакча өсүмдүктөрүн, 1,6 миң тонна (8,1 %) май өсүмдүктөрү өстүрүүгө жетишкен.

Коллективдик чарбалар да өсүмдүктүн негизги түрлөрүн өстүрүүдө активдүү иш аракеттерин жүргүзүп, 2022 жылдын жыйынтыгында 50,9 миң тонна (2,7 %) дан өсүмдүгүн, анын ичинен 22,9 миң тонна (3,0 %) буудайды, 17,9 миң тонна (3,0 %) арпаны, 9,5 миң тонна (1,0 %) дандык жүгөрүнү өндүрсө, аны менен бирге 32,5 миң тонна (6,0 %) кант кызылчасын, 11,8 миң тонна (1,0 %) жашылчаларды, 4,0 миң тонна (1,0 %) бакча өсүмдүктөрүн өстүрүүгө салым кошкон.

Чарбалардын категориялары боюнча өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүү боюнча мамлекеттик чарбалардын үлүшү эң аз экенин 2.5-таблицадан көрүүгө болот. Ага ылайык 2022 жылы мамлекеттик чарбалар 8,8 миң тонна (0,03 %) дан өсүмдүгүн (тазалангандан кийинки салмакта) өндүрсө, анын ичинен 3,2 миң тонна буудай, 2,3 миң тонна арпа, 0,1 миң тонна сулу, 3,1 миң тонна дандык жүгөрү, 0,06 миң тонна таруу өстүрүшкөн. Ошондой эле 6,5 миң тонна картошка, 1,5 миң тонна жашылча, 1,7 миң тонна мөмө жана жемиш, 0,4 миң тонна кант кызылчасы, 0,4 миң тонна бакча өсүмдүктөр ж.б.у.с. өстүрүлгөн.

Жогоруда белгиленгендей 2022-жылы чарбалардын категориялары боюнча жана анда чарба жүргүзүүчү субъектердин санына, алардын өсүмдүк өстүрүү үчүн пайдаланып жаткан айдоо аянтынын чарчысына карата төмөнкүлөрдү белгилеп кетүүгө болот:

- республика боюнча жалпы өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын басымдуу бөлүгү (28,8 % дан 96,3 % га чейин) дыйкан (фермер) чарбаларында өндүрүлгөн;

- жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында да өстүрүлгөн айыл чарба продукциясы, б.а. жеке адамдардын иш аракетин талап кылган

өсүмдүктөрдүү 461,0 миң тонна (36,2 %) картошканы, 444,7 миң тонна (38,2 %) жашылчаларды, 187,2 миң тонна (67,9 %) мөмө жана жемишти, 7,2 миң тонна (1,5 %) кант кызылчасын, 5,2 миң тонна (71,2 %) жүзүмдү өндүрүшкөн;

- коллективдик чарбалар көбүн эсе механизациялаштырылган эмгети пайдаланып, 50,9 миң тонна (2,7 %) дан өсүмдүгүн, анын ичинен 22,9 миң тонна (3,0 %) буудайды, 17,9 миң тонна (3,0 %) арпаны, 9,5 миң тонна (1,0 %) дандык жүгөрүнү өндүрсө, аны менен бирге 32,5 миң тонна (6,0 %) кант кызылчасын, 11,8 миң тонна (1,0 %) жашылчаларды, 4,0 миң тонна (1,0 %) бакча өсүмдүктөрүн өстүрүүгө салым кошкон.

- мамлекеттик чарбаларда эң аз көлөмдө айыл чарба продукциясынын негизги түрлөрү өндүрүлгөн.

2022-жылы Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча айыл чарба продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүү боюнча көрсөткүчтөр 2.9-таблицада берилген. Ага ылайык республиканын баардык аймактарында айыл чарба продукциясынын баардык түрлөрү негизинен өндүрүлөрү көрүнүп турат. Бирок ошол эле учурда аймактардын жаратылыш-климаттык айырмачылыгына байланышкан өзгөчөлүктөр да бар экенин да белгилеп кетүү зарыл.

Чүй облусунда, мисалы, жалпы республиканын аймактарында 2022-жылы өстүрүлгөн дан азыгынын 825,6 миң тоннасы (44,0 % ы), анын ичинен 284,9 миң тонна (48,0 % ы) буудай, 287,7 миң тонна (53,0 % ы) арпа, 251,7 миң тонна (34,0 % ы) дандык жүгөрү, 1,4 миң тонна (58,0 % ы) сулу өстүрүлүп, 436,4 миң тонна (93,0 % ы) кант кызылчасы, 423,0 миң тонна (36,0 % ы) жашылчалар, 76,9 миң тонна (34,0 %) бакча өсүмдүктөр, 9,2 миң тонна (46,0 %) май өсүмдүктөрү, 169,6 миң тонна (13,0 %) картошка, 0,9 миң тонна (12,0 %) жүзүм, 17,3 миң тонна (6,0 %) мөмө жана жемиш жана 1,1 миң тонна (0,1 %) дан буурчак өндүрүүгө багытталса, күрүч, кара күрүч, таруу, пахта жана тамеки өсүмдүктөрү жаратылыш-климаттык,

экономикалык ж.б.у.с. себептерден өндүрүлгөн эмес. Ал өсүмдүктөрдү өстүрүү негизинен Ош жана Жалал-Абад облустарында колго алынган.

2.9-таблица. 2022-жылы аймактар боюнча өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүү (миң тонна)[25,122б.]

	Баткен облусу	Жалал-Абад облусу	Ысык-Көл облусу	Нарын облусу	Ош облусу	Талас облусу	Чүй облусу
Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	109,8	272,5	213,7	56,5	327,8	56,0	825,6
анын ичинен:							
буудай	29,4	48,6	102,7	14,0	89,5	23,1	284,9
арпа	17,4	31,4	110,0	42,2	42,3	7,7	287,7
сулу	-	0,08	0,9	0,05	-	-	1,4
дандык жүгөрү	63,0	192,4	-	0,2	196,0	25,2	251,7
таруу	-	0,06	-	0,02	-	-	-
Күрүч	13,2	18,4	-	-	12,7	-	-
Дан буурчак	1,7	0,4	0,4	0,0	-	77,1	1,1
Май өсүмдүктөрү	0,9	6,1	0,1	-	2,6	0,7	9,2
Кара күрүч	-	-	0,02	-	-	-	-
Кант кызылчасы (фабрикалык)	-	-	-	-	-	31,5	436,4
Пахта	0,0	41,3	-	-	33,4	-	-
Тамеки	0,3	-	-	-	0,9	-	-
Картошка	36,5	122,7	450,7	98,3	206,6	187,8	169,6
Жашылчалар	66,8	312,9	53,3	5,7	186,4	102,4	423,0
Бакча өсүмдүктөрү	1,5	96,0	-	-	49,2	2,4	76,9
Мөмө жана жемиш	58,5	42,4	74,4	0,6	57,5	23,8	17,3
Жүзүм	2,1	1,1	-	-	3,1	0,02	0,9

Ош облусу боюнча тамекинин 75,0 % ы (0,9 тонна), пахтанын 43,0 % ы (33,4 миң тонна), жүзүмдүн 42,0 % ы (3,1 миң тонна), күрүчтүн 28,0 % ы (12,7 миң тонна), бакча өсүмдүктөрүнүн 21,0 % ы (49,2 миң тонна), мөмө жана жемиштин 20,0 % ы (57,5 миң тонна), май өсүмдүктөрүнүн 13,0 % ы (2,6 миң тонна), картошканын 16,0 % ы (206,6 миң тонна), жашылчалардын 16,0 % ы (186,4 миң тонна) өндүрүлсө, 327,8 миң тонна (17,0 % ы) дан азыгы өстүрүлүп, анын ичинен 196,0 миң тонна (26,0 % ы) дандык жүгөрү, 89,5 миң тоннасы (15,0 % ы) буудай, 42,3 миң тонна (7,0 % ы) арпа өсүмдүктөрү өстүрүлгөн.

Жалал-Абад облусунда да пахтанын 53,0 % ы (41,3 миң тонна), күрүчтүн 41,0 % ы (18,4 миң тонна), май өсүмдүктөрүнүн 30,0 % ы (6,1 миң тонна), бакча өсүмдүктөрүнүн 42,0 % ы (96,0 миң тонна), жашылчалардын 26,0 % ы (312,9 миң тонна), мөмө жана жемиштин 15,0 % ы (42,4 миң тонна), жүзүмдүн 15,0 % ы (1,1 миң тонна), картошканын 9,0 % ы (122,7 миң тонна) өстүрүлүп, 272,5 миң тонна (14,0 % ы) дан (тазалангандан кийинки салмакта) өндүрүлсө, анын ичинен 48,6 миң тонна (8,0 %) буудай, 31,4 миң арпа (5,0 %), 192,4 миң тонна (26,0 % ы) дандык жүгөрү, 0,06 миң тонна (60,0 % ы) таруу, 0,08 миң (3,0 % ы) тонна сулу өстүрүлгөн.

Ысык-Көл облусунун агрардык секторунда иш аракетин жүргүзүшкөн чарба субъектилери кара күрүчтүн 100,0% ын (0,02 миң тонна), картошканын 35,0 % ын (450,7 миң тонна), мөмө жана жемиштин 27,0 % ын (74,4 миң тонна), жашылчалардын 4,0 % ын (53,3миң тонна) өстүрүү менен дан өсүмдүгүн (тазалангандан кийинки салмакта) 213,7 миң тонна (11,0 % ын) өндүрсө, анын ичинен 102,7 миң тонна (5,0 %) буудай, 110,0 миң тонна (20,0 %) арпа, 0,9 миң тонна (37,0 %) сулу өндүрүүгө жетишкен.

Баткен облусу жүзүмдүн 28,0 % ын (2,1 миң тонна), тамекинин 33,0 % ын (0,4 миң тонна), күрүчтүн 29,0 % ын (13,2 миң тонна), мөмө жана жемиштин 21,0 % ын (58,5 миң тонна), май өсүмдүктөрүнүн 4,0 % ын (0,9 миң тонна), жашылчалардын 5,0 % ын (66,8 миң тонна), картошканын 2,0 % ын (36,5 миң тонна), ошону менен бирге дан өсүмдүктөрүнүн (тазалангандан кийинки салмакта) 5,0 % ын (109,8 миң тонна), анын ичинен дандык жүгөрүнүн 8,0 % ын (63,0 миң тонна), буудайдын 4,0 % ын (29,4 миң тонна), арпанын 3,0 % ын (17,4 миң тонна) өндүргөн.

Талас облусу негизинен дан буурчагынын 95,0 % ын (77,1 миң тонна), картошканын 14,0 % ын (187,8 миң тонна), жашылчалардын 8,0 % ын (102,4 миң тонна), мөмө жана жемиштин 8,0 % ын (23,8 миң тонна), кант кызылчасынын 6,0 % ын (31,5 миң тонна), дан өсүмдүктөрүнүн 2,0 % (56,0 миң тонна), анын ичинен буудайдын 3,0 % ын (23,1 миң тонна), арпанын 1,0

% ын (7,7 миң тонна), дандык жүгөрүнүн 3,0 % ын (25,2 миң тонна) өндүргөн.

А Нарын облусу тоолу өрөнгө жайгашып, мал чарбасына ыңгайлуу болгонуна байланыштуу, мал чарбасына тоют жана вегетативдик мөөнөтү кыска өсүмдүктөрдү өстүрүүгө багыт алганын 2.6-таблицадан көрүүгө болот. Мисалы дан (тазалангандан кийинки салмакта) өсүмдүктөрүнүн 3,0 % ын (56,5 миң тонна), анын ичинен 2,0 % ын (14,0 миң тонна) буудай, арпанын 7,0 % ын (42,2 миң тонна), таруунун 20, % ын (0,02 миң тонна) өндүрүшкөн.

Ошентип Чүй жана Талас облустарында кант кызылчасы өстүрүлсө, тамеки, пахта, күрүч өсүмдүктөрү Ош, Жалал-Абад жана Баткен облустарында, дан буурчак Талас, Ысык-Көл, Баткен облустарында өндүрүлүп, калган өсүмдүктөрдүн негизги түрлөрү баардык эле аймактарда айдоо аянтына жараша өстүрүлүп жатканын белгилөөгө болот.

Агрардык сектордогу иш аракеттердин натыйжалуулугун аймактарда жана чарбалардын түрлөрүндө өндүрүлгөн айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү жана анын динамикасы аркылуу көрүүгө аракет жасайбыз.

2.10-таблица Негизги айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү (бир гектардан центнер менен)[25,123б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи % м-н
Чарбалардын бардык түрлөрү						
Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	31,3	32,1	32,3	22,9	32,2	102,9
анын ичинен:						
буудай	24,3	25,1	25,5	14,5	25,4	104,5
арпа	22,4	22,7	23,5	12,5	23,1	103,1
сулу	23,1	20,5	21,4	9,7	23,1	100,0
дандык жүгөрү	64,9	66,1	67,1	64,3	67,0	103,2
таруу	21,5	22,4	20,4	12,9	14,0	65,1
Күрүч	35,5	36,0	36,7	36,8	37,2	104,8
Дан буурчак	17,2	17,4	17,3	14,1	14,1	81,9
Кара күрүч	22,1	10,0	16,9	8,9	11,2	50,7
Кант кызылчасы (фабрикалык)	475,4	514,8	533,9	358,3	518,1	108,9

Май өсүмдүктөрү	11,8	11,9	12,2	10,5	11,0	93,2
Пахта	32,4	32,8	33,4	34,8	35,4	109,3
Тамеки	25,2	24,4	26,5	25,3	26,0	103,2
Картошка	168,8	171,3	171,8	170,4	170,2	100,8
Жашылчалар	197,6	198,7	200,1	193,3	197,4	99,9
Бакча өсүмдүктөрү	218,0	220,6	222,8	203,9	210,9	96,7
Мөмө жана жемиш	50,7	52,9	52,3	50,2	53,8	106,1
Жүзүм	18,1	18,3	19,0	16,5	17,6	97,2

2.10-таблицада жалпы республикадагы чарбалардын бардык түрлөрүндө өстүрүлгөн негизги айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү жана изилдөө аралыгындагы алардын динамикасы жөнүндө маалымат берилген. Ага ылайык негизги айыл чарба өсүмдүктөрдүн түрүнүн түшүмдүүлүгү 0,8 % дан (картошка) 8,9 % га (кант кызылчасы) көбөйсө, жүзүмдүн (2,8 %), бакча өсүмдүктөрүнүн (3,3 %), май өсүмдүктөрүнүн (6,8 %) түшүмдүүлүгү, төмөндөсө, таруунун (34,9 %), кара күрүчтүн (49,3 %) түшүмдүүлүгү кескин төмөндөп кеткенин белгилөөгө болот.

2022 жылы чарбалардын категорияларына жараша бир эле өсүмдүктүн түрү ар кандай түшүм бергенин 2.11-таблицадан көрүүгө болот. Мисалы дан өсүмдүгүн (тазалангандан кийинки салмакта) алсак, анда жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында түшүмдүүлүк бир гектардан 36,8 центнерди түзсө, дыйкан (фермер) чарбаларында 32,2 центнерди, мамлекеттик чарбаларда 27,2 центнерди, коллективдик чарбаларда болгону 25,8 центнерди түзгөн, же болбосо бир эле гектардан айырма 11,0 центнерге чейин жеткен.

Анын ичинен буудайдын түшүмдүүлүгү коллективдик чарбаларда 24,5 центнерди түзсө, дыйкан (фермер) чарбаларында 25,5 центнерди, жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 24,6 центнерди, мамлекеттик чарбаларда 22,8 центнерди түзгөн. Ошондой эле арпанын(23,3 ц.) , дандык жүгөрүнү түшүмдүүлүгү (67,4 ц.) дыйкан (фермер) чарбаларында эң жогору түшүмдүүдүккө жетсе, сулуну өстүрүүдө мамлекеттик чарбалар жогорку түшүмдүүлүккө (26,8ц.) жетише алган.

2.11-таблица. Чарбалардын категориялары боюнча 2022-жылы негизги айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү (бир гектардан центнер менен)[25,124б.]

	Мамлекеттик чарбалар	Коллективдик чарбалар	Дыйкан (фермер) чарбалары	Жарандардын жеке көмөкчү чарбалары
Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	27,2	25,8	32,2	36,8
анын ичинен:				
буудай	22,8	24,5	25,5	24,6
арпа	18,5	20,6	23,3	20,5
сулу	26,8	24,8	22,2	-
дандык жүгөрү	61,9	65,1	67,4	64,2
таруу	16,3	-	10,3	16,0
Күрүч	31,3	24,7	37,5	18,5
Дан буурчак	5,4	15,4	14,0	36,8
Кара күрүч	-	11,2	-	-
Кант кызылчасы (фабрикалык)	430,7	409,4	530,0	449,3
Май өсүмдүктөрү	13,2	10,1	11,1	11,1
Пахта	26,7	36,0	35,5	32,9
Тамеки	26,0	-	25,9	27,6
Картошка	158,7	232,9	173,0	164,7
Жашылчалар	168,2	239,0	205,4	185,6
Бакча өсүмдүктөр	250,0	210,2	210,3	221,0
Мөмө жана жемиш	26,6	20,1	50,8	56,1
Жүзүм	-	21,8	7,7	37,8

Андан сырткары бакча өсүмдүктөрүн өстүрүүдө эң жогорку түшүмдү (250,0 ц.) мамлекеттик чарбалар алууга жетишсе, коллективдик чарбалар пахтаны (36,0 ц.), картошканы (232,9 ц.), жашылчаларды (239,0 ц.) өстүрүүдө, дыйкан (фермер) чарбалары күрүчтү (37,5 ц.), өстүрүүдө, жарандардын жеке көмөкчү чарбалары дан буурчакты (36,8 ц.), тамекини (27,6 ц.), мөмө жана жемишти (56,1 ц.), жүзүмдү (37,8 ц.) өстүрүүдө эң жогорку түшүмдүүлүккө жетишкен. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө андан башка да факторлор, же болбосо республиканын аймактарынын жаратылыштык-климаттык өзгөчөлүгү да таасир берери 2.12-таблицада берилген.

Ага ылайык дан өсүмдүгүнүн эң көп түшүмдүүлүгүн (43,1 ц.) Жалал-

Абад облусунун айыл чарба кызматкерлери алууга жетишсе, эң төмөн түшүмдүүлүк (21,7 ц.) Нарын облусунда чогултулган. Андан башка Жалал-Абад облусунда тарууну (15,9 ц.), күрүчтү (42,6 ц.), пахтаны (35,5 ц.) жашылчаларды (225,3 ц.), бакча өсүмдүктөрүн (239,3 ц.) өстүрүүдө жогорку түшүмдүүлүккө жетишсе, Ысык-Көл облусу дан буурчакты (28,0 ц.), кара күрүчтү (11,2 ц.), картошканы (189,0 ц.), Ош облусу жүзүмдү (51,9 ц.), Чүй облусу буудайды (27,6 ц.), дандык жүгөрүнү (70,0 ц.), кант кызылчасын (518,9 ц.) өстүрүүдө эң жогорку түшүм алууга жетишишкен.

Ошентип, талдоонун негизинде айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө чарбалардын категориялары жана аймактардын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрү да таасир берерин байкоого болот.

2.12-таблица. 2022-жылы аймактар боюнча негизги айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү (бир гектардан центнер менен)[25,124б.]

	Баткен облусу	Жалал-Абад облусу	Ысык-Көл облусу	Нарын облусу	Ош облусу	Талас облусу	Чүй облусу
Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	29,5	43,1	25,2	21,7	35,6	35,3	32,0
анын ичинен:							
буудай	20,7	25,7	25,3	21,2	22,0	27,3	27,6
арпа	14,4	22,5	25,3	21,8	19,3	21,9	24,3
сулу	16,0	17,2	23,4	19,4	-	-	23,6
дандык жүгөрү	57,9	63,9	-	57,2	70,4	64,1	70,0
таруу	-	15,9	-	16,0	-	-	-
Күрүч	35,2	42,6	-	-	32,7	-	-
Дан буурчак	11,0	16,3	28,0	-	-	14,1	15,0
Кара күрүч	-	-	11,2	-	-	-	-
Кант кызылчасы (фабрикалык)	-	-	-	-	-	509,8	518,9
Май өсүмдүктөрү	11,7	12,5	7,8	2,9	13,4	9,8	10,2
Пахта	14,3	35,5	-	-	35,5	-	-
Тамеки	26,1	-	-	-	27,0	-	-
Картошка	148,1	151,1	189,0	153,3	159,3	175,3	166,3
Жашылчалар	176,2	225,3	168,9	117,8	179,9	202,0	195,9
Бакча өсүмдүктөр	156,1	239,3	-	-	188,8	218,0	198,1
Мөмө жана жемиш	46,0	59,7	64,2	20,1	62,8	76,8	26,7
Жүзүм	9,9	17,0	-	-	51,9	26,8	13,0

Кыргыз Республикасынын агрардык сектору дыйканчылык жана мал чарбачылыктан тургандыктан, мал чарбачылыктын изилдөө аралыгындагы жана учурдагы абалына талдоо жүргүзүүгө аракет жасайбыз. 2.13-таблицада Кыргыз Республикасындагы мал жана үй канаттууларынын негизги түрлөрүнүн саны жана алардын изилдөө аралыгындагы динамикасы берилген. Ага ылайык чарбалардын бардык түрлөрүндөгү ири мүйүздүү малдардын жалпы башы 1627,3 миң баштан (2018-ж.) 1783,5 миң башка (2022-ж.) ж.б. 9,6 % га өссө, анын ичинен уйлар 812,6 миң баштан 885,7 миң башка, б.а. 8,9 % га көбөйгөн.

2.13-таблица. Мал жана үй канаттууларынын негизги түрлөрүнүн саны жана динамикасы (жылдын аягына карата, миң баш)[25,126б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өнүгүү темпи % м-н
Чарбалардын бардык түрлөрү						
Ири мүйүздүү малдар	1 627,3	1 680,7	1 715,8	1 750,5	1 783,5	109,6
анын ичинде уйлар	812,6	835,3	855,0	868,8	885,7	108,9
Чочколор	51,3	34,7	29,5	29,5	25,6	49,9
анын ичинде негизги мегежиндер	25,3	16,8	14,1	10,4	8,9	35,2
Койлор жана эчкилер	6 167,9	6 266,7	6 278,7	6 278,1	6 201,0	100,5
анын ичинде: 1 жаштан өткөн тубар кой жана токту	4 284,5	4 330,8	4 340,3	4 376,6	4 355,5	101,7
Жылкылар	498,7	522,6	539,6	547,3	534,0	107,1
анын ичинде : 3 жашар жана андан өткөн бээлер	269,6	285,9	296,4	305,7	298,0	110,5
Үй канаттуулары	6 009,7	6 211,8	6 070,4	5 924,7	6 368,7	105,9

Ошондой эле жылкылардын саны да 498,7 миң баштан 534,0 миң башка, б.а. 7,1 % га чейин өсүп, анын ичинде 3 жашар жана андан өткөн бээлер 269,6 миң баштан 298,0 миң башка, ж.б. 10,5 % га өскөн. Койлор

жана эчкилердин саны изилдөө аралыгында 0,5 % га ж.б. 6167,9 миң баштан 6201,0 миң башка өссө, анын ичинде 1 жаштан өткөн тубар кой жана токулардын саны 4284,5 миң баштан 4355,5 миң башка чейин көбөйүп, өсүү темпи 1,7 % ды түзгөн. Үй канаттууларынын да өсүү темпи 5,9 % ды түзүп, 6009,7 миңден 6368,7 миңге жеткен.

Коомдук түзүмдүн акырындап өзгөрүшүнө жана учурдагы калыптанган суроо-талапка ылайык чочколордун саны изилдөө аралыгында тескерисинче 50,1 % га, же болбосо 51,3 миң баштан (2018-ж.) 25,6 миң башка (2022-ж.) чейин кыскарып чейин кыскарган.

Ошентип чарбалардын бардык түрлөрүндөгү мал жана үй канаттууларынын негизги түрлөрүнүн башы изилдөө аралыгында 5,9 % дан 9,6 % га чейин көбөйүп, чочколордун саны тескерисинче 50,1 % га чейин объективдүү жана субъективдүү себептерден кыскарган.

2.14-таблица. 2022 жылы чарбалардын категориялары боюнча мал жана үй канаттууларынын негизги түрлөрүнүн башы (жылдын аягына карата, миң баш)[26,125б.]

	Мамлекет тик чарбалар	Коллективдик чарбалар	Дыйкан (фермер) чарбалары	Жарандардын жеке көмөкчү чарбалары
Ири мүйүздүү малдар	1,5	8,3	906,2	867,5
анын ичинде уйлар	0,4	2,7	443,8	438,8
Чочколор	0,05	2,9	13,8	8,9
анын ичинде негизги мегежиндер	0,001	0,3	4,5	4,1
Койлор жана эчкилер	16,4	16,2	3 552,3	2 616,1
анын ичинде 1 жаштан өткөн тубар кой жана току	11,5	11,1	2 502,6	1 830,3
Жылкылар	2,4	1,5	322,2	207,9
анын ичинде 3 жашар жана андан өткөн бээлер	0,5	0,6	185,0	111,9
үй канаттуулары	3,1	1 164,4	2 373,0	2 828,2

2022 жылы мал жана үй канаттууларынын негизги түрлөрү чарбалардын

баардык эле категорияларында багылып жаткандыгы боюнча маалыматтар 2.14-таблицада берилген. Анын көрсөткүчтөрүнө таянып төмөнкүргө токтолууга болот:

- мал жана үй канаттууларынын негизги түрлөрү дыйкан (фермер) чарбаларында жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында багылып, өстүрүлүүдө;

- дыйкан (фермер) чарбаларында жылкылардын 60,0 % ы (322,2 миң баш), койлор жана эчкилердин 57,0 % ы (3552,3 миң баш), чочколордун 53,0 % ы (13,8 миң баш), ири мүйүздүү малдардын 50,0 % ы (906,2 миң баш), үй канаттууларынын 37,0 % ы (2 373,0 миң баш) багылып каралууда;

- жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында ири мүйүздүү малдардын 48,0 % ы (867,5 миң баш), үй канаттууларынын 44,0 % ы (2828,2 миң баш), чочколордун 34,0 % ы (8,9 миң баш), койлор жана эчкилердин 42,0 % ы (2

- 616,1 миң баш), жылкылардын 38,0 % ы (207,9 миң баш) багылууда;

- коллективдик чарбаларда үй канаттууларынын 18,0 % ы (1164,4 миң баш), чочколордун 11,0 % ы (2,9 миң баш), ири мүйүздүү малдардын 8,3 миң башы, жылкылардын 1,5 миң башы, койлор жана эчкилердин 16,2 миң башы багылып каралууда;

- мамлекеттик чарбаларда малдардын баардык түрү жана канаттуулардын саны бир пайызга да жетпей, жалпысынан 16,4 миң баш кой жана эчки, 2,4 миң баш жылкы, 1,5 миң баш ири мүйүздүү мал, 3,1 миң баш үй канаттуулары багылып өстүрүлгөн.

Аймактардагы мал чарбачылыгынын 2022-жылкы абалы 2.15-таблицада берилген. Ага ылайык ири мүйүздүү малдардын 22,0 % ы (397,3 миң баш) Ош облусунда, 20,0 % ы (371,7 миң баш) Жалал-Абад облусунда, 17,0 % ы (305,8 миң баш) Чүй облусунда, 15,0 % ы (272,6 миң баш) Ысык-Көл облусунда, 11,0 % ы (207,0 миң баш) Нарын облусунда, 8,0 % ы (144,8 миң баш) Баткен облусунда жана 3,0 % ы (69,1 миң баш) Талас облусунда багылса, кой жана эчкилердин 22,0 % ы (1374,1 миң баш) Жалал-Абад

облусунда, 18,0 % ы (1121,4 миң баш) Ош облусунда, 18,0 % ы (1 127,9 миң баш) Нарын облусунда, 14,0 % ы 917,6 миң баш) Ысык-Көл облусунда, 10,0 % ы (660,0 миң баш) Чүй облусунда, 9,0 % ы (565,1 миң баш) Талас облусунда жана 6,0 % ы (415,7 миң баш) Баткен облусунда багып өстүрүлүп, жылкылардын 26,6 % ы (142,5 миң баш) Нарын облусунда, 17,0 % ы (94,3 миң баш) Ысык-Көл облусунда, 18,0 % ы (98,6 миң баш) Ош облусунда, 16,0 % ы (86,6 миң баш) Жалал-Абад облусунда, 14,0 % ы (75,9 миң баш) Чүй облусунда, 5,0 % ы (28,6 миң баш) Талас облусунда жана 1,0 % ы (6,8 миң баш) Баткен облусунда багылып каралган.

2.15-таблица. 2022 жылы аймактар боюнча мал жана үй канаттууларынын негизги түрлөрүнүн саны (жылдын аягына карата, миң баш)[25,126б.]

	Баткен облусу	Жалал-Абад облусу	Ысык-Көл облусу	Нарын облусу	Ош облусу	Талас облусу	Чүй облусу
Ири мүйүздүү малдар	144,8	371,7	272,6	207,0	397,3	69,1	314,2
анын ичинде уйлар	69,9	198,5	138,6	93,4	199,2	33,9	149,4
Чочколор	0,07	0,02	1,1	-	-	0,1	24,4
анын ичинде негизги мегежиндер	0,003	0,008	0,5	-	-	0,1	8,3
Койлор жана эчкилер	415,7	1374,1	917,6	1 127,9	1 121,4	565,1	660,0
анын ичинде 1 жаштан өткөн тубар кой жана токту	290,9	901,3	637,6	830,2	769,8	375,3	538,4
Жылкылар	6,8	86,6	94,3	142,5	98,6	28,6	75,9
анын ичинде 3 жашар жана андан өткөн бээлер	3,1	43,6	54,5	87,0	50,0	14,9	44,6
үй канаттуулары	265,1	1 188,7	624,7	213,1	1 038,0	261,8	2 724,2

Ошондой эле үй канаттуулары да баардык эле аймактарда өстүрүлсө, алардын 42,8 % ы (2724,2 миң баш) Чүй облусунда, 18,7 % ы (1188,7 миң баш) Жалал-Абад облусунда, 16,3 % (1038,0 миң баш) Ош облусунда, 9,8 % ы (624,7 миң баш) Ысык-Көл облусунда, 4,2 % ы (265,1миң баш) Баткен

облусунда, 4,1 % ы (261,8 миң баш) Талас облусунда жана 3,3 % ы (213,1миң баш) Нарын облусунда өстүрүлүп кармалган.

Чүй облусунда чочконун 95,3 % ын (24,4 миң баш), Ысык-Көл облусунда 4,3 % ын (1,1 миң баш), 0,3 % ын (100 баш) Талас облусунда кармашса, Баткен облусунда болгону 70 баш, Жалал-Абад облусунда 20 баш багылып, Ош жана Нарын облустарында таптакыр кармалган эмес.

Ошентип мал жана үй канаттууларынын негизги түрлөрү чарбалардын баардык категорияларында жана республиканын аймактарында өстүрүлсө, чочколордун башы кескин кыскарып, Ош жана Нарын облустарында кармашпай калган.

Кыргыз Республикасындагы баардык чарбалардын түрлөрү боюнча мал чарба продукциясын өндүрүү жана алардын изилдөө аралыгындагы динамикасы 2.16-таблицасында берилген. Ага ылайык мал чарбачылыгынын эң негизги продукциясы катары эт (союлган салмакта) 2018-жылдан (221,3 миң т.) 2022-жылга (248,3 миң т.) чейин кошумча 27,0 миң тонна, ж.б. 12,2 % га көп өндүрүлсө, анын ичинде уйдун жана торпоктун этин өндүрүүнүн өсүү темпи 10,2 % ды б.а. 108,6 миң тоннадан 119,7 миң тоннаны түзүп, койдун жана эчкинин эти 63,2 миң тоннадан 76,0 миң тоннага (20,3 %), жылкынын эти 23,7 миң тоннадан 30,6 миң тоннага (29,1 %), канаттуулардын эти 8,6 миң тоннадан 13,6 миң тоннага (58,1 %) өссө, тескерисинче чочконун эти 16,9 миң тоннадан 8,2 миң тоннага (51,5 %), коёндун эти 300 тоннадан 200 тоннага (33,3 %) чейин кыскарган.

2.16-таблица. Чарбалардын бардык түрлөрү боюнча мал чарба продукциясын өндүрүү жана алардын динамикасы[25,127б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өнүгүү темпи % м-н
Эт (союлган салмакта), миң тонна	221,3	226,2	230,4	235,0	248,3	112,2
анын ичинде:						
уйдун жана торпоктун	108,6	111,5	114,5	113,6	119,7	110,2

койдун жана эчкинин	63,2	66,3	67,0	71,4	76,0	120,3
чочконун	16,9	14,1	13,0	10,9	8,2	48,5
жылкынын	23,7	24,6	26,3	27,9	30,6	129,1
канаттуулардын	8,6	9,5	9,5	11,1	13,6	158,1
коёндун	0,3	0,2	0,1	0,1	0,2	66,7
Чийки сүт, миң тонна	1 589,7	1 627,8	1 668,0	1 698,9	1 734,1	109,1
анын ичинде:						
уйдун	1 569,2	1 602,6	1 644,4	1 678,3	1714,5	109,3
бээнин	19,9	24,6	23,0	20,0	19,1	95,9
эчкинин	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	83,3
Жумуртка, млн. даана	533,2	561,3	562,0	564,2	607,9	114,0
анын ичинде:						
тооктун	529,6	560,6	561,0	563,6	606,5	114,5
канаттуулардын башка түрлөрүнүн	3,6	0,7	1,0	0,6	1,4	38,9
Жүн (физикалык салмакта), тонна	12 798,4	12 943,2	13 110,4	13 145,6	12 939,1	101,1
анын ичинде:						
койдун	12 403,3	12 578,7	12 766,8	12 817,9	12 659,4	102,6
эчкинин	387,4	354,8	328,0	314,2	271,6	70,1
эчкинин тыбыты	7,7	9,7	15,6	13,5	8,1	105,2
Бал, тонна	1 957,8	2 270,1	1 918,1	2 364,5	2 970,0	151,7

Ошондой эле чийки сүттү өндүрүү да изилдөө аралыгында 9,1 % га, б.а. 1589,7 миң тоннадан (2018-ж.) 1734,1 миң тоннага (2022-ж.) чейин көбөйсө, анын ичинен уйдун сүтүн өндүрүү 9,3 % га, ж.б. 1569,2 миң тоннадан 1714,5 миң тоннага өссө, тескерисинче бээнин жана эчкинин сүтүн өндүрүү 4,1 % жана 16,7 % га кыскарып кеткен.

Жумуртканы өндүрүү да изилдөө аралыгында жакшы жолго коюлуп, 2018-жылдан (533,2 млн даана) 2022 жылга (607,9 млн даана) чейин кошумча 74,7 млн даанага же болбосо 14,0 % га өскөн. Анын ичинен тооктун жумурткасы 14,5 % га, б.а. 529,6 млн даанадан 606,5 млн даанага чейин көбөйсө, канаттуулардын башка түрлөрүнүн жумурткасы тескерисинче 3,6 млн даанадан 1,4 млн даанага чейин, б.а. 61,1 % га кыскарган.

Мал чарбачылыгынын дагы бир негизги продукциясы болгон малдын жүнүн кыркып алуу 2018-жылдан (12798,4 тонна) 2022-жылга (12939,1 тонна)

чейин жылына турукту өсүүнү көргөзүп, изилдөө аралыгында өсүү темпи 1,1 % ды түзсө, анын ичинен койдун жүнү 12403,3 тоннадан 12659,4 тоннага, ж.б. 2,6 % га, эчкинин тыбыты 7,7 тоннадан 8,1 тоннаны, б.а. 5,2 % га өссө, эчкинин жүнү тескерисинче 387,4 тоннадан 271,6 тоннага, ж.б. 29,9 % га кыскарган.

Бал өндүрүүдө да өсүү темпи 51,7 % ды түзүп, 1957,8 тоннадан (2018-ж.) 2970,0тоннага (2022-ж.) өскөн.

2.17-таблица. 2022-жылы чарбалардын түрлөрү боюнча мал чарба продукциясын өндүрүү[25,1276.]

	Мамлекет тик чарбалар	Коллектив дик чарбалар	Дыйкан (фермер) чарбалары	Жарандардын жеке көмөкчү чарбалары
Эт (союлган салмакта), миң тонна	0,03	6,6	126,8	114,9
анын ичинде:				
уйдун жана торпоктуун	-	0,2	60,1	59,4
койдун жана эчкинин	0,03	0,02	41,4	34,6
чочконун	-	0,1	4,7	3,4
жылкынын	-	0,01	16,8	13,8
канаттуулардын	-	6,3	3,8	3,5
коёндун	-		0,02	0,1
Чийки сүт, миң тонна	0,04	7,3	871,0	855,8
анын ичинде:				
уйдун	0,3	7,3	857,2	850,0
бээнин	-	-	13,5	5,6
эчкинин	-		0,3	0,2
Жумуртка, млн. даана	-	206,6	195,9	205,3
анын ичинде:				
тооктуун	-	206,6	195,2	204,8
канаттуулардын башка түрлөрүнүн	-		0,7	0,5
Жүн (физикалык салмакта), тонна	27,7	21,7	7 495,2	5 394,5
анын ичинде:				
койдун	27,7	21,7	7 317,3	5 292,9
эчкинин	-	-	171,7	99,7
эчкинин тыбыты			6,2	1,9
Бал, тонна	52,2	230,6¹⁰³	944,4	1 742,8

Ошентип республиканын баардык чарбаларынын түрлөрүндө мал чарба продукциясын өндүрүү жана алардын изилдөө аралыгындагы динамикасы көргөзгөндөй, өндүрүлүп жаткан мал чарба продукцияларынын негизги түрлөрү боюнча өсүү темпи 14,0 % дан (жумуртка) 51,7 % га (бал) чейин түзсө, алардын ичинен канаттулардын эти 58,1 % га, тооктун жумурткасы 14,5 % га, эчкинин тыбыты 5,2 % га чейин өскөн. Ошону менен бирге, жогоруда белгиленгендей, мал чарбасындагы өндүрүлгөн негизги продукциясына ички жана сырткы рыноктордогу түзүлгөн суроо-талаптарга ылайык чочконун эти 51,5 % га, коёндун этине 33,3 % га, эчкинин сүтү 16,7 % га, бээнин сүтү 4,1 % га, канаттуулардын башка түрлөрүнүнүн жумурткасы 61,1 % га эчкинини жүнү 29,9 % га кыскарган.

2.17-таблицада 2022-жылы чарбалардын түрлөрү боюнча мал чарба продукциясын өндүү боюнча негизги көрсөткүчтөр берилген. Анын негизинде төмөнкүлөрдү белгилейбиз:

- эт продукциясы (союлган салмакта) негизинен дыйкан (фермер) чарбаларында республика боюнча жалпы өндүрүлгөн эттин 51,1 % ы (126,8 миң тонна) жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 46,3 % ы (114,9 миң тонна) өндүрүлгөн;

- чийки сүт да дыйкан (фермер) чарбаларында жалпысынан өндүрүлгөн сүттүн 50,2 % ы (871,0 миң тонна) жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 49,4 % ы (855,8 миң тонна) саап алынган;

- жумуртка өндүрүүдө коллективдик чарбалар 206,63млн. даана (33,9 % ын), жарандардын жеке көмөкчү чарбалары 205,3млн. даана (33,8 % ын) жана дыйкан (фермер) чарбалары 195,9 млн. даана (32,1 % ын), өндүрүшкөн;

- кыркылып алынган жүндүн салмагы боюнча да дыйкан (фермер) чарбалары 7495,2 тоннасын (57,9 % ын) алса, жарандардын жеке көмөкчү чарбалары 5394,5 тоннасын (41,7 % ын) алып, жалпы өндүрүлгөн жүндүн

салмагынын 99,6 % ын түзгөн;

- бал продукциясын өндүрүүнү жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында жакшы колго алышып, 2022-жылы 1742,8 тонна (58,7 % ын) өндүрсө, дыйкан (фермер) чарбалары 944,4 тонна (31,8 % ын), коллективдик чарбалары 230,6 тонна (7,8 % ын) жана мамлекеттик чарбалары 52,2 тонна (0,8 % ын) өндүрүшкөн.

Жогоруда белгиленгендей мал чарба продукциясын өндүрүүдө республиканын аймактарындагы демографиялык абалга, аянттардын чарчысына, жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрүнүн жана экономикалык жактан адистештирилишинин, учурдагы түзүлгөн ички жана тышкы рыноктордогу суроо-талаптын таасирин 2.18-таблицадагы көрсөткүчтөрдүн негизинде байкайбыз. Ага ылайык 2022-жылы республика боюнча өндүрүлгөн эт продукциясынын (союлган салмакта) 22,3 % ын (55,3 миң тонна) Чүй облусунда өндүрүшсө, 20,2 % ын (50,1) Ош облусунда, 16,4 % ын (40,8) Жалал-Абад облусунда, 14,8 % ын (36,7) Ысык-Көл облусунда, 13,3 % ын (32,9) Нарын облусунда, 6,9 % ын (17,3) Баткен облусунда жана 5,8 % ын (14,4) Талас облусунда өндүрүшүп, эт продукциясынын түзүмүнүн негизин түзгөн уйдун жана торпоктун, койдун жана эчкинин, жылкынын эттери баардык аймактарда өндүрүлүп, канаттуулардын эти Нарын облусунда, чочконун эти Баткен жана Ош облустарында өндүрүлбөсө, коёндун эти Ысык-Көл жана Чүй облустарда гана өндүрүлгөн.

Чийки сүттү саап алууда Чүй облусунун чарбаларында жалпы өндүрүлгөн сүттүн 447,0 миң тоннасы (25,8 %) өндүрүлсө, Жалал-Абад облусунда 363,5 миң тонна (20,9 %), Ош облусунда 340,3 миң тонна (19,6 %), Ысык-Көл облусунда 255,6 миң тонна (14,7 %), Нарын облусунда 138,9 миң тонна (8,0 %), Баткен облусунда 106,9 миң тонна (6,2 %) жана Талас облусунда 76,3 миң тонна (4,4 %) саап өндүрүлгөн. Анын ичинен уйдун сүтү баардык аймактарда өндүрүлсө, Баткен облусунда бээнин сүтү, Баткен, Нарын, Ош жана Талас облустарында эчкинин сүтү өндүрүлгөн эмес.

Жумуртка өндүрүүнү да Чүй облусунун чарбалары жакшы колго алып, жалпы өндүрүлгөн жумуртканын 62,4 % ын (379,3 млн. даана) алышса, Жалал-Абад облусу 12,3 % ын (74,9 млн. даана), Ош облусу 10,8 % ын (65,5 млн. даана), Ысык-Көл облусу 5,2 % ын (31,7 млн. даана), Баткен облусу 3,8 % ын (23,3 млн. даана), Талас облусу 3,7 % ын (22,5 млн. даана) жана Нарын облусу 1,3 % ын (8,0 млн. даана) өндүрүп алышкан.

2.18-таблица. 2022-жылы республиканын аймактары боюнча мал чарба продукциясын өндүрүү[25,1286.]

	Баткен облусу	Жалал-Абад облусу	Ысык-Көл облусу	Нарын облусу	Ош облусу	Талас облусу	Чүй облусу
Эт (союлган салмакта), миң тонна	17,3	40,8	36,7	32,9	50,1	14,4	55,3
анын ичинде:							
уйдун жана торпоктун	9,8	22,6	16,0	13,3	26,8	5,3	25,5
койдун жана эчкинин	6,8	11,8	10,1	12,9	16,6	6,7	10,9
чочконун	0,0	0,0	0,2	-	-	0,1	7,9
жылкынын	0,4	4,4	5,5	6,6	5,8	1,8	6,2
канаттуулардын	0,3	2,0	4,9	0,1	0,9	0,5	4,7
коёндун	-	-	0,01	-	-	-	0,1
Чийки сүт, миң тонна	106,9	363,5	255,6	138,9	340,3	76,3	447,0
анын ичинде:							
уйдун	106,9	361,2	255,0	128,8	337,4	75,7	444,1
бээнин	-	2,3	0,6	10,1	2,9	0,6	2,4
эчкинин	-	0,0	0,01	-	-	-	0,5
Жумуртка, млн. даана	23,3	74,9	31,7	8,0	65,5	22,5	379,3
анын ичинде:							
тооктун	23,3	74,7	31,7	7,7	65,2	21,9	379,3
канаттуулардын башка түрлөрүнүн	-	0,2	-	0,3	0,3	0,6	-
Жүн (физикалык салмакта), тонна	675,2	2 377,0	1 953,3	2 352,6	2263,6	1 495,0	1 792,1
анын ичинде:							
койдун	530,2	2 338,1	1 945,3	2 305,6	2260,3	1 466,6	1 781,1
эчкинин	145,0	31,9	10,0	47,0	3,3	27,3	11,0
эчкинин тыбыты	-	7,0	-	-	-	1,1	-
Бал, тонна	19,7	638,5	392,8	219,4	901,1	112,3	144,6

Анын ичинде тооктун жумурткасын өндүрүүдө баардык аймактар катышса, канаттуулардын башка түрлөрүнүн жумурткасын алуу Жалал-Абад, Нарын, Ош, Талас облустарында жакшы жолго коюлган. Мал чарбачылыгынын дагы бир негизги продукциясы жүн (физикалык салмакта) Жалал-Абад облусунда 18,4 % ы (2377,0 тонна), Нарын облусунда 18,2 % ы (2 352,6 тонна), Ош облусунда 17,5 % ы (2263,6 тонна), Ысык-Көл облусунда 15,1 % ы (1953,3тонна), Чүй облусунда 13,9 % ы (1792,1тонна), Талас облусунда 11,6 % ы (1495,0 тонна) жана Баткен облусунда 5,2 % ы (675,2 тонна) кыркып алынган. Ошондой эле койдун жана эчкинин жүнүн кыркып алуу баардык аймактарда колго алынса, эчкинин тыбытын тарап алуу Жалал-Абад, Нарын жана Талас облустарында ишке ашырылган.

Эң кымбат жана суроо-талапка ээ болуп, экспортко багытталган бал продукциясы республиканын баардык аймактарында өндүрүлүп, Ош облусунда 901,1 тонна (30,3 % ы), Жалал-Абад облусунда 638,5 тонна (21,5 % ы), Ысык-Көл облусунда 392,8 тонна (13,2 % ы), Чүй облусунда 144,6 тонна (4,9 % ы), Нарын облусунда 219,4 тонна (7,4 % ы), Талас облусунда 112,3 тонна (3,8 % ы) жана Баткен облусунда 19,7 тонна (0,7 % ы) өндүрүлгөн.

Чарбалардын бардык түрлөрү боюнча мал жана үй канаттууларынын өндүрүмдүүлүгү жана алардын изилдөө аралыгындагы динамикасы 2.19-таблицада берилген. Анын негизинде төмөнкү тыянактарды чыгарууга болот:

- бир уйдан саалган орточо жылдык сүт 1987 килограммдан (2018-ж.) 2014 килограммга (2022-ж.) чейин көбөйүп, өсүү темпи 1,4 % ды түзгөн;

- тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу 113 төн 136 га, б.а. 20,4 % га өссө, тескерисинче бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн 2,4 кг дан 2,3 кг га (физикалык салмакта) изилдөө аралыгында кыскарган;

- союлуучу мал катары сатылган малдын бир башынын - кой жана эчкинин – 11,1 % га, чочконун – 25,3 % га тирүүлөй салмагы көбөйсө, тескерисинче

ири мүйүздүү малдын - 4,8 % га жана жылкынын - 4,5 % га тирүүлөй салмагы төмөндөгөн;

- жалпысынан алынган төл катары музоо 754,1 миң баштан (2018-ж.) 845,0 миң башка (2022-ж.) чейин б.а. 12,1 % га көбөйсө, козу жана улак 6,3 % га, кулун 20,9 % га көбөйүп, торопойдун башы тескерисинче 316,7 миң баштан 124,3 миң башка чейин, ж.б. 60,8 % га кыскарган;

2.19-таблица. Кыргыз Республикасында мал жана үй канаттууларынын өндүрүмдүүлүгү жана динамикасы[25,128б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өнүгүү темпи % м-н
Чарбалардын бардык түрлөрү						
Бир уйдан саалган орточо жылдык сүт, кг	1 987	2 002	2 006	2 009	2 014	101,4
Тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу, даана	113	113	113	119	136	120,4
Бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн (физикалык салмакта), кг	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	95,8
Союлуучу мал катары сатылган малдын бир башынын орточо тирүүлөй салмагы, кг						
Ири мүйүздүү мал	272	266	263	263	259	95,2
Кой жана эчки	36	36	35	38	40	111,1
Чочко	79	66	89	94	99	125,3
Жылкы	269	264	258	266	257	95,5
Алынган төл, миңбаш						
Музоо	754,1	778,9	809,2	825,5	845,0	112,1
Козу жана улак	3770,3	3 929,0	3 957,1	3 985,9	4 006,8	106,3
Торопой	316,7	303,6	205,1	172,6	124,3	39,2
Кулун	180,1	191,0	200,8	211,3	217,9	120,9
100 тубар малдын төлү, баш						
Музоо	75	74	75	75	75	100,0
Козу жана улак	90	91	90	91	91	101,1
Торопой	1276	1 201	1 216	1 228	1 200	94,0
Кулун	71	71	70	71	71	100,0

- 100 тубар малдын төлү: музоо (75 баш) жана кулун (71 баш) изилдөө аралыгында өзгөрүүсүз калса, козу жана улак 90 баштан (2018-ж.) 91 башка (2022-ж.) б.а. 1,1 % га өсүп, тескерисинче торопой 1276 баштан 1200 башка чейин ж.б. 6,0 % га кыскарган.

2022-жылы чарбалардын категориялары боюнча мал жана үй канаттууларынын өндүрүмдүүлүгү 2.20-таблицада көргөзүлгөн. Ага ылайык мамлекеттик жана коллективдик чарбаларда бир уйдан саалган орточо жылдык сүт 2985 килограммды түзсө, жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 1986 килограмм жана дыйкан (фермер) чарбаларында 1 954 килограммды түзгөн.

2.20-таблица. 2022-жылы чарбалардын категориялары боюнча мал жана үй канаттууларынын өндүрүмдүүлүгү [25,128б.]

	Мамлекеттик жана коллективдик чарбалар	Дыйкан (фермер) чарбалары	Жарандардын жеке көмөкчү чарбалары
Бир уйдан саалган орточо жылдык сүт, кг	2 985	1 956	1 986
Тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу, даана	286	112	102
Бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн (физикалык салмакта), кг	1,6	2,3	2,2
Союлуучу мал катары сатылган малдын бир башынын орточо тирүүлөй салмагы, кг			
Ири мүйүздүү мал	259	258	260
Кой жана эчки	40	38	44
Чочко	72	95	105
Жылкы	252	256	259
Алынган төл, миң баш			
Музоо	2,0	440,2	402,8
Козу жана улак	15,6	2 292,6	1 698,5
Торопой	3,7	69,4	51,2
Кулун	0,6	132,2	85,1
100 тубар малдын төлү, баш			
Музоо	44	77	72
Козу жана улак	52	92	90
Торопой	1 445	1 328	1 050
Кулун	41	72	70

Ал эми тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу да мамлекеттик жана коллективдик чарбаларда жогору болуп 286 даананы түзсө, дыйкан (фермер) чарбаларында 112 даана жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 102 даананы түзгөн.

Бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн (физикалык салмакта) мамлекеттик жана коллективдик чарбаларда 1,6 кг түзсө, дыйкан (фермер) чарбаларында 2,3 жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 2,2 кг түзгөн.

Союлуучу мал катары сатылган ири мүйүздүү малдын бир башынын орточо тирүүлөй салмагы жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 260 кг түзсө, дыйкан (фермер) чарбаларында 258 кг, мамлекеттик жана коллективдик чарбаларында 259 кг түзгөн. Ошондой эле жылкынын салмагы дыйкан (фермер) чарбаларында 256 кг жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 259 кг түзсө, мамлекеттик жана коллективдик чарбаларда 252 кг түзгөн. Тесерисинче чочконун салмагы мамлекеттик жана коллективдик чарбаларда 72 кг түзсө, дыйкан (фермер) чарбаларында 95 кг, жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 105 кг түзгөн. Кой жана эчкинин салмагы жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 44 кг түзүп, дыйкан (фермер) чарбаларында 38 кг жана мамлекеттик жана коллективдик чарбаларда 40 кг түзгөн.

Мал чарбачылыгынын натыйжалуулугунун көрсөтүүчү 100 тубар малдын төлү болуп саналат. Анын негизинде дыйкан (фермер) чарбаларында эң көп 77 баш музоо, 92 баш козу жана улак жана 72 баш кулун, 1 328 баш торопой алынса, жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында 72 баш музоо, 90 баш козу жана улак, 70 баш кулун жана 1050 торопой алынып, мамлекеттик жана коллективдик чарбаларда 1445 баш торопой, 52 баш козу жана улак, 44 баш музоо жана 41 баш кулун алынган.

- бир уйдан саалган орточо жылдык сүт Чүй облусунда 3025 кг, Ысык-Көл облусунда 2043 кг, Талас облусунда 2269кг, Жалал-Абад облусунда 1931 кг

ж.б. орточо көрсөткүчтөн жогору болсо, Ош облусунда 1735 кг, Нарын облусунда 1488 кг жана Баткен облусунда 1457 кг орточо көрсөткүчтөн төмөн саалган;

2.21-таблица. 2022-жылы республиканын аймактары боюнча мал жана үй канаттууларынын өндүрүмдүүлүгү[25,129б.]

	Баткен облусу	Жалал -Абад облусу	Ысык-Көл облусу	Нарын облусу	Ош облусу	Талас облусу	Чүй облусу
Бир уйдан саалган орточо жылдык сүт, кг	1 457	1 931	2 043	1 488	1 735	2 269	3 025
Тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу, даана	104	87	65	45	95	114	196
Бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн (физикалык салмакта), кг	1,7	2,0	2,2	2,4	2,1	2,7	2,9
Союлуучу мал катары сатылган малдын бир башынын орточо тирүүлөй салмагы, кг							
Ири мүйүздүү мал	274	249	260	247	256	257	273
Кой жана эчки	44	33	39	37	47	38	46
Чочко	64	74	83	-	-	94	99
Жылкы	262	250	251	255	261	250	269
Алынган тел, миң баш							
Музоо	63,3	176,7	113,4	104,3	183,5	37,6	162,6
Козу жана улак	267,2	811,2	633,2	799,1	665,9	370,4	537,7
Торопой	0,02	0,1	4,4	-	-	0,6	118,9
Кулун	2,1	31,7	41,3	61,7	34,4	10,5	36,1
100 тубар малдын телу, баш							
Музоо	68	73	65	79	71	87	89
Козу жана улак	82	91	101	85	87	99	100
Торопой	800	470	847	-	-	1 098	1 220
Кулун	62	71	66	75	67	72	77

- тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу да Чүй облусунда эң жогорку көрсөткүч -196 даананы түзсө, Талас облусунда 114 даана, Баткен облусунда

104 даана, Ош облусунда 95 даана, Жалал-Абад облусунда 87 даана, Ысык-Көл облусунда 65 даана жана Нарын облусунда 45 даана түзгөн;

- бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн (физикалык салмакта) да Чүй облусунда 2,9 кг, Талас облусунда 2,7 кг, Нарын облустарында 2,4 кг, Ысык-Көл облусунда 2,2 кг ны түзүп, Ош облусунда 2,1 кг, Жалал-Абад облусунда 2,0 кг жана Баткен облусунда 1,7 кг түзгөн.

Союлуучу мал катары сатылган бир баштын орточо тирүүлөй салмагы:

- ири мүйүздүү малдын салмагы Чүй облусунда 273 кг түзсө, Ош облусунда 256 кг, Баткен облусунда 274 кг, Талас облусунда 257 кг, Нарын облусунда 247 кг, Ысык-Көл облусунда 260 кг жана Жалал-Абад облусунда 249 кг түзгөн;

- кой жана эчкинин эң чоң салмагы 47 кг Ош облусунда катталса, Чүй облусунда 46 кг, Баткен облусунда 44 кг, Ысык-Көл облусунда 39 кг, Нарын облусунда 37 кг жана Талас облусунда 38 кг түзүп, Жалал-Абад облусунда эң төмөн 33 кг көрсөткүчтү түзгөн;

- жылкынын салмагы 250 кг (Талас, Жалал-Абад облустары) 269 кг (Чүй облусу) чейин катталган;

- чочконун салмагы 64 кг (Баткен облусу) 99 кг чейин (Чүй облусу) жеткен.

2022-жылы жалпысынан аймактар боюнча төмөнкүдөй төл алынган:

- 183,5 миң баш музоо Ош облусунда, 176,7 миң баш Жалал-Абад облусунда, 162,6 миң баш Чүй облусунда, 113,4миң баш Ысык-Көл облусунда, 104,3 миң баш Нарын облусунда, 63,3 миң баш Баткен облусунда жана 37,6 миң баш Талас облусунда;

- 811,2 миң баш козу жана улак Жалал-Абад облусунда, 799,1 миң баш Нарын облусунда, 665,9 миң баш Ош облусунда, 633,2 миң баш Ысык-Көл облусунда, 537,7 миң баш Чүй облусунда, 370,4 миң баш Талас облусунда жана 267,2 миң баш Баткен облусунда;

- Нарын облусунда эң көп 61,7 миң баш, Ысык-Көл облусунда 41,3 миң баш, Чүй облусунда 36,1 миң баш, Ош облусунда 34,4 миң баш, Жалал-Абад облусунда 31,7 миң баш, Талас облусунда 10,5 миң баш жана Баткен облусунда 2,1 миң баш кулун алынган;

- Чүй облусунда 118,9 миң баш, Ысык-Көл облусунда 4,4 миң баш, Талас облусунда 0,6 миң баш, Жалал-Абад облусунда 100 баш торопой алынса, калган аймактарда төл алынган эмес.

100 тубар малдан төмөнкүдөй төл алынган:

- 65 музоодон (Ысык-Көл облусу) 89 музоого чейин (Чүй облусу);
- 82 козу жана улактан (Баткен облусу) 101 козу жана улакка (Чүй жана Ысык-Көл облустары);
- 62 кулундан (Баткен облусу), 77 кулунга (Ысык-Көл облусу) чейин;
- 470 торопойдон (Жалал-Абад облусу) 1220 торопойго чейин (Чүй облусу).

2.3. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун калыптанышына жана учурдагы абалына мамлекеттик башкаруунун таасири

Кыргыз Республикасынын экономикалык жалпы өнүгүшүнө, тамак аш коопсуздугуна жана калктын социалдык-экономикалык абалына таасир берүүчү агрардык сектор мамлекеттин экономикасынын башка тармактарын кошо өнүктүрүүгө багытталган приоритеттүү экономикалык тармагы катары республика эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап эле Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетин тарабынан таанылган. Ошондуктан республикада кандай саясий, социалдык-экономикалык кырдаал түзүлбөсүн, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетин жылына калыптанган бюджеттин мүмкүнчүлүгүнө жараша агрардык секторду колдоого алып, мамлекеттик башкаруу жүргүзүп келе жатат. Анын кандай деңгээлде жана кандай жүргүзүлгөнүн республиканын агрардык

секторунун негизги экономикалык жана башка көрсөткүчтөрүн салыштыруу аркылуу бул параграфта талдоо жүргүзөбүз жана анын негизинде мамлекеттик башкаруу органдардын ишмердигине баа бергенге аракет жасайбыз.

Мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун аныктоо үчүн кандай критерийлерди колдонсок болот?

Эң негизги критерийлер – агрардык сектордун натыйжалуулугу - айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгү, өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларын коромжусуз пайдалануу (сатуу), кайра иштетүү ишканалары аркылуу жоготууну кыскартуу менен аныкталып, андай натыйжалуулукка жетишүү үчүн мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан талап кылынуучу кандай жумуштар, алар кандай деңгээлде аткарылып жатышы, мисалы дыйкан (фермер) чарбаларына жалпы багыт берүү, иш алып барышына шарт түзүү жана көмөктөшүү, уюштуруу ж.б.у.с. маселелери, биздин оюбузча, негизин түзөт. Ошол себептен республиканын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкаруунун таасирин жана учурдагы абалын талдоо жана аны жакшыртуу боюнча иш чараларды иштеп чыгуу абдан маанилүү деп эсептейбиз.

Борборлоштурулган пландаштыруу экономикалык системадан рыноктук экономикалык системага максаттуу түрдө өтүүдө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан реформаларды жүргүзүүнү агрардык сектордо баштаганы баарыбызга белгилүү. Себеби биздин республика мурдагы СССРдин курамында агрардык республикадан индустриалдык-агрардык республикага чейин өсүп өнүксө, же болбосо экинчи сектордун интенсивдүү өнүгүшүн шарттаса, СССРдин таркашы менен республиканын бүт аймактарында союздук жана республикалык деңгээлдеги көптөгөн завод-фабрикалардын чарба аралык байланыштарынын үзүлүп, алардын үзгүлтүксүз иш алып баруусун камсыз кылуучу чийки заттардын тартыштыгынан, кээ бир учурда такыр токтоп калышынан жана өндүрүлгөн продукцияларын сатуу үчүн

логистикалык цепочкалардын үзүлүп, сатылбай, жумушчуларына эмгек маянасынын ордуна өндүрүлгөн продукциясы менен эсептешип калышы, ошол учурда республикадагы калктын оор социалдык-экономикалык абалынын түзүлүшүн шарттап, көптөгөн өндүрүш ишканаларын банкрот кылууга мажбурласа, “рентабелдүү эмес ишкана” деп Эл аралык “PESAK” программасынын негизинде көптөгөн ишканалар объективдүү жана субъективдүү себептерден жабылып, кайрадан бат эле агрардык республикага айландык. Ошондуктан агрардык сектордун жаңы тарыхыбыздагы түзүлгөн шарттарга ылайык калыптанышынан жана учурдагы абалынан республикабыздын калкынын айыл жергесинде жашаган 60,0 % ыздан көбүрөөк бөлүгүнүн социалдык-экономикалык абалы көз каранды.

Рынок шартында айыл чарба продукцияларын (өсүмдүктөрдү өстүрүү, мал чарбачылык, андан алынган чийки заттарды кайра иштетүү ж.б.у.с.) өндүрүү 474 440 чарба субъектилери (2022-ж.) аркылуу рыноктук уюштуруу-экономикалык түзүмдөр катары 33 мамлекеттик чарбалары, 800 коллективдик чарбалары, 356 816 дыйкан (фермер) чарбалары жана 116 345[25,205б.] айыл чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлер жүргүзүп келе жатат жана алардын саны жылдан жылга өскөнүн байкоого болот . Ошентип агрардык сектордо айыл чарба продукциясын өндүрүү негизинен менчиктин түрдүү формасына негизделген чарба жүргүзүүчү субъектилер аркылуу жүргүзүлсө да, анын түшүмдүүлүгүн жана өндүрүмдүүлүгүн жогрулатууда, кайра иштетүүдө, түшүмдү коромжусуз пайдаланууда жана сатуу маселелеринде мамлекеттин жана мамлекеттик башкаруу органдарынын орду абдан маанилүү жана таасирдүү. Мисалы, өсүмдүктөрдү өстүрүү процессинде чарба субъектилери мамлекеттик органдар тарабынан кандай колдоого жана башкарууга муктаж?

Ар бир өсүмдүк өзүнүн өзгөчө вегетативдик убакыт аралыгын талап кылат. Ошондуктан чарба жүргүзүүчү субъектилер тарабынан баардык

агротехникалык эрежелер сакталып, өз убагында керектүү иш аракеттерин жүргүзбөсө, анын түшүмдүүлүгүнө түздөн түз таасир берет. Ал кайсы иш аракеттер?

Өз учурунда даярдык көрүү, айдоо, себүү, суугаруу, минералдык семирткичтерди чачуу, отоо чөптөрдөн тазалоо (прополка), чабуу (терип алуу), сатуу, сактоо жана кайра иштетүү, өндүрүлгөн продукцияларын сатуу ж.б.у.с. Эгерде биз чарба жүргүзүүчү субъектилердин өсүмдүк өстүрүүдөгү ар бир иш аракетин карап көрсөк, анда натыйжалуулукту жогорулатуу үчүн мамлекеттик башаруу органдары тарабынан чарба жүргүзүүчү субъектилерди колдоп, шарт түзө турган жумуштарды көрүүгө болот.

Агрардык сектордо өндүрүлгөн айыл чарба продукциялардын аз киреше алып келиши, кээ бир учурда чыгашага учурашы (бир жылы пияздын, бир жылы картошканын, бир жылы капустаанын ж.б.у.с.) жана өндүрүш продукцияларынын (күйүүчү-майлоочу майлардын, үрөндүн, жер семирткичтердин, айыл чарба техникаларынын ж.б.) баасынын тең эместиги жана жылдан жылга өсүшү айыл чарба субъектерин кредиттик ресурстарга муктаждыктарын көбөйтүүдө. Мамлекеттик бюджеттен каралган төмөнкү пайыздагы кредиттик ресурстар жетишсиз жана көп учурда муктаж чарбаларга эмес, коррупциялык жолдор менен башка ишкерлерге берилип кетиши да абдан абалды кыйындатып келген. Ошондуктан өсүмдүктөрдү өстүрүү үчүн ар бир чарба керектүү ресурстарды, үрөндү, керектүү кызматтарды пайдалануу үчүн финансылык ресурстарды алдын ала эсептеп даярдоосу абзел.

Өсүмдүктөрдү өстүрүү үчүн айдоо жерлерди айдап-түздөөгө, үрөндү себүүгө айыл чарба техникалары, баардык шаймандары менен трактор жана өндүрүлгөн өсүмдүктөрдү оруп жыйноого комбайндар, керек. Чарба жүргүзүүчү субъектилеринин басымдуу көпчүлүгүн дыйкан (фермер) чарбалары жана айыл чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлер түзгөндүктөн, алар ишмердигин жүргүзүү үчүн дайыма айыл чарба

техникаларынын кызматына муктаж. Ал муктаждыктарды өз учурунда канааттандыруу үчүн учурда республиканын агрардык секторунда тракторлордун, комбайндардын саны жетиштүүбү жана абалдары кандай?

2.22-таблицада көргөзүлгөндөй, изилдөө аралыгында айыл-чарба техникаларынын саны (тракторлор) жалпысынан 21499 дан (2019-ж.) 21 470 ке (2023-ж.), б.а. 0,1 % га кыскарса, анын ичинен айыл чарба техникаларынын негизги түрлөрү боюнча өскөнүн байкасак, тескерисинче дан жыйноочу комбайндар 12,4 % га кыскарган.

2.22 - таблица. Чарбалардын бардык категорияларында болгон айыл чарба техникасы (жылдын башына карата)[26,251б.]

	2019	2020	2021	2022	2023	Өсүү темпи % м-н
Тракторлор - бардыгы	21 499	21 519	22 157	22 098	21 470	99,9
Тракторлор соколору	8 530	9 443	9 546	9 538	10 752	126,0
Культиваторлор	2 272	3 541	3 541	3 541	3 848	169,4
Сепкичтер - бардыгы	2 793	3 102	3 017	3 018	3 030	108,5
Минералдык жер семирткичтерди чачкычтар	277	346	422	428	666	2,4 эсе
Дан жыйноочу комбайндар	2 219	2 191	2 174	1 960	1 944	87,6
Жүгөрү жыйноочу комбайндар	73	59	217	217	127	173,9
Тоют жыйноочу комбайндар жана силос жыйноочу комбайндар	387	387	196	196	454	117,3

Өткөн кылымдын 90-жылдары республиканын агрардык сектору салыштырмалуу трактор-комбайндар менен бир топ жакшы камсыз болгонун белгилесек болот. Мисалы тракторлордун саны - 29034, дан жыйноочу комбайндардын саны - 3781, жүгөрү жыйноочу комбайндардын саны – 812, тоют жана силос жыйноочу комбайндардын саны - 2358 ди түзгөн [51,48б.] (1990-ж.) жана жылына 3 миң даана жаңы айыл чарба техникалары келип

турган, же болбосо жаңылануу 10,0 % түзгөн. Албетте мындай шартта дыйкандар өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн көбөйтүүгө мүмкүнчүлүк алышкан.

Азыркы учурда абал кандай? Кыргыз Республикасынын суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлиги [63,276.] жана 2.22-таблицанын көрсөткүчтөрү далилдеп тургандай, айыл чарба техникаларын жаңылоо жана көбөйтүү маанилүү маселе боюнча калууда. Демек техникалардын басымдуу көпчүлүгү эскирип, жаңылоого муктаж. Техникалардын ээлери жеке ишкер же айыл чарба өндүрүшү менен алектенген жеке тарап болгондуктан, техникаларды жаңылоо учурдун актуалдуу көйгөйү жана мамлекет тарабынан колдоого муктаж.

Адистердин айтымында республикалык масштабда айыл чарбасында ишкердик жүргүзүүчү субъектердин айыл чарба техникаларынын кызматтарына муктаждыктарын камсыздоо үчүн жалпысынан 28 миңге жакын трактор жана 5 миңге жакын комбайн керек [80].

Ошондуктан чарба жүргүзүүчү субъектилер тарабынан айыл чарба техникаларын сатып алууга жана жаңылоого мамлекеттик органдар тарабынан кандай көмөк көргөзүлүп жатат жана ал кандай деңгээлде?

Эң негизги иш чара катары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 2002-жылдын 13-июнунда Финансылык аренда (лизинг) мыйзамын кабыл алган [6]. Мыйзам лизингдик ишмердикти жүргүзүүгө жол ачкан. Ошол кезде Кыргызстандын беш банкы лизинг берүүчү катары белгиленген (Демир Кыргыз Интернэшнл Банк, Энергобанк, Инексимбанк, Кыргыз Инвестициялык Кредит Банки (КИСВ), Толубай Банк), Еврокомиссиянын “Чакан ишканаларды өнүктүрүү” программасынын демилгеси менен түзүлгөн үч микролизингдик компания жана Кыргызстандагы орто бизнес, Кредиттик союздарды колдоо боюнча Финансылык компания (КСФК) ишмердигин жүргүзө баштаган [53,136.]. Ошондой эле «Кыргызайылтехсервис» лизингдик компаниясы түзүлүп, анын негизги

милдети айылдык товар өндүрүүчүлөрдү айыл чарба техникалары, жабдуулар жана минералдык жер семирткичтер менен камсыз кылууну түзгөн.

2010-жылга чейин Кыргыз Республикасынын агрардык саясаты Концепциясы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2004-жылдын 22-июнунда № 465 токтому менен бекитилген.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2011-жылдын 11-июлунда «Айыл Банк» ААКда туруктуу кредиттик линия ачуу жөнүндө Токтом кабыл алган [86]. Ошондой эле мамлекет тарабынан Лизинг программасы иштелип чыккан.

Ошону менен бирге агрардык сектордо иш жүргүзүүчү чарбаларды колдоо үчүн Кыргыз Республикасынын Айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация министрлигинин Айыл чарбасын механизациялаштыруу жана энергия менен камсыздоо башкармалыгы боюнча 2017-жылдын 4-июлундагы № 420 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому кабыл алынган.

Айыл чарбасын механизациялаштыруу жана энергия менен камсыздоо башкармалыгынын негизги милдеттери катары республиканын айыл чарбасын жана тамак-аш өнөр жайынын техникалык потенциалын негизги фонддор (айыл чарба машиналары, машиналары жана жабдуулары) менен жакшыртуу жана жаңылоо боюнча иштерди уюштуруу;

- ата мекендик айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн айыл чарба техникасы жана инновациялык технологиялар чөйрөсүндө илим менен техниканын жаңы жетишкендиктерине жетүүсүн камсыз кылуу;

- лизингдик берүүлөрдү киргизүү жана пайдалануу менен айыл чарба субъекттеринин зарыл болгон айыл чарба техникасына болгон керектөөлөрүн канааттандырууну уюштуруу максатында тышкы жана ички инвестицияларды тартуу жана натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылуу;

- айыл чарба субъекттерине айыл чарба техникасы, айыл чарбасын

энергия менен камсыздоо жана айыл чарбасында колдонулуучу заманбап инновациялык технологиялар жаатындагы жаңы иштеп чыгуулар боюнча маалымат жана консультацияларды берүү;

- аймактарда машина-трактордук станцияларды жана техникалык тейлөө субъекттерин түзүү боюнча иштерди уюштуруу;

- жабдууларды эксплуатациялоо жана башкаруу боюнча инженердик-механик адистерди даярдоо боюнча иш-чараларды уюштуруу болгон[13].

Бирок ошентсе да, жогоруда белгиленгендей, чарба жүргүзүүчү субъекттерди колдоо боюнча мамлекеттик органдар тарабынан жүргүзүлгөн иш чаралар жетишээрлик эместигин баса белгилесек болот, себеби учурдагы айыл чарба техникаларынын республиканын масштабындагы саны жана техникалык абалы толук канааттандыраарлык эмес.

Өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүнө түздөн түз таасир берүүчү жогорку түшүмдүү уруктар б.а. үрөн менен агрардык сектордо чараба жүргүзүүчү субъектилерди өз учурунда жана керектүү көлөмдө камсыздоо маселеси да учурда мамлекеттик колдоого муктаж.

“Республиканын үрөнчүлүк тармагынын азыркы абалы айыл чарба өндүрүшүнүн керектөөлөрүн канааттандырбайт, айылдык товар өндүрүүчүлөрдү сертификатталган айыл чарба үрөндөрү менен камсыз кылуу орто эсеп менен 60 пайыздан ашпайт” [81].

Айыл чарба министрлигинин билдирген маалыматында белгилүү болгондой, жылына республика боюнча кылкандуу дан эгиндеринин үрөнүнө муктаждык 66,1 миң тоннаны түзсө, анын 96,7 % ы, жаздык арпанын үрөнү 42,3 миң тоннаны түзсө, анын 98,2 % республикада өстүрүлүп, өндүрүлөт.

Калган өсүмдүктөрдүн үрөнү менен камсыз болуу төмөнкүдөй: беде 75,1 %, пахта 94,8 %, картошка 97,5 %, жүгөрү 82,1 %, күрүч 99,8 %, күн карама 98,3 %, эспарцет 93,6 %, кант кызылчасы 74,7 %, ошондой эле гречка, рапс, соя, тамеки, сулу жана буурчак өсүмдүктөрүнүн үрөндөрү менен 100 % [82].

Бирок Кыргызстандагы дан үрөнүнүн дээрлик жарымы стандартка жооп бербейт [82].

Ошондуктан өсүмдүктөрдүн үрөнүн жакшыртуу максатында «Кыргыз Республикасынын үрөн чарбалары жөнүндө» жобонун [16] 4 абзацынын негизинде үч жылда бир жолу үрөн чарбаларын аттестациялоо каралган.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 2-августундагы № 397 токтомуна ылайык “Кыргыз Республикасынын үрөн чарбаларына мамлекеттик субсидияларды берүүнүн тартиби жөнүндө” жободо:

- күздүк жана жаздык буудайдын, арпанын, кант кызылчасынын, пахтанын, жүгөрүнүн, төө буурчактын, беденин жана эспарцеттин (мындан ары - артыкчылыктуу айыл чарба өсүмдүктөрүнүн) оригиналдуу (супер элиталык) жана элиталык үрөндөрүн өндүрүү жана сатуу боюнча расмий статусу бар үрөн чарбалары;

- биринчи жана экинчи репродукциядагы артыкчылыктуу айыл чарба өсүмдүктөрүнүн сертификатталган үрөндөрүн өндүрүү жана сатуу менен алектенген экинчи топтогу үрөн чарбалары[82] дотацияланышы каралган.

Белгиленген иш чаралар да үрөн чарбаларынын ишмердигине таасир берип, жогорку сорттогу өндүрүмдүү өсүмдүктөрдүн үрөнү менен агрардык сектодо чарба жүргүзүүчү баардык субъектерди өз учурунда, керектүү көлөмдө жана арзан элиталык үрөндөр менен камсыздашы керек. Учурда бул маселедеги көйгөйлөр да толук чечиле элек.

Акыркы он, он беш жыл аралыгындагы, өзгөчө 2021-жылкы жай саратаны, суунун тартыштыгы жана аны шарттаган дүйнө жүзүндөгү жалпы жаратылыш-климаттын өзгөрүшү, абанын температурасы орточо-айлык деңгээлинен 2,3 кээ бир учурда 10 градуска чейин көтөрүлүшү өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүнө жана чогултулган түшүмдүн көлөмүнө кескин таасир берип, түшүмдүүлүк эки, кээ бир өсүмдүктөрдүн түрү боюнча эки эседен көп кыскарышы, республиканын масштабында ирригациялык системанын учурдагы абалына жалпы чарба жүргүзүүчү субъектерин жана

мамлекеттик башкаруу органдарын тынчсыздануу менен кароого түрткү берди.

Анын үстүнө акыркы отуз жыл аралыгында ирригациялык каналдардын, суу бөлүштүрүү жана башка объектеринин талапка ылайык каралбай калышы жана жогоруда көргөзүлгөн объективдүү шарттар мамлекеттик башкаруу органдардан мамилени өзгөртүүнү талап кылып, Суу чарба кызматынын балансында турган мамлекеттик суу чарба объектилерин оңдоо-калыбына келтирүү иштерин жүргүзүүгө 2022-жылы 1 миллиард 200 млн. сом республикалык бюджеттен бөлүндү же болбосо каражат мурда жылына бөлүнүп келген суммадан 5-6 эсеге көбүрөөк.

«Бул каражатка 183,1 чакырым арыктарды оңдоо, 77,4 чакырым каналдарды бетондоо, 712,1 чакырым каналдарды механикалаштырылган тазалоо, 619 гидротехникалык курулуштарды, 340 ченөөчү постторду, 105 насостук станцияларды оңдоо, 28 скважиналарды оңдоо жана тазалоо пландалууда. 14 суткалык жана он күндүк жөнгө салуу бассейни, тогуз суу сактагыч, ошондой эле 276,8 чакырым коллектордук-дренаждык түйүндөрдү оңдоо жана механикалаштырылган тазалоо иштери жүргүзүлдү» [84], - деди Бишкекте өткөн маалымат жыйынында КР айыл чарба министри.

Ошону менен бирге суу ресурстарын коромжусуз пайдалануу, ирригациялык каналдарды жакшыртуу боюнча министрлик тарабынан жаңы иновациялык проектер да сунушталып жатат.

Өсүмдүктөрдү өстүрүү жана аларды толук кандуу азыктар менен азыктандыруу, анын негизинде жогорку түшүмдүүлүккө жетүү үчүн жердин кыртышынын абалы жана сапаты абдан маанилүү. Кыртышты жакшыртуу жана сапатын жогорулатуу үчүн минералдык жер семирткичтерди берүү өз убагында жана жетиштүү көлөмдө болушу абзел.

2.23-таблицадагы көрсөткүчтөр көргөзгөндөй изилдөө аралыгында республика боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүнө чачылган минералдык жер семирткичтер 259,2 миң центнерден 330,0 миң центнерге чейин б.а. 70,8 миң

центнерге, ж.б. 27,3 % га чейин көбөйгөн.

2.23-таблица. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айрым түрлөрүнө минералдык жер семирткичтерди чачуу [25,250б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи % м-н
Айыл чарба өсүмдүктөрүнө чачылган минералдык жер семирткичтер (таасирлүү затка айландырганда)¹ - бардыгы, миң ц	259,2	291,9	291,5	323,4	330,0	127,3
1 га бардык айдоо аянтына, кг	21,3	24,0	59,3	68,4	70,8	3,3 эсе
анын ичинде:						
дан өсүмдүктөрү (жүгөрүсүз)	17,7	22,3	52,2	51,3	60,6	3,4 эсе
кант кызылчасы (фабрикалык)	23,9	35,4	138,9	75,3	61,8	2,6 эсе
пахта	56,9	86,9	74,9	157,2	130,6	2,3 эсе
тамеки	24,6	47,5	65,6	135	79,7	3,2 эсе
картошка	24,3	24,1	52,6	83,5	50,8	2,1 эсе
жашылча	40,1	37,8	79,5	103,1	87,5	2,2 эсе

Айдоо аянтынын 1 га чачылган минералдык жер семирткичтер 21,3 кг дан 70,8 кг б.а. 49,5 кг, же болбосо 3,3 эсеге өссө, анын ичинде жашылча өстүрүүдө 40,1 кг дан 87,5 кг га жана дан өсүмдүктөрүнө (жүгөрүсүз) 17,7 кг дан 60,6 кг га, б.а. 3,4 эсеге, тамекини өстүрүүдө 24,6 кг дан 79,7 кг га б.а. 3,2 эсеге, кант кызылчасына (фабрикалык) 23,9 кг дан 61,8 кг га чейин, б.а. 2,6 эсеге, пахтаны өстүрүүдө 56,9 кг дан 130,6 кг га чейин, б.а. 2,3 эсеге көбөйгөн.

Демек учурдун талабына ылайык жергиликтүү рынокто суроо-талапка ээ болгон өсүмдүктөрдүн баардык түрүн өстүрүүгө жана ал өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн жана көлөмүн көбөйтүү үчүн минералдык жер семирткичтер көп пайдаланыла баштаган.

1986-1990-жылдары минералдык жер семирткичтердин баардык түрү

¹ Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин өсүмдүктөрдү химиялаштыруу жана карантини Департаментинин маалыматтары боюнча.

(азот, фосфор, калий ж.б.у.с.) аркылуу республика боюнча 325,5 миң тонна жер семирткичтер жылына чачылып, кайрадан өстүрүлгөн өсүмдүктөр аркылуу 298,3 миң тонна кайрадан кайтарылып турса, айдоо аянттары 25,0 миң тонна көбүрөөк азыктандырылып, айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүдө алардын түшүмдүүлүгүн кескин төмөндөшүнө жол берилген эмес [39,40б.].

Салыштырмалуу түрдө жалпы айдоо аянттарын азыктандырууга пайдаланылган минералдык жер семирткичтердин көлөмү таасирлүү затка айландырганда 2018-жылы чачылган жер семирткичтер муктаждыкты камсыз кылып, 2022-жылы 27,3 % га көбөйгөн.

Негизги себеби катары минералдык жер семирткичтердин республикада өндүрүлбөй, жылына импорттолушу, өндүрүүчүлөр койгон баанын жогорулашы жана керектүү көлөмдө келбей анын тартыштыгы. Ар бир чарба жүргүзүүчү субъектин өзүнө керектүү көлөмдө ташып келе албастыгы, борборлоштурулган негизде импорттоого муктаждык. Бул маселени чечүүдө да учурда мамлекеттик башкаруу органдардын ролу чоң жана көйгөй толук чечилбей келет.

Ошентип агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчү субъектилер өсүмдүктөрдүн керектүү түрүн өстүрүүдө, чогултууда, сатууда жана кайрадан иштетүүдө мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан жетиштүү колдоо көрбөсө да калкты керектүү айыл чарба продукцияларына болгон муктаждыктарын касыздандыруу аркылуу жеке кызыкчылыктарын канаттандыруу (киреше жана таза пайда табуу) үчүн жылдан жылга өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн түшүмүн жогорулатуу жана көлөмүн көбөйтүү үчүн тынымсыз иш аракеттерин жүргүзүшүүдө. Анын негизинде өндүрүлгөн продукциялардын түрүнүн изилдөө аралыгындагы сатуу динамикасы 2.21-таблицада берилген.

2.24-таблицада көргөзүлгөндөй агрардык сектордо өндүрүлгөн продукциялардын баардык негизги түрү боюнча изилдөө аралыгында өсүү динамикасы 2,7 % дан (мөмө жана жемиш) 2,3 эсеге (тамеки) чейин

жогоруласа, тескерисинче, картошка 14,5 % га, жашылча 11,6 % га, жүзүм 35,9 % га, бакча өсүмдүктөрү 18,5 % га, союлуучу мал жана канаттуулардын (тирүүлөй салмакта) 12,7 % га, жүн 4,3 % га кыскарган.

2.24-таблица. Айыл чарба продукциясынын сатылышы (чарбалардын бардык түрлөрү боюнча, тонна)[24,78б.]

	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүү темпи % м-н
Дан	989 942	1 064 562	1 067 197	680 856	1 035 023	104,6
Картошка	874 401	828 427	870 608	761 770	747 591	85,5
Жашылча	856 916	796 439	849 325	746 969	757 756	88,4
Пахта сырьёсу	65 656	67 344	62 460	66 622	76 493	116,5
Тамеки	508	530	536	1 053	1 149	2,3 эсе
Мөмө жана жемиш	185 284	209 712	221 346	193 958	190 358	102,7
Жүзүм	7 060	6 837	7 030	5 097	4 523	64,1
Бакча өсүмдүктөрү	243 905	235 193	245 338	195 498	198 757	81,5
Союлуучу мал жана канаттуулар (тирүүлөй салмакта)	333 126	283 015	279 038	281 638	290 733	87,3
Чийки сүт	1 279 512	1 335 613	1 367 929	1 323 682	1 374 963	107,5
Жумуртка, миң даана	428 524	484 603	481 777	464 125	498 576	116,3
Физикалык салмактагы жүн	5 908	7 503	7 598	6 947	5 653	95,7

Анын негизги себеби катары өсүмдүктөрдүн вегетативдик өсүү учурунда күндүн кескин ысышы, суунун тартыштыгы ж.б.у.с. объективдүү жана с объективдүү себептер таасирин тийгизген. Жогоруда көргөзүлгөндөй мал чарбасы да мамлекеттик колдоого муктаж.

II БАПКА ТЫЯНАКТАР

1. Кыргыз Республикасында агрардык реформа өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында башталып, бир катар мыйзамдар кабыл алынган: “Жер реформасы жөнүндө”, “Кыргыз Республикасындагы менчик жөнүндө”, “Дыйкан (фермердик) чарбасы жөнүндө”, «Жер кодекси», Кыргыз Республикасынын Конституциясы (1993), ага ылайык жер тилкелерин жарандарга жана алардын бирикмелерине пайдаланууга берүү укугу белгиленген. Бул мыйзам актылары жер мамилелерин калыптандыруу жагындагы эң маанилүү укуктук мамилелерди, айыл чарба тармагындагы башкаруунун ар кандай формасындагы жер ээлеринин жана жерди пайдалануучулардын укуктарын жана милдеттерин аныктайт.

2. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда мамлекеттик жана коллективдик чарба жүргүзүүчү субъектердин саны кыскарып, Өкмөттүн учурдагы айыл чарбасын колдоо саясатынын негизинде кайрадан калыбына келип жатса, жеке менчиктин негизинде уюштурулган жана иш аракетин жүргүзүп жаткан дыйкан (фермердик) чарбалардын, чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлердин, токой чарбасындагы ишканалардын жана балык өстүрүү чарба субъектилеринин саны жылдан жылга туруктуу өсүү менен натыйжалуу ишмердигин жүргүзүп жатышканын көрүүгө болот.

3. Агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчү субъектилер өсүмдүктөрдүн керектүү түрүн өстүрүүдө, чогултууда, сатууда жана кайрадан иштетүүдө мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан жетиштүү колдоо көрбөсө да калкты керектүү айыл чарба продукцияларына болгон мутаждыктарын камсыздандыруу аркылуу жеке кызыкчылыктарын канаттандыруу (киреше жана таза пайда табуу) үчүн жылдан жылга өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн түшүмүн жогорулатуу жана көлөмүн көбөйтүү үчүн тынымсыз иш аракеттерин жүргүзүшүүдө.

III БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУН МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУНУ ОПТИМАЛДАШТЫРУУ ЖОЛДОРУ

3.1. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун негизги өнүгүү багыттары

Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн негизги максаттары жана өнүгүү багыттары катары калкты сапаттуу тамак аш менен камсыздоо үчүн айыл чарбада өндүрүлгөн продукциялардын натыйжалуулугун, же болбосо өсүмдүк өстүрүүдө, мал жана балык чарбасында өндүрүлгөн продукциялардын өндүрүмдүүлүгүн жана көлөмүн жогорулатып, аны коромжусуз кайра иштетип, керектөөчүлөргө сапаттуу, жетиштүү көлөмдө, инновациялык технологияларды колдонуу менен өндүрүш чыгымдарды кыскартып, азык түлүк рынокто атаандаштыкка туруктуу продукциялар менен камсыз кылуу болуп саналат. Ошондуктан, экинчи баптагы талдоо көргөзгөндөй, өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларынын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн *асыл тукум жана үрөн чарбасын* колго алган чарба жүргүзүүчү субъектердин санын аймактарда көбөйтүүгө жана анын сапатын жогорулатууга мамлекеттик башкаруу органдарынын колдоосу керектигин ички рыноктогу учурдагы абал, өткөн кылымдын 90-жылдардагы республиканын агрардык секторундагы жетишкендиктер жана өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы тастыктап турат.

Совет мезгилинде Кыргызстанда үрөнчүлүктүн жалпы концепциясы иштелип чыгып, үрөнчүлүктү өнөр жайдык негизге өткөрүү каралган. Себеби үрөндү өстүрүү жана өз учурунда чогултуп алуу үчүн жогорку биологиялык, продуктивдүү жана технологиялык шарттары бар бардык зарыл стандарттарды сактоону талап кылат. Мындай иштерди, үрөндөрдү өстүрүү, жыйноо, түшүм жыйноодон кийин кайра иштетүү, үрөндөрдү талапка ылайк

абалга жеткирүү жана сактоо үчүн тийиштүү материалдык-техникалык базасы бар адистештирилген үрөн чарбалары гана жүргүзө алмак.

Ошондуктан өткөн кылымдын 80-жылдары республиканын ар бир областында тийиштүү эксперименталдык үрөн чарбалары, селекциялык станциялар, сорт сыноо участоктору жана мамлекеттик асыл тукум заводдору уюштурулган. Анда өстүрүлгөн үрөндөр, мисалы 4503 тонна пахта үрөнү (талаптын 178 %), 9145 тонна гибриддик жүгөрү (195 %), 5091 тонна беде үрөнү (400 %), 2084 тонна кант кызылчасынын даяр үрөнү өндүрүлүп [50,276.] республика боюнча баардык чарбалардын керектөөлөрүн канааттандырууга, ал эми ашыкчасын сатууга мүмкүнчүлүк түзүп, үрөнчүлүк чарбалардын экономикалык абалын чыңдоого мүмкүнчүлүк түзгөн. Жалпысынан Кыргызстан боюнча 23 эксперименталдык үрөн чарбаларында жылына 3105 [50,286.] ар түрдүү илимий иштер жүргүзүлүп, өсүмдүктөрдүн жаңы сортун алууга жана үрөндөрдүн сапатын жогорулатууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Ошол эле учурда республикада асыл тукум мал чарба базасы да түзүлүп, мамлекеттик асыл-тукум заводдору ар бир областын деңгээлинде селекциялык-асыл тукум иштерин жүргүзүшүп, анын географиялык-климаттык өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлашкан малдын породадарын чыгарып, өстүрүшкөн. Мисалы, беш мамлекеттик кой чарбаларында (Оргочор, Кочкорка, Катта-Талдык, Луцихина, Тянь-Шань) кыргыздын уяң жүндүү жана Тянь-Шань жарым уяң жүндүү породадарын чыгарып көбөйтүшсө, аны менен бирге Кочкор районундагы «Семиз Бел», Ош айыл өкмөтүнүн «Сары», Кыргызстан мал чарба илим-изилдөө институтунун Сокулуктагы тажрыйба чарбасы, «Жергетал», Стрельников атындагы мамлекеттик асыл тукум заводдорун ж.б.у.с. белгилөөгө болот. 1991-жылдын жыйынтыгы боюнча республиканын мамлекеттик асыл-тукум заводдорунда баалуу асыл тукум малдын башы төмөнкүчө болгон: кой 340,9 миң баш, бодо мал 14,1 миң баш, жылкы 8,6 миң [50,296.] жана канаттуулар болгон.

Бирок көпчүлүк үрөн чарбалары жана мамлекеттик асыл-тукум заводдору агрардык секторду реформалоо жана менчиктештирүү учурунда экономикалык кыйынчылыктарга кабылып, көбүн эсе иш жүзүндө чачырап-таркап кетишкен.

Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүдө үрөн чарбаларынын жана мамлекеттик асыл-тукум заводдорунун маанилүү ролун эске алуу менен алардын материалдык-техникалык базасын чыңдоо, натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бир катар токтомдор жана укуктук-ченемдик актылар иштелип чыгып, Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган.

Алсак, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1997-жылдын 6-октябрындагы № 582 токтому менен үрөнчүлүк жана мамлекеттик асыл тукум чарбалар пайдаланган жерлери үчүн ижара акысын төлөөдөн бошотулуп, фонддун жерлерин пайдалангандыгы үчүн жер салыгын гана төлөй башташкан. 1998-жылдын 18-июнундагы № 369 Президенттин Указы менен республиканын мамлекеттик үрөнчүлүк жана асыл тукум чарбаларын жоюуга жана менчиктештирүүгө жол берилбестиги расмий кабыл алынган.

Ошону менен бирге эле 1999-жылдын 23-февралында Кыргызстан Үрөнчүлүк Ассоциациясы (КӨА) түзүлгөн. Анын негизинде республиканын бардык аймактарында КӨАнын филиалдары ачылып, анын курамына 159 үрөн чарбалары кире баштаган. Үрөнчүлүк ассоциациясы туунду үрөн чарбалары тарабынан чарба субъекттерин үрөн менен камсыз кылуунун пландуу системасын түзүү боюнча иш алып барып, үрөн чарбалары өзүндө культивацияланган сорттордун эң жакшы сапаттарын сактоо үчүн сортту пландуу жаңылоону уюштура башташкан.

Жаңы Жер кодексинин кабыл алынышына байланыштуу сугат айдоо жерлеринин жетишсиздигинин курчуп кеткен көйгөйүн эске алып, республиканын үрөн жана асыл тукум чарбаларынын айдоо жерлерин

кеңейтүү максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү өзүнүн № 461 токтому менен 2001-жылдын 18-августунда үрөн чарбалары жана асыл тукум заводдору жайгашкан жерлерди 10 жылдан кем эмес мөөнөткө жана узак мөөнөттүү ижарага үрөнчүлүк жана асыл тукум ишин толук жүргүзүүнү камсыз кылган өлчөмдө айдоо жерлерин артыкчылыктуу тартипте берүүгө ыйгарым укуктуу органдар милдеттендирилген. Бул токтомго ылайык ижара акысы жер салыгынын өлчөмүндө төлөнө баштаган.

Мал чарба продукциясын өндүрүүнү жана айыл чарба жаныбарларынын продуктуулугун турукташтыруу жана андан ары жогорулатуу максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана Айыл чарба жана ишкердик министрлиги кызыкдар тараптар менен бирдикте 2001-2003-жж. төмөнкүдөй программаларды иштеп чыгып, ишке ашыра баштаган: “Кой чарбасын өнүктүрүү”, “Топоз чарбасын өнүктүрүү”, “Жылкы чарбасын өнүктүрүү”, “Чүй облусунун аймактарында эт багытындагы мал чарбачылыгын өнүктүрүү”, “Канаттуулар чарбасын өнүктүрүү” ж.б.у.с.

Республиканын айыл чарбасы кооптуу зонада жайгашкандыктан, сапаттуу жана жогорку түшүмдүү үрөндөрдүн жетишсиздигинен, үрөндү сатып алууга бир топ валюталык каражаттарды сарптап, бир топ кыйынчылыктарды башынан өткөрүүдө.

Учурда республика боюнча үрөн чарбалары жана мамлекеттик асыл тукум заводдору эч кандай жумуш жүргүзбөй жатат дегенден алыспыз.

Мисалы “ЭлДан Аталык АӨК” ЖЧКсы [69] –кеңири ассортименттеги талаа өсүмдүктөрүнүн элиталык репродукцияларынын үрөндөрүн өстүрүү укугу бар үрөн чарбасы. Чарба Краснодар айыл чарба илим-изилдөө институту, Кыргыз улуттук агрардык университети, Кыргыз-Түрк университети сыяктуу таанымал илимий уюмдар менен тыгыз байланышта иш аракеттерди жүргүзүүдө.

Учурда чарбада пиво багытындагы “тетман” сортундагы жазгы арпанын оригиналдуу үрөндөрүн, Ставрополь айыл чарба илим-изилдөө институту

менен генетикалык селекция боюнча биргелешкен селекциясын, буудайдын “Гром”, “Сила” жана “Афина” сортторун көбөйтүү боюнча иш аракеттердү жүргүзүүдө. Ишканада сапаттуу үрөн өстүрүү үчүн бардык шарттар түзүлгөн. Элиталык үрөндөрдү себүү эң жакшы алдынкы технология менен жүргүзүлөт. Үрөндөрдү өстүрүү үчүн сугат суусу менен жакшы камсыз болгон жер аянттары бөлүнгөн. Жогорку сапаттагы үрөндөрдү алуу учун заманбап уюштуруу-техникалык, агротехникалык, агрохимиялык, мелиоративдик жана башка иш аракеттердин комплекси колдонулат. Тактап айтканда, Германия, Россия, Кытай, Түркия ж.б.да чыгарылган тракторлордун, айыл чарба машиналарынын жана механизмдеринин комплекси жер айдоодо, себүү алдында топуракты даярдоодо, ошондой эле өсүмдүктөрдү өстүрүү үчүн пайдаланууда.

Өсүмдүктөрдү коргоо максатында ишканада профилактикалык жана химиялык чаралардын комплекси иштелип чыккан. Үрөндөрдү себүүнү жогорку деңгээлге жеткирүү үчүн ишканалар заманбап дан тазалоочу техникалар, анын ичинде Суусамыр бийик тоолуу өрөөнүндө курулган “Петкус” системасынын заманбап дан тазалоочу жана сорттоочу комплекси Түркияда чыгарылган тазалоочу комплекс-элеватор менен жабдылган.

“Жума” дыйкан (фермердик) үрөнчүлүк чарбасы 2008-жылы түзүлгөн [70]. Чарбанын негизги ишмердүүлүгү мал чарбачылыгы жана асыл тукум бодо мал, кой, жылкы өстүрүү болуп саналат. Тянь-Шань породасындагы асыл тукум койлорду республикасынын баардык асыл тукум чарбаларынан сатып алып, учурда аларды көбөйтүү менен алектенип жатат. Койлордун бул түрүн асылдандыруу Кыргыз Республикасынын Кочкор районундагы Кара-Кужур өрөөнүндөгү жайыттарда жүргүзүлүүдө.

Тянь-Шань койлору ата мекендик кой чарбасынын сыймыгы, эт-жүндүү породаалардын жарым уяң жүндүү тобуна кирет, өзүнүн уникалдуу өзгөчөлүктөрүнөн улам Борбордук Азиянын көптөгөн өлкөлөрүндө абдан популярдуу.

“Жума” Д(Ф)ҮЧ республикада айыл чарба өндүрүшүнүн маанилүү бөлүгү. Ал эми жалпысынан мал чарбасын өнүктүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн дыйканчылык кыймылын өнүктүрүү процессин турукташтыруу максатында 2010-жылдын декабрь айында Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги тарабынан чарбага кошумча «асыл тукум» чарба статусу ыйгарылган.

Кыргыз Республикасынын агрардык тармагынын өндүрүшүнүн жалпы көлөмүнө «Жума» Д(Ф)ҮЧ комбинатынын кошкон салымынын үлүшү тынымсыз өсүүдө, анткени чарбанын эмгек жамаатынын жетишкен натыйжалары чоң.

Бирок ошентсе да СССР учурунда калыптанып, айыл чарбасында өстүрүлгөн өсүмдүктөрдү өстүрүү боюнча жогорку сапаттагы үрөндөр менен толук камсыз кылуу, мал чарбасында эт жана сүт багытында асыл тукум малдарды көбөйтүү боюнча толук кандуу иш чараларды мамлекеттик масштабдагы жумуштар жүргүзүү учурдун талабы.

Изилдөөдө белгиленгендей айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн күч-аракети өндүрүштү интенсивдүү жүргүзүүгө жана өндүрүлгөн продукцияны коромжуга учуратпай өз убагында чогултуу менен кайра иштетүүнүн негизинде сатууну оптималдаштыруу эң актуалдуу багыт болууда. Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөтүп тургандай, бул максаттарга жетишүүнүн эң натыйжалуу жолу катары товардык-тейлөө кооперативдерин түзүү жана өнүктүрүү болуп саналат.

Ошондуктан “айыл чарбасынын экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн майда жеке чарбаларды кооперативдерге бириктирүүгө мамлекет көмөк көрсөтөт” деп белгиленет[3].

Учурда Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда кооперацияны өнүктүрүү боюнча иш аракеттер канааттандыралык эмес. 2 бапта 2.1-таблицада белгиленгендей, жалпысынан республика боюнча 623 (2022-ж.) айыл чарба кооперативдери иш аракетин жүргүзүшсө, изилдөө аралыгында

алардын саны 328 ге ж.б. 2,3 эсеге көбөйгөн. Айыл чарбасындагы натыйжалуулукту жогорулатуу үчүн кооперативдик кыймылды өнүктүрүү боюнча мамлекеттик органдар тарабынан чарба жүргүзүүчү субектилердин кызыкчылыктарын күчөтүү аркылуу керектүү иш чараларды жүргүзүү жана өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын пайдалануу учурдун талабы.

Өнүккөн мамлекеттерде, өзгөчө Швеция, Дания, Норвегия, Финляндия, Япония ж.б.у.с. кооперативдик кыймыл айыл чарбасындагы эмгектенген 100 % баардык жарандарды, а Франция, Германия өлкөлөрүндө 80 % [34,192б.] дан кем эмес айыл тургундарын камтыйт. Айыл чарба кооперациясынын түзүмүндө өндүрүш каражаттары менен камсыздоо, кредиттөө, айыл чарба продукцияларын өстүрүү, аны кайра иштетүү, сатуу жана өндүрүштүк тейлөө боюнча биригүүлөрдү белгилөөгө болот. Учурда айыл чарба менен байланыштуу экономиканын башка тармактары менен вертикалдык кооперациялык биригүү абдан маанилүү.

Айыл чарба кооперативдери өзүнүн мүчөлөрүнүн кызыкчылыгына иштөө менен айыл чарбасын индустриалаштыруу темпин ылдамдатууга өбөлгө түзөт. Ошону менен бирге айыл чарбасы менен биргелешкен тармактардын байланышын күчөтүү аркылуу кооперативдер финансылык каражаттарды натыйжалуу пайдалануу менен коммерциялык банктарга жана ортомчулардын капиталына болгон көз карандылыкты кыскартат.

Агроөнөржай комплекси менен экономиканын башка тармактарынын биригиши—мамлекеттин өнүгүшүнүн өбөлгөсү болууда. Өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасы көргөзүп жаткандай экономиканын агрардык секторунда продукцияны өндүрүү жана сатуу системасы жеке товар өндүрүүчүлөр менен АӨКтүн кооперациялык биригишинин негизинде жүргүзүлүп жатат. Андай системанын өнүгүү өзгөчөлүгү - экономикалык, социалдык жана тарыхый шарттар менен шартталган.

Учурда көптөгөн мамлекеттердин айыл чарба кооперативдери экономикалык, социалдык, экологиялык ж.б.у.с. аспектилеринде абдан

маанилүү ролду аткарып жатат. Европа мамлекеттериндеги айыл чарба продукцияларынын жарымынан көбү кооперативдик система аркылуу өндүрүрлүп, кайрадан иштетилип сатылат. АКШда агрардык сектордо өндүрүрлгөн продукцияны экспорттоодо -15 %, Данияда-33 %, Норвегияда-25 % кооперативдер аркылуу жүргүзүлүүдө. Японияда баардык үй бүлөөлүк фермерлер айыл чарба кооперативдердин мүчөлөрү болуп саналат [34,194б.].

Жогоруда белгиленгендей Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн дүйнөлүк тажрыйбаны пайдалануу менен Өкмөт тарабынан бир топ жумуштар каралган. “Айыл чарба кооперативдери менен майда дыйкан (фермер) чарбаларынын биригишине багытталган комплекстүү стимулдаштыруу механизмдерин пайдалануу менен реформаны жүргүзүү абдан маанилүү. Ага атайын айыл чарбасын жеңилдетилген каржылоо программасы багытталары” каралган[34,191б.].

Бирок учурда Кыргыз Республикасында айыл чарба кооперативдерин көбөйтүү жана аларды өнүктүрүү үчүн бир топ маселелерди чечүү талап кылынат:

- айыл чарба кооперативдик кыймылын өнүктүрүү үчүн укуктук ченемдик базаны өркүндөтүү;
- айыл чарба кооперациясынын заманбап системасын өнүктүрүүгө дем берүү жана айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн экономикалык ишмердүүлүгү үчүн жагымдуу шарттарды камсыз кылуу;
- республиканын айыл чарбасынын бардык тармактарында кооперативдик инфраструктураны уюштуруу жана айыл чарбасына кооперативдик башкаруунун элементтерин киргизүү;
- айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн арасында маалыматтык, түшүндүрүү жана консультациялык иштерди жүргүзүү;
- конференцияларда, тренингдерде жана семинарларда тажрыйба алмашуу аркылуу кооперативдердин потенциалын чыңдоо ж.б.у.с.

Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн агроөнөр жай өндүрүшүндө кластердик интеграцияны күчөтүү зарыл.

Өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, кластердик мамиле-өлкөнүн экономикасын модернизациялоонун эң оптималдуу модели жана бүткүл дүйнөдө өлкөнүн экономикасынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу саясаты катары таанылган. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын экономикасынын артыкчылыктуу секторлору үчүн бир аймактар аралык жана тармактык кластерлерди түзүү зарылчылыгы келип чыкты.

Азыркы учурда атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу максатында дээрлик бардык эле өлкөлөр аймактарды өнүктүрүү стратегияларын ишке ашыруунун үч негизги инструментин колдонушат - максаттуу программалар, аймактык кластердик өнүктүрүү программалары жана мамлекеттик-жеке өнөктөштүктү (МЖӨ) өнүктүрүү программалары.

Агроөнөр жай өндүрүшүнүн кластерлери айыл чарба ишканаларын, тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын ишканаларын, анын ичинде тамак-аш өндүрүшүн (эт жана сүт, май, ун жана дан азыктарын өндүрүү, нан азыктарын өндүрүү, балык өнөр жайы); тамак-аш өндүрүү (кондитердик азыктарды өндүрүү, пиво жана алкогольсуз суусундуктарды өндүрүү, тамеки өндүрүү); спирт өнөр жайы (алкоголь жана алкогольдук ичимдиктер) бириктирет.

Кыргыз Республикасынын тамак-аш комплексинде «Дан», «Сүт», «Эт», «Өсүмдүк майы» «Кант» ж.б.у.с. 73 ишканадан турган кластердик бирикмелердин агрегаторлору каралган. Бул азык-түлүк коопсуздугу тизмесинин негизги азык-түлүктөрү болуп саналат. Ошондой эле аймактык жана тармактык кластерлердин жашылча-жемиш түрлөрүн түзүү үчүн реалдуу шарттар, өбөлгөлөр бар. (1 тиркеме)

Кыргыз Республикасынын агрардык секторун кластердик өнүктүрүүнүн

уюштуруу түзүмү төмөнкү сүрөттө берилген (3.1-сүрөт).

Аймактардын контекстинде айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү жана ишке ашыруу альтернативдүү варианттардын бири болуп, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугу маселесин чечүү, региондордун экономикасын диверсификациялоого жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Андай жетишкендиктерге жетүү үчүн “айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө жана кайрадан иштетүүдө кластерлердин өнүгүшү үчүн мамлекет баардык шарттарды түзөт. Аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүү программасынын бир бөлүгү катары агроөнөржай комплексинин кластерлерин өнүктүрүү боюнча пландарды иштеп чыгуу, ар кандай республиканын аймактарына жана айыл чарба өсүмдүктөргө ыңгайлашкан кластердин моделин, кластерлерди түзүү техникалык ыкмаларын иштеп чыгуу керек” деп белгиленген [31,224б.].

3.1. Агрардык сектордун кластердик өнүгүшү [34,224б.]

“АӨЖК өнүктүрүүнү стимулдаштыруу механизмдери кайрадан каралып чыгат, анын ичинде мамлекет тарабынан каржылык колдоонун көлөмүн жана түзүмүн көбөйтүү аркылуу” каралган [31,224б.].

Жеңилдетилген кредиттерди алууда кластердик бирикмелердин агрегаторлоруна төмөнкү негизги талаптар коюлат:

- агрегатордун өндүрүштүк циклин камсыз кылуу үчүн жетиштүү көлөмдө айыл чарба чийки затын камсыздоочу дыйкан (фермердик) чарбалардын саны, чийки заттардын болушу жана аны андан ары тереңдетип көбөйтүү;

- өндүрүштүк ишмердикте 3 жылдан кем эмес иш тажрыйбасы бар, а өзгөчө учурларда - жаңыдан түзүлгөн жана башка ишканалар үчүн Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлигинин алдындагы кластерлер кеңешинин негиздүү сунушунун негизинде;

- фискалдаштыруу даражасы (коомдун жүгүртүүсүндөгү салыктык төлөмдөрдүн үлүшү);

- натыйжанын өлчөө мүмкүнчүлүгү (бардык кошумча нарк баскычтарына инновацияларды киргизүү аркылуу өндүрүмдүүлүктүн өсүшү үчүн жоопкерчилик);

- салыктар жана социалдык чегерүүлөр боюнча карыздардын жоктугу, оң кредиттик тарыхынын болушу;

- жоопкерчилиги чектелген коом, акционердик коом түрүндө юридикалык жак катары катталууга[71].

Учурда кластерлерди түзүү боюнча түзүлгөн келишимдердин негизинде сүт, эт, мөмө-жемиш, картошка жана кант сыяктуу беш азык боюнча улуттук кластердик ассоциациялар түзүлдү. Жакынкы аралыкта башка кластердик ассоциациялар түзүлөрү күтүлүүдө. Кластерлер ыктыярдуу негизде кластердик бирикмелердин мүчөлөрү тарабынан тамак-аш өнөр жай ишканалары тарабынан сунушталган негизги бөлүмдөрдүн айланасында

түзүлүшү керек. Кластердин катышуучулары ошондой эле фермерлер, чийки зат менен камсыз кылуучулар, соода-логистикалык борборлор, соода түйүндөрү жана башкалар болуп эсептелет.

Кластерди өнүктүрүүгө бюджеттен 9 миллиард сом өлчөмүндө каражат бөлүү пландалууда. Бул каражаттар кластердик бирикмелердин катышуучуларына 3 жылдан 5 жылга чейинки мөөнөткө жеңилдетилген кредиттер түрүндө 6 пайызга чейинки пайыздык чен менен күрөө жана күрөөсүз камсыздоо үчүн Айылбанк жана «Эсептешүү-сактык компаниясы» ААК (РСК-Банк) аркылуу берүү пландаштырылууда [71].

Агрегаторлорго кредит берүү- дыйкандардан айландыруучу каражаттардын эсебинен башка айыл чарба продуктыларын сатып алууга мумкундук берет.

“Бөлүнгөн каражаттын 55 пайызы ар бир кластердин, дыйканчылык, үрөнчүлүк, асыл-тукум чарбалары жана мөмө-жемиш питомниктери боюнча жеке ишкерлерге жана жеке жактарга атайын каралгандыгын белгилей кетүү керек. Келечекте тийиштүү мамлекеттик органдар зарыл болгон айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү, аларды сатуу, кайра иштетүү жана негизги продукцияларды өндүрүү боюнча өз ара аракеттенүү системасын түзүү, ошондой эле фермерлерди окутуу жана айыл чарба өндүрүшүнө заманбап ыкмаларды киргизүү максатында агрокластерлер менен келишимдерди түзөт” деп министрлер кабинети баса белгилейт [74].

Агроөнөр жай өндүрүшүндө натыйжалуулукту жогорулатуунун жана чарба жүргүзүүчү субъектилер жана керектөөчүлөр өз учурунда туура жана объективдүү чечимдерди кабыл алуу үчүн ачык айкын, өз учурунда жана так маалымат алууга жалпы эле экономиканын тармактарында, анын ичинде өзгөчө агрардык сектордо, санаритештирүүнү жайылтуу жана өнүктүрүү учурдагы актуалдуу маселелердин бири болуп калууда.

Ааламдашуу доору рынокко жана рыноктук мамилелерге өзүнүн өзгөчө шарттарын коюууда. Эксперттердин айтымында 2025-жылга чейин дүйнөлүк

экономиканын 25 % дан ашыгы санариптештирүү технологияларын ишке ашыра баштайт. Бул ишкердиктин эле эмес, бүтүндөй коомдук өнүгүүнүн натыйжалуулугун жогорулатат.

Айыл чарбасын санариптештирүү бул маселеде алдыңкы орундардын бирин ээлейт, анткени мамлекеттин экономикалык туруктуулугу өлкөдөгү агрардык сектордун өнүгүү деңгээлинен көз каранды. “Дүйнөдө айыл чарбасы жаңы рынокторду түзүүгө жөндөмдүү салттуу өнөр жайдан жогорку технологиялык индустрияга айланууда”[75].

“Бириккен Улуттар Уюмунун Азык-түлүк жана айыл чарба уюмунун (ФАО) Европа үчүн 32-аймактык конференциясынын алкагында виртуалдуу түрдө өткөн инновациялар жана санариптештирүү боюнча атайын иш-чарада конференциянын катышуучулары “инновацияларды жана санариптик технологияларды климаттын өзгөрүшүнө туруктуулукту түзүүчү жана чакан фермерлердин жашоо шартын, азык-түлүк коопсуздугун жана тамактанууну жакшыртуунун ачкычы катары аныкташты”[75].

Жапон өкмөтү санариптик технологияларды жана автономдуу технологияны киргизүү чарбалардагы жумушчу күчүнүн жетишсиздигин компенсациялайт, ошондой эле салттуу айыл чарба секторун өнүктүрүүнүн жаңы этабын камсыздайт деп күтөт. Бирок, айыл чарбасын санариптештирүү акыркы технологияны киргизүү менен эле чектелбестен, робот-тракторлорду, учкучсуз учуучу аппараттарды колдонууда коопсуздуктун жаңы эрежелерин иштеп чыгууну, фермерлердин МКТ сабаттуулугун жогорулатууну, айыл чарба тармагындагы жаңы терминдерди стандартташтырууну камтыйт [76] деп белгиленет

Жапон өкмөтүнүн айыл чарба тармагын санариптик трансформациялоо процессинин өзгөчөлүктөрүн түшүнүү Кыргыз Республикасында бүгүнкү күндө тармактык долбоорлорду натыйжалуу ишке ашыруу үчүн абдан маанилүү болуп саналат.

Учурда Кыргыз Республикасынын агрардык секторун

санариптештирүүнү өнүктүрүү үчүн мамлекеттик органдар тарабынан укуктук-ченемдик актылар, өнүгүү программалары, улуттук өнүгүү стратегиясы кабыл алынган. Ал документтерде “экономиканы санариптештирүү жана инновациялык жана алдыңкы технологияларды кеңири колдонуу өлкөнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн, калктын бакубаттуулугунун жана коопсуздугунун өсүшүнө түрткү берет” [3] деп жазылат.

«Айыл чарбасындагы санариптик технологиялар сектордун өндүрүмдүүлүгүн, болжолдоо сапатын, стандартташтыруу, байкоо жүргүзүү, маркетингдин жагымдуулугун жогорулатып, фермерлердин маалыматка жетүүсүн жакшыртат. Ар бир аймактык райондо дыйкандарды агрохимиялык, ветеринардык жана агротехникалык тейлөө боюнча адистештирилген борборлор түзүлүүгө тийиш»[31].

Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплекси тобокелдиктери жогору болгон чөйрө болуп саналат жана көбүнчө климаттык факторлорго көз каранды. Кыргызстандын айыл чарбасын санариптештирүү климаттын таасирин азайтууга жана акырындык менен дыйканчылыкта өсүмдүктөрдүн түшүмүн жогорулатууга жардам берет.

Агрардык секторду санариптештирүү процесси акырындык менен жүргүзүлүүдө: санариптештирүү технологияларын киргизүүдө айыл чарба ишканалары бир нече даярдык этаптарынан өтүшү керек:

1. Бизнес-процесстердин реинжиниринги, өндүрүштү башкаруу системасынын методологиясын иштеп чыгуу (пландоо, эсепке алуу, контролдоо, талдоо);

2. Агрономиялык кызматты күчөтүү, жерлерге агрохимиялык изилдөө жүргүзүү, ар бир талаа боюнча маалымат чогултуу (отоо чөптөрдүн картасы, кыртыштын курамы, талаалардын тарыхы ж.б.);

3. Өндүрүштү автоматташтыруу (датчиктерди, контроллерлорду жана башка жабдууларды орнотуу) жана жабдууларды орнотуу аймактарында

интернет менен камсыздоо;

4. Өндүрүш автоматташтырылгандан кийин, түздөн-түз маалыматтарды чогултууга жана анализдөөгө өтүү.

5. Программалык камсыздоону киргизүү же түздөн-түз айыл чарбасын санариптештирүү этабы маалыматтарды автоматтык түрдө жыйноо боюнча программаларды ишке киргизүүнү камтыйт. Бардык алынган маалыматтар топтолот жана талданат, бирдиктүү маалымдамалар түзүлөт.

6. Корутунду этабында айыл чарбасында ишмердикти так жүргүзүүгө өтүү, химиялык заттарды дифференцияланган колдонуу мүмкүнчүлүгү бар жабдууларды алуу болот.

“Жашыл” айыл чарбасын өнүктүрүү учурдун талабы. Адамзаттын тарыхы өнүгүүнүн технократиялык жолу менен жүргүзүлүп келүүдө. Жашоо процессин камсыз кылуу үчүн жаратылышты өзүнүн муктаждыктарына ылайык пайдаланып, аны пайдаланууда абдан кубаттуу өндүргүч күчтөрдүн пайда болгондугу планетанын жүзүн таанылгыс кылып өзгөртүүгө дуушар кылууда. Учурдагы жасалма, техногендик чөйрөсүнүн түзүлүшү, өнүгүүнүн технократиялык жолунун кесепети жаратылыш ресурстарынын көп түрлөрүнүн жоголушуна, айлана-чөйрөнүн булганышына алып келди.

Айлана-чөйрөнүн кескин начарлашы жана ушуга байланыштуу экономикалык чыгымдардын өсүшү «фронталдык экономиканын» мезгилинде үстөмдүк кылган концепциясын алмаштырган «жаратылышты коргоо» түшүнүгүнүн пайда болушуна алып келди. Өнүккөн өлкөлөрдө экологиялык менеджменттин алдыңкы принциби экологиялык-экономикалык мүнөзгө ээ болуп, ага ылайык экономикалык иштин натыйжалуулугунун критерийи болуп минималдуу чыгым жана жаратылыш чөйрөсүн минималдуу бузуу менен максималдуу экономикалык натыйжаларды алуу[65,40б.] пайдалуу болууда.

Бүгүнкү күндө жер планетасында жаратылыш ресурстарын жырткычтык менен эксплуатациялоого жана калктын суроо-талаптарын ашыкча

керектөөнү стимулдаштырууга негизделген мамлекеттердин өнүгүүсүнүн эски экономикалык модели натыйжалуу иштебей жатканын моюнга алуу керек. Мурдагы экономикалык өнүгүү физикалык жана адамдык капиталдын тездик менен топтолушуна алып келген, бирок мунун бардыгына табигый капиталдын ашыкча пайдаланышынын жана деградациясынын эсебинен жетишилди. Чектелген жердеги мейкиндикте адамдын таасиринин чөйрөсүн чексиз кеңейтүү, жер ресурстарынын чектелүү шарттарында адамдардын тынымсыз өсүп жаткан керектөөлөрүн канааттандырууну талап кылуу мумкун эмес. Жер бетинде бардыгы бири-бири менен байланышкан деген түшүнүк болушу керек [65,416.].

Ушул процесстердин күчөшү жана адамзаттын өнүгүү процессиндеги көйгөйлөрдү эске алуу менен 2012-жылы Бразилияда Бириккен Улуттар Уюмунун Туруктуу өнүгүү боюнча конференциясында жашыл экономика концепциясы "туруктуу өнүгүү үчүн маанилүү инструменттердин бири" катары таанылган.

Анын алкагында 2016-жылы Кыргыз Республикасы Жашыл экономика боюнча аракеттенүү боюнча глобалдык өнөктөштүккө (PAGE) кошулган [77] жана “Кыргызстан жашыл экономика өлкөсү” Кыргыз Республикасынын жашыл экономика Концепциясы[29] кабыл алынып, 2019-23 жылдары Кыргыз Республикасында “жашыл” экономиканы өнүктүрүү Программасы иштелип чыккан. Анын негизинде Кыргыз Республикасынын 2026 жылга чейинки өнүгүү улуттук программасында “Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн стратегиялык приоритети экологиялык тазалыкты сактоо жана органикалык өндүрүшкө басым жасоо болушу керек. Кыргыз Республикасында органикалык продукциянын рыногун өнүктүрүүнү тездетүү максатында тиешелүү мыйзамдык ченемдер иштелип чыгат жана кабыл алынат, органикалык продукцияны сертификациялоонун эл аралык стандарттары киргизилет, химиялык жер семирткичтердин импортуна катуу контроль камсыз кылынат, ошондой эле тиешелүү маркетинг иш-чаралары

жүргүзүлөт, “Органикалык продукция” программасы ишке кирет” [3] деп белгиленген.

Кыргызстан тоолуу айыл чарба өлкөсү болгондуктан, табигый түрдө тоолуу экосистемаларга мүнөздүү көптөгөн тобокелдиктерге дуушар болот. Учурда агрардык сектордогу негизги көйгөйлөр кыртыштын бузулушу, суу жана жер ресурстарын үнөмдүү эмес пайдалануу жана климаттын өзгөрүшүнүн терс таасири болуп саналат. Мындан тышкары, ресурсту үнөмдөөчү жана органикалык айыл чарбасын өнүктүрүүгө тоскоол болгон факторлордун катарына учурдагы талапка толук жооп бербеген укуктук-ченемдик актылар, ыктыярдуу продукцияны сертификациялоо тутумдарынын начар өнүгүшү, ошондой эле өз убагында башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн финансыга, технологияга тиешелүү маалыматтардын жетишсиздиги менен байланышкан тобокелдиктер кирет [29].

Агрардык секторду өнүктүрүү айыл чарба өндүрүшүнүн негизги каражаты болгон кыртыш ресурстарынын абалына түздөн-түз көз каранды. Жерди иштетүүнүн колдонулуп жаткан салттуу ыкмалары кыртыштын бузулушуна жана булганышына чоң салым кошууда.

3.1-таблица. Кыргыз Республикасындагы жердин сапаттык мүнөздөмөлөрү [29]

Топурактын терс касиеттери	Айыл чарба ишканаларынын бардык жерлери, миң га	Анын ичинде айдоо жерлери, миң га
Туздуу	1'190,8 (11,1%)	163,8 (13,9%)
Шордуу	480,2 (4,5%)	99,3 (8,2%)
Саздак	138,6 (1,3%)	14,6 (1,2%)
Таштак	4'021,2 (37,5%)	346,7 (28,8%)
Шамал эрозиясына дуушар болгон	5'689,8 (53,1%)	651,1 (54,0%)
Суу эрозиясына дуушар болгон	5'626,8 (52,6%)	714,6 (59,3%)

Кыртыштын асылдуулугунун төмөндөшүнө жана деградациясына алып келген негизги көйгөйлөр: туздануу, щелочтук, чөлгө айлануу, суу басуу,

таштак жана эрозия болуп саналат. Учурда 163,8 миң га же жалпы айдоо аянтынын 13,9 % ы ар кандай даражада шордон, 714,6 миң га же жалпы айдоо аянтынын 59,3% суу эрозиясына дуушар болгон. Тоо этектериндеги сугат жерлеринде 40-120 тоннага чейин гумус катмары жуулуп кетип, кыртыштын түшүмдүү катмарын 20-40 см гана түзөт.

Агрардык сектордо ресурстарды туруктуу башкарууга жетишүү жана айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга көмөктөшүүчү ресурсту үнөмдөөчү, органикалык жана климатка туруктуу айыл чарбасын өнүктүрүү төмөнкү милдеттерди ишке ашыруу үчүн иш чараларды аткаруу зарыл:

- туура пландаштыруу аркылуу айыл чарба секторунда жер жана суу ресурстарын туруктуу башкарууга жетишүү;

- өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу жана өндүрүштүн бардык факторлорун натыйжалуу пайдалануу үчүн технологияларды өнүктүрүү;

- үчүн заманбап технологияларды иштеп чыгуу жана ишке киргизүү өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу жана бардык өндүрүш факторлорун натыйжалуу пайдалануу;

- жашыл айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүнү жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү;

- жашыл айыл чарбасын каржылоо;

- айылдык товар өндүрүүчүлөргө жашыл чарба жүргүзүү практикасы жөнүндө маалымат берүү жана окутуу аркылуу потенциалды жогорулатуу;

- климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоо жана алардын терс кесепеттерин жумшартуу[30].

3.2. Кыргызстандын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу жолдору

Мурдагы СССР таркап, Кыргыз Республикасы көз карандысыз мамлект катары калыптангандан баштап, пландаштыруу экономикалык системадан

максаттуу түрдө өткөн рыноктун талаптарна ыңгайлашуу үчүн Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги бир топ түзүмдүк-функционалдык өзгөрүүгө дуушар болду. Ошентсе да эл арасында акыркы бийлик келгенге чейин министирликтин түзүмүнө жана аткарып жаткан иш аракеттерине бир топ сын-пикирлер айтылып келген жана көпчүлүк учурда азыр да айтылып келүүдө. Анын негизги өзөгүн агрардык сектордогу өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларын рынок шартында жеке менчикке негизделген дыйкан (фермер) чарбалары ж.б.у.с. аткарышса, Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлиги мамлекеттик башкаруу органы катары кандай иштерди аткарышы керек деген маселеге такалууда.

Ошондуктан учурдагы Кыргыз Республикасынын агрардык мамлекеттик саясаты - коомдун турмушундагы экономиканын агрардык секторунун өзгөчө ролун терең түшүнүүгө негизделиши керек. Агроөнөр жай өндүрүшүн мамлекеттик колдоо - Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн экономикалык саясатынын эң маанилүү бөлүгү болуп саналат. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу системасында рыноктук жана мамлекеттик принциптердин оптималдуу айкалышын табуу-учурдун негизги милдеттердин бири болуп саналат.

Жалпы дүйнөлүк тажрыйба көргөзүп жаткандай, айыл чарбасынын инфраструктурасын өнүктүрүү, илимий-изилдөө жана долбоорлоо иштери, билим берүү жана квалификацияны жогорулатуу, маалыматтык-консалтингдик ишмердикти колдоо, айыл чарба рыногун жөнгө салуу, тышкы сооданы жүргүзүүгө шарттарды түзүү сыяктуу иш чараларда мамлекеттик жөнгө салуунун жетектөөчү ролу абдан маанилүү жана ал максаттарга жетишүү үчүн мамлекеттик органдар тарабынан тынымсыз иш чаралар жүргүзүлүүдө.

Ошондуктан расмий жободо “Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги агроөнөр жай комплекси чөйрөсүндө, анын ичинде мал

чарбачылыгы, ветеринария, балык чарбасы (аквакультура), өсүмдүк өстүрүү, өсүмдүктөрдүн карантини, жер мелиорациясы, жер ресурстары, сугат жана өндүрүш максаттарына суу ресурстары, ирригациялык жана мелиоративдик инфратүзүмдү, этил спиртин, алкогольдук жана спирт камтылган продукцияны өндүрүү, импорттоо, сактоо жана жүгүртүү жаатында бирдиктүү мамлекеттик саясатты камсыз кылуудан тышкары, тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын, жерге укуктук мамилелерди, кыймылсыз мүлккө укуктарды мамлекеттик каттоону, геодезия жана картографияны кошо, анын ичинде жер мыйзамдарын колдонуунун жана сактоонун бирдейлигин камсыз кылууну, токой чарбасын башкарууну, ошондой эле ветеринардык, фитосанитардык коопсуздук жана Кыргыз Республикасынын жер жана суу мыйзамдарын сактоо жаатында мамлекеттик көзөмөлдөө жана контролдоо чөйрөсүндө мамлекеттик саясатты ишке ашыруучу аткаруу бийлигинин ыйгарым укуктуу мамлекеттик органы болуп саналат”[23].

Кыргыз Республикасынын Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлиги жөнүндө Жобого жана башка укуктук-ченемдик актылардын негизинде Айыл чарба министрлигинин максаттары коюлган жана ал негизги максаттарга жетишүү үчүн аткара турган милдеттери жана функциялары аныкталып, министрликтин учурдагы түзүмү калыптанган жана анын негизинде жалпы агрардык секторду башкаруу боюнча ишмердигин жүргүзүүдө.

Министирликти Кыргыз Республикасынын Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министри жетектейт. Министрликте министрдин биринчи орун басарынын жана министрдин орун басарларынын кызмат орундары каралган [17].

Учурда министрлик төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн турат:

- балык чарба департаменти;
- механизациялоо, инновациялык технологиялар жан кооперациялоо департаменти;

- жайыт жана асыл тукум мал чарба департаменти;
- өсүмдүктөрдүн карантин департаменти;
- органикалык айыл чарба департаменти;
- айыл чарба өсүмдүктөрүн экспетизациялоо департаменти;
- ветеринариялык дары дармек каражаттарын, тоюттарды жана тоют кошулмаларын каттоо жана сертификаттоо борбору[87].

Ошону менен бирге төмөнкү ведомстволук уюмдар ишмердигин жүргүзүшүүдө:

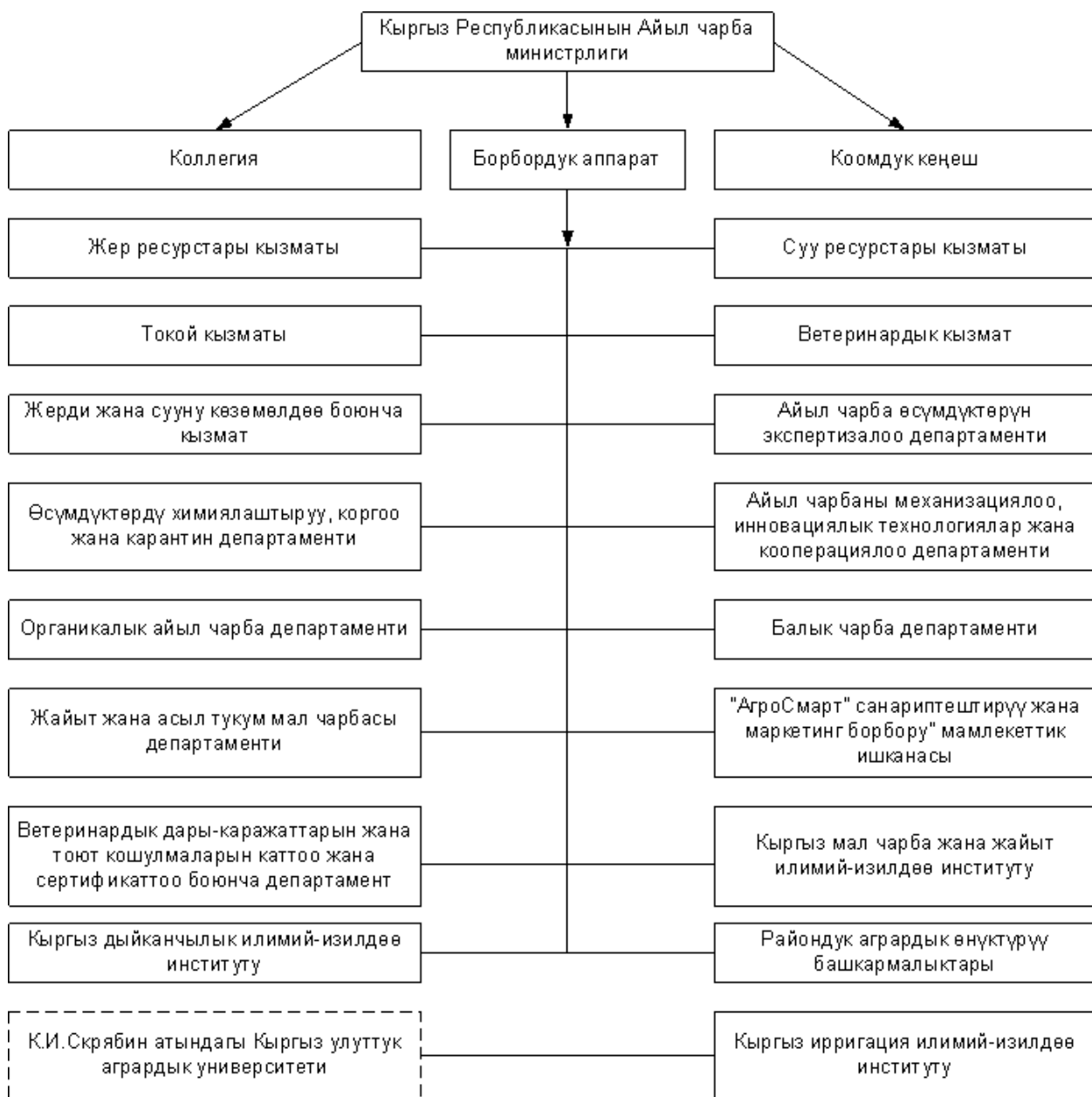
- “АгроСмарт” санариптештирүү жана маркетинг борбору (мамлекеттик ишкана);
- Токой кызматы;
- Ветеринардык кызмат;
- Жер жана суу көзөмөлдөө кызматы;
- Органикалык айыл чарба департаменти;
- Жайыт жана асыл тукум мал чарба департаменти;
- Кыргыз дыйканчылык илим изилдөө институту;
- Кыргыз мал чарба жана жайыт илим изилдөө институту;
- Механизациялоо, инновациялык технологиялар жана кооперациялоо департаменти [87].

Андан тышкары аймактык администрациялар ар бир райондо жайгашкан.

Баардык бөлүмдөр жана ведомстволук уюмдар боюнча жоболор иштелип чыгып, алардын максаттары, аткара турган милдеттери жана функционалдык ишмердиги аныкталып, Айыл чарба министрлигинин сайтына жайгаштырылган.

Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу маселесин, жогорудагы изилдөө көргөзгөндөй, жалпы дүйнөлүк тажрыйбаны, республиканын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрүн, айыл чарбасындагы учурдагы түзүлгөн кырдаалды эске алуу

менен жана жаңы пайда болуп жаткан мүмкүнчүлүктөрдү өздөштүрүү аркылуу жүргүзүү зарыл.

3.2-сүрөт. Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлигинин түзүмү [23]

Анын эң негизгиси - айыл чарбасындагы майда дыйкан (фермер) чарбаларын кооперативдештирүү аркылуу жүргүзүү эң натыйжалуу жол деп эсептейбиз.

Баардык эле ишкананын, уюмдардын натыйжалуулугун көтөрүү үчүн

кооперативдештирүү, активдерди концентрациялоо жана адистештирүү абдан маанилүү жана натыйжалуу экени талашсыз. Аны агрардык сектордо пайдаланса болоорун белгилүү окмуштуу төмөнкүдөй жазган: “Биз айыл чарба кооперациясын айыл чарба өндүрүшүн вертикалдуу концентрациялоонун формаларынын бири катары карайбыз. Колхоз канчалык ири болсо да, айыл чарбасын вертикалдуу концентрациялоонун системасын алмаштыра албайт. Ошондуктан айыл чарбасын концентрациялоону толугураак ишке ашыруу учун ал майда дыйкандар менен тең укуктуу негизде биздин жергиликтүү кооперативдердин мүчөлөрү болууга тийиш” [66,556.].

Горизонталдык жана вертикалдык кызматташтыктын эки формасын негиздеп, А.В.Чаянов «вертикалдуу» кооперацияда кызмат көрсөтүүлөрдүн ар кандай түрлөрү кооперативдик уюмдарга өткөрүлүп берилишин баса белгилеген жана ошол эле учурда кооперативдин мүчөлөрүнүн кызыкчылыктары биринчи орунга коюулушу керек деп эсептеген. «Вертикалдык» кооперация чарбалардын өлчөмүн оптималдаштыруу проблемаларын алда канча ийкемдүү чечүүнү камсыз кыла алат. А.В.Чаянов өзүнүн “вертикалдык” кооперация теориясын иштеп чыгып, тереңдетип, “дифференциалдык оптимум” теориясын түзгөн [66,966.].

Анын маңызы айыл чарба ишканасынын ар бир тармагынын өзүнүн оптималдуу өлчөмүнө (эгүү аянты, өндүрүш каражаттары жана эмгек ресурстары боюнча) өзүнчө чарбада жетишүү кыйын болгондугунда жана ресурстарды бириктирүү менен биз алардын оптималдуу айкалышын ала алабыз жана ал өз учурунда агрардык сектордун өркүндөшүнө таасирин күчөтөт.

Кыргыз Республикасындагы агрардык сектордогу жүргүзүлгөн реформанын жыйынтыгында учурда майда дыйкан (фермер) чарбалары басымдуу болушу, чарба жүргүзүүчү субъектердин чабалдыгы, жогорудагы теорияны тастыктап, анын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн

ресурстарды бириктирүү менен алардын оптималдуу айкалышын камсыз кылуу аркылуу өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы тастыктагандай горизонталдык жана вертикалдык кызматташуу-кооперативдерди түзүү менен жетишүүгө болот деп эсептейбиз.

Өнүккөн өлкөлөрдүн айыл чарба кооперациясынын азыркы түзүмүндө айыл чарба продукциясын өндүрүү, кайра иштетүү жана сатуу, өндүрүш каражаттары менен камсыз кылуу, кредиттөө, өндүрүү процессинде кызмат көрсөтүүлөр боюнча бирикмелерди белгилөөгө болот. Ошондой эле экономиканын чектеш тармактары менен айыл чарбасынын кесилишиндеги кооперация олуттуу позицияларды ээлейт. Айыл чарба продуктыларын жалпысынан да, анын айрым түрлөрү боюнча да сатууну уюштурууда дыйкандардын кооперативдеринин ролу өзгөчө. Бир катар учурларда кооперативдер ички рынокко да, тышкы рынокко да чыгуучу адистештирилген продукцияны кайра иштетүүнү жана сатууну уюштуруп, тийиштүү өндүрүштүк базаларды түзө алышат.

Андан башка айыл чарбасы менен байланышкан тармактардын ортосундагы байланыштарды өнүктүрүү менен кооперативдер топтогон финансылык ресурстарды эң пайдалуу пайдаланат. Бир катар мамлекеттерде айыл чарбасын кредиттик жактан тейлөөнү өзүнүн кооперативдик системасын түзүү аркылуу жүргүзүшөт.

Демек, жалпы өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасы көргөзүп тургандай, учурда агрардык сектордо чарба жүргүзүп жаткан субъектердин ишмердигинде ар кандай муктаждыктарын камсыз кылуу үчүн министирликтен талап кылынып жаткан негизги кызматтарды кооперативдер өзүнө алып, өз алдынча көйгөйлөрдү чечүү боюнча иш аракеттерин алдын ала пландаштырып, аткарып, бир эле учурда кооперативдин мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын көздөө менен жалпы коомдун, мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн иш аракеттерин жасап, натыйжалуулукту жогорулатууга салым кошушат.

Ошентип учурдагы Кыргыз Республикасынын айыл чарба министирлиги жана анын бөлүмдөрү, уюмдары аткарып жаткан функцияларды кооперативдер аткарып, агрардык секторду мамлекеттик органдар тарабынан башкаруу боюнча аракеттерин оптималдаштурууга шарт түзүлөт.

Санариптик технологиялар экономиканын бардык чөйрөлөрүнө барган сайын көбүрөөк кирип жатат жана биздин өлкө үчүн экономиканын негизги тармагы болгон айыл чарбасы да четте калган жок.

Айыл чарбасын санариптик трансформациялоонун негизги милдетчи жана тышкы чөйрө жөнүндө чогултулган маалыматтардан эң керектүүлөрүн өз учурунда алуу жана анын негизинде объективдүү башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу жана кабыл улуу болуп саналат. Ал сенсордук жабдуулар, талаа датчиктери, өндүрүштүк жайлардын абалына байкоо жүргүзүү үчүн датчиктер, айыл чарба шаймандары жана машиналары, малдын ден соолугун көзөмөлдөө датчиктери, айрым чарбалардын, региондордун жана мамлекеттердин деңгээли боюнча айыл чарба системаларынын (жер, аба жана космос) мониторингинин маалыматтарын чогултуу аркылуу чогултулат.

Айыл чарбасын санариптик трансформациялоого өтүүгө мүмкүндүк берүүчү технологиялар талаалардын электрондук карталарын түзүү үчүн спутниктик системаларды колдонуу менен жерди аралыктан зонддоо жана талаалардын абалын алыстан байкоо үчүн мультиспектралдык жана гиперспектралдык камералары бар УУАларды (учкучсуз учуучу аппараттар) колдонуу, кыртыштын асылдуулугу, экологиялык абалы, өсүмдүктөрдүн өсүшү жана өсүмдүктөрдүн индексин аныктоого мүмкүнчүлүк түзүшөт.

УУАлар айыл чарбасында жигердүү колдонууну табууда, бул өндүрүүчүлөргө айыл чарба өсүмдүктөрүнүн абалы, кыртыш жана башкалар жөнүндө так маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет.

Санариптик технологиялар айыл чарбасындагы экологиялык булганууну азайтууга, жаратылыш ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун

жогорулатууга көмөктөшөт, ESG стратегиясынын (ESG-экологиялык, социалдык жана корпоративдик башкаруу) негизин түзөт.

“Санариптештирүү бизнес-процесстердин, анын ичинде агрозык-түлүк тутумунун бардык катышуучуларынын өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүктөрүн тездик менен өзгөртүп, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга тоскоол болгон факторлорду ар тараптан кыскартууга мүмкүнчүлүк түзүүдө. Санариптик кызматтар өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга, рынокто туруктуулукту жана жетиштүү көлөмдү камсыз кылууга жардам бере турган техникалык маалыматтарды берип жатат” [78] деп белгиленет.

Кошумчалай кетсек, мобилдик технологиялар жана интернет кызматтары жеке фермерлерди товардык бөлүштүрүү процесстери менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк түзүп, анын негизинде сапаттуу үрөн жана жер семирткичтерди тандоого жана сатып алууга жол ачып жатат. Ал өз учурунда өндүрүштү олуттуу түрдө көбөйтүүгө жана ортомчуларды кыскартууга, өндүрүлгөн продукциясын керектөөчүлөргө түздөн-түз сатууга мүмкүндүк берүүдө. Чынында эле агро-өнөр жай системасын санариптештирүү өзгөчө айыл жергесинде азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда жана калктын жашоо-турмушун чыңдоодо барган сайын маанилүү ролду ойноп жатат.

“Агрардык секторду санариптештирүү күтүүсүз аба ырайынан улам түшүмдүн коромжу болушуна, өстүрүү, жыйноо жана сактоого байланышкан кемчиликтерди жоюп, эгин аянттарына ыкчам мониторинг жүргүзүүгө, материалдык баалуулуктарды, күйүүчү майларды, өсүмдүктөрдү коргоо каражаттарын жана үрөн материалдарын жоготууларды азайтууга, ошондой эле продукцияны тез арада сатууга же мамлекеттик колдоо чараларын көрүүгө шарт түзөт”[78].

Россия Федерациясынын улуттук изилдөө университетинин Экономикалык жогорку мектебинин Илимий-технологиялык болжолдоо

борборунун директору Александр Чулок агроөнөр жай комплексинин бардык секторлорунда санариптештирүүнү колдонуунун ийгиликтүү мисалдары бар экенин айтат. “Дыйканчылык, робот чарбалар жана күнөсканалар, агроөнөр жай комплексинин продукциясынын толук ачыктыгын камсыз кылган блокчейн технологиялары, сенсорлор. Анын ичинде нано жана биосенсорлор Интернет (IoT) менен интеграцияланган жана өсүмдүктөр менен жаныбарлардын ооруларына мониторинг жүргүзүүгө, чоң маалыматтарды, анын ичинде мейкиндик маалыматтарды интеллектуалдык талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет”[79].

“Санариптик чечимдер иштин сапатын объективдүү, так сандар менен баалоого жана ушул анализдин негизинде балансталган, өз убагында жана эң натыйжалуу башкаруу чечимдерин кабыл алууга мүмкүндүк берет. Санариптик чечимдердин комплексинин аркасында чыгымдардын структурасы ачык-айкын болуп, ар бир бизнес-процессти көзөмөлдөө эффективдүү болуп, талаа кызматкерлеринин иши жөнөкөйлөштүрүлөт” – деп белгилейт Капитуров[79].

Ошол эле учурда санариптик технологияларды киргизүү бизнестин масштабына карабастан ар бир чарба үчүн актуалдуу. “Санариптештирүү тутумдарын колдонуу менен жер семирткичтердин жана өсүмдүктөрдү коргоо каражаттарынын көлөмүн 15-40% кыскартууга болот. натыйжалуулугун жоготууга, ошондой эле электр энергиясын жана сууну чыгымдоону 10—25 процентке азайтат. Ошол эле учурда, так айыл чарба технологиялары бир эле учурда баштапкы шарттарга жана түшүмдүүлүккө жараша түшүмдүүлүктү 5-40% га жогорулата алат” [79], деп белгиленет.

Акыркы жылдарда өнүккөн мамлекеттерде олуттуу өнүгүү вертикалдык айыл чарба багытын алды. Ал продукцияны чектелген мейкиндикте (мисалы, шаар жерлеринде) көзөмөлдөнүүчү чөйрө менен жана заманбап санариптик технологияларды - сенсорлорду, фотониканы колдонууну камтыйт. ж.б., көбүнчө гидро, аэро жана аквапоникалык системалар менен

айкалышып, өндүрүш процесстерин автоматташтырууга мүмкүндүк берүүдө.

Агроөнөр жай комплексинде жасалма интеллектти колдонуунун инфраструктурасы жана стандарттары санариптештирүүнүн деңгээлине таасир этүүчү, санариптик трансформацияны өнүктүрүүгө тоскоол болгон тобокелдиктерди азайтып, жок кылат, ошондой эле маалыматты кепилдик берип, коопсуз иштетүү жана сактоо түзүмдөрүн камсыздайт.

Ошондой эле аралыктан кирүү мүмкүнчүлүгүн колдонуу аркылуу өндүрүш процесстерине өзгөртүүлөрдү киргизүү жолу менен өндүрүш ишканаларынын ээлерине таасир этүү мүмкүнчүлүгүн азайтат. Учурда топтолуп жаткан чоң маалыматтар агроөнөр жай комплексинде өндүрүшкө байкоо жүргүзүүнүн толук кандуу системаларын калыптандыруу жана башкаруу чечимдерин кабыл алуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн негиз түзүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

Кыргызстандын айыл чарбасын санариптик трансформациялоо бир катар глобалдык кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берет, мисалы:

- калктын санынын өсүшү жана жашоо сапатынын жакшырышы натыйжасында азык-түлүккө болгон суроо-талаптын өсүшү (2050-жылга карата 60 % ке);
- Өндүрүмдүү айыл чарба жерлеринин азайышы, экологиялык басымдын жогорулашы жана айыл чарбага ылайыктуу жерлердин кыскарышы;
- агроклиматтык шарттардын өзгөрүшү жана айыл чарба рынокторунда туруксуздукту күчөтүүчү табигый кырсыктардын жыштыгынын көбөйүшү;
- керектөөчүлөрдүн табитин трансформациялоо жана туруктуу, экологиялык жактан таза керектөө моделин өнүктүрүү.

Ошентип агрардык секторду санариптештирүү аркылуу мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууга жетишүүгө мүмкүнчүлүктөр түзүлүүдө. Санариптештирүү – айыл чарба жүргүзүүчү субъектилери үчүн керек болгон, сапаттуу, так, өз учурунда пайдалана турган маалыматтарды алууга жана анын негизинде башкаруу чечимдерди чыгарууга шарт түзүп, өндүрүлүп

жаткан айыл чарба продукциялардын өндүрүмдүүлүгүн көтөрүүгө, өсүмдүктөрдү өстүрүү процессинде, жыйнап алууда, сактоодо, кайра иштетүүдө жана сатууда жоготууларды азайтып, агрардык сектордун натыйжалуулугун көтөрүүгө, фермерлердин социалдык экономикалык абалын жакшыртууга мүмкүнчүлүк түзөт.

III БАПКА ТЫЯНАКТАР

1. Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн негизги максаттары жана өнүгүү багыттары катары калкты сапаттуу тамак аш менен камсыздоо үчүн айыл чарбада өндүрүлгөн продукциялардын натыйжалуулугун, же болбосо өсүмдүк өстүрүүдө, мал жана балык чарбасында өндүрүлгөн продукциялардын өндүрүмдүүлүгүн жана көлөмүн жогорулатып, аны коромжусуз кайра иштетип, керектөөчүлөргө сапаттуу, жетиштүү көлөмдө, инновациялык технологияларды колдонуу менен өндүрүш чыгымдарды кыскартып, азык түлүк рынокто атаандаштыкка туруктуу продукциялар менен камсыз кылуу болуп саналат.

2. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу маселесин, жогорудагы изилдөө көргөзгөндөй, жалпы дүйнөлүк тажрыйбаны, республиканын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрүн, айыл чарбасындагы учурдагы түзүлгөн кырдаалды эске алуу менен жана жаңы пайда болуп жаткан мүмкүнчүлүктөрдү өздөштүрүү аркылуу жүргүзүү зарыл. Анын эң негизгиси - айыл чарбасындагы майда дыйкан (фермер) чарбаларын кооперативдештирүү аркылуу жүргүзүү эң натыйжалуу жол деп эсептейбиз.

3. Санариптештирүү – айыл чарба жүргүзүүчү субъектилери үчүн керек болгон, сапаттуу, так, өз учурунда пайдалана турган маалыматтарды алууга жана анын негизинде башкаруу чечимдерди чыгарууга шарт түзүп, өндүрүлүп жаткан айыл чарба продукциялардын өндүрүмдүүлүгүн көтөрүүгө, өсүмдүктөрдү өстүрүү процессинде, жыйнап алууда, сактоодо, кайра иштетүүдө жана сатууда жоготууларды азайтып, агрардык сектордун натыйжалуулугун көтөрүүгө, фермерлердин социалдык экономикалык абалын жакшыртууга мүмкүнчүлүк түзөт.

КОРТУНДУ

Кыргыз Республикасы өз алдынча көз карандысыз мамлекет катары өнүгүү процессинде экономиканын агрардык секторунун калыптанышына мамлекеттик башкаруу органдарынын жөнгө салуу иш аракеттери жана айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө жана учурдагы абалына таасирин жана аны системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу көйгөйлөрүн изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй илимий-теориялык жана практикалык жыйынтыктар чыгарылды:

1. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун теориялык негиздерин ар тараптуу жана тереңдетип изилдөө жүргүзүүнүн негизинде мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо агрардык саясаттын маанилүү элементтери болуп эсептелери аныкталды. Анын негизги максаты калктын тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын стандарттарка жооп берген сапаттуу продукциялар менен камсыз кылуу жана агрардык сектордун туруктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүүсүнүн шартында өнөр жайын чийки зат менен камсыз кылуу болуп эсептелет.

Баалар механизминин эсебинен бир эле мезгилде керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо жана инфляциялык процесстерди ооздуктоо менен агрардык сектордун ишканалары үчүн кадимкидей жаңылануу процессин камсыздоо болуп саналат.

2. Өнүккөн өлкөлөрдө агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу – агрардык секторду өнүктүрүү үчүн туруктуу экономикалык, укуктук жана социалдык шарттарды түзүү, калктын социалдык-алгылыктуу баада сапаттуу тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын канааттандыруу, айлана-чөйрөнү коргоо, фермерлердин кирешелерине таасир этүү каражаттарын, айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүн, агрардык рынокту, айылдын социалдык түзүмүн, тармактар жана чарбалар аралык мамилелерди өзүнө камтыган татаал механизми түзөрү белгиленди.

Мамлекеттин экономикалык саясаты айыл чарба өндүрүшүн пропорционалдуу өнүктүрүү жана азык-түлүк рыногун жөнгө салуу үчүн экономикалык өбөлгөлөрдү түзүүгө багытталган.

3. Укуктук –ченемдик актылардын айыл чарба ишканаларын укуктук камсыздоо, чарба жүргүзүүчү субъекттердин айрым түрлөрүнүн статусу жөнүндө, алардын ишинин ар кандай аспектилерин жөнгө салуучу жалпы тематикалык мыйзамдар жана мыйзам алдындагы актылар өз учурунда кабыл алынган. Ошондой эле өзүн-өзү жөнгө салуу актылары, башкача айтканда, устав, уюштуруу келишими, макулдашуулар жана башка актылардын түрлөрү иштелип чыккан. Убакыт өтүп жаңы шарттардын пайда болушу жана талаптардын өзгөрүшү менен укуктук-ченемдик карама-каршылыктарды ырааттуу ишке ашырууга жана жоюуга жетишүү үчүн иш аракеттер жүргүзүлүп жатканы жана агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу үчүн мыйзамдарга толуктоо керектиги аныкталды.

4. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда мамлекеттик жана коллективдик чарба жүргүзүүчү субъекттердин саны 33төн 31ге (2020-ж.) кыскарып, Өкмөттүн учурдагы айыл чарбасын колдоо саясатынын негизинде кайрадан калыбына келип жатса, жеке менчиктин негизинде уюштурулган жана иш аракетин жүргүзүп жаткан дыйкан (фермердик) чарбалардын 11,6 %, чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлердин 10,1 %, токой чарбасындагы ишканалардын 2,2 эсеге жана балык өстүрүү чарба субъектилеринин саны 35,2 % га изилдөө аралыгында туруктуу өсүү менен натыйжалуу ишмердигин жүргүзүп жатышат.

Кыргыз Республикасында айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүгө пландаштырылган, бөлүнгөн жана пайдаланылган айдоо аянттары 1223,6 миң гектарды (2020-ж.) түзүп, изилдөө аралыгында 2,6 % га көбөйсө, өстүрүлгөн айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрлөрү жана алардын

өндүрүлгөн көлөмү ички жана тышкы рыноктордо суроо-талапка карата көбөйгөн.

Ошону менен бирге аймактардын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрү жана экономикалык жактан адистештирилүүсү өстүрүлүп жаткан айыл чарба продукцияларынын түрүнө жана көлөмүнө таасир берип жатат.

5. Агрардык сектордогу чарба жүргүзүүчү субъектилер өсүмдүктөрдү өстүрүү процессинде, чогултууда, сатууда жана кайрадан иштетүүдө мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан жетиштүү колдоо таба алган эмес. Ошентсе да калкты керектүү айыл чарба продукцияларына болгон мутаждыктарын камсыздандыруу аркылуу жеке кызыкчылыктарын канаттандыруу (киреше жана таза пайда табуу) үчүн жылдан жылга өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн түшүмүн жогорулатуу жана көлөмүн көбөйтүү үчүн тынымсыз чарба жүргүзүүчү субъектер өз иш аракеттерин жүргүзүшүүдө.

6. Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн негизги максаттары жана өнүгүү багыттары катары калкты сапаттуу тамак аш менен камсыздоо үчүн айыл чарбада өндүрүлгөн продукциялардын натыйжалуулугун, же болбосо өсүмдүк өстүрүүдө, мал жана балык чарбасында өндүрүлгөн продукциялардын өндүрүмдүүлүгүн жана көлөмүн жогорулатып, аны коромжусуз кайра иштетип, керектөөчүлөргө сапаттуу, жетиштүү көлөмдө, инновациялык технологияларды колдонуу менен өндүрүш чыгымдарды кыскартып, азык түлүк рынокто атаандаштыкка туруктуу продукциялар менен камсыз кылуу болуп саналат. Ошондуктан асыл тукум жана үрөн чарбасын колго алган чарба жүргүзүүчү субъектердин санын аймактарда көбөйтүү, майда жеке чарбаларды кооперативдерге бириктирүү, кластердик интеграцияны күчөтүү, санаритештирүүнү жайылтуу жана өнүктүрүү, “жашыл” айыл

чарбасын өнүктүрүү агрардык сектордун учурдагы негизги өнүгүү багыттары болуп саналат.

7. Агрардык секторду системалуу өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу боюнча сунуштар иштелип чыкты. Изилдөө көргөзгөндөй, жалпы дүйнөлүк тажрыйба, республиканын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрү, айыл чарбасындагы учурдагы түзүлгөн кырдаал жана жаңы пайда болуп жаткан мүмкүнчүлүктөр Кыргыз Республикасынын агрардык секторун мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууга шарт түзүүдө. Анын эң негизгиси - айыл чарбасындагы майда дыйкан (фермер) чарбаларын кооперативдештирүү аркылуу өсүмдүк өстүрүү процессинде, коромжуга учуратпай чогултууда, кайра иштетүүдө жана сатууда мамлекеттик башкаруу органдарынан талап кылынуучу иш аракеттерин кооперативдер өздөрү аткарып, иш аракеттин өндүрүмдүүлүгүн, жалпы натыйжалуулукту өстрөт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Ааламдашуу, дүйнөдөгү саясий абалдын өзгөрүшү жана тамак аш маселеси татаалдашып бараткан шарттарда агрардык сектордун өнүгүшүн камсыздоого, тармакты системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу жана учурдагы көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган диссертациялык изилдөө өз кезегинде төмөнкүдөй сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди:

1. Дүйнөлүк өнүгүү тажрыйбасы көргөзгөндүй мамлекеттик жөнгө салуу жана каржылык колдоосуз агрардык секторду өнүктүрүү татаал маселе. Ошондуктан агрардык секторду мамлекеттик башкаруу, жөнгө салуу жана колдоо агрардык саясаттын маанилүү элементтери катары баардык мамлекеттерде таанылып, тармактын учурдагы абалына жана өнүгүү максаттарына жараша иштелип чыгып, пайдаланууда. Өнүгүү процессинде тоскоолдуктарды жоюуга жана натыйжалуулукту көтөрүү үчүн, жаңы пайда болгон мүмкүчүлүктөрдү өздөштүрүп, пайдалануу аркылуу экономиканын агрардык секторун системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштыруу сунушталат

2. «Кооперативдер жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында «кооператив», «айыл чарба кооперативи» деген түшүнүктөр колдонулат. Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде «айыл чарба кооперативи» деген термин жок. Ошол эле учурда Юстиция министрлиги айыл чарба кооперативдерин «коммерциялык» же «коммерциялык эмес» кооперативдер катары каттайт. Андай мамиле “кооператив” түшүнүгүнө логикалык жактан карама-каршы келгендиктен, айыл чарба кооперативдерин түзүүнүн негиздерин толук түшүнбөө менен коштолууда. Кыргыз Республикасынын укуктук-ченемдик актыларында коммерциялык эмес кооперативдерди түзүүнүн тартиби, ишинин принциптери жана салык салуу белгиленбейт, коммерциялык эмес кооперативдин типтүү уставы жок. Ошондуктан жогоруда келтирилген кемчиликтерди жоюу жана

мыйзамды жакшыртуу үчүн укуктук-ченемдик актыларга толуктоолорду киргизүү сунушталат.

3. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда жеке менчиктин негизинде уюштурулган жана иш аракетин жүргүзүп жаткан дыйкан (фермердик) чарбалардын саны 349 159 (2020-ж.) түзүп, чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлердин саны 112422 (2020-ж.) түзсө, же болбосо изилдөө аралыгында 11,6 % жана 10,1 % га өссө, өстүрүлгөн айыл чарба продукцияларынын өндүрүмдүүлүгүн жана көлөмүн көбөйтүү үчүн кооперативдик кыймылды жандандыруу, алардын түзүлүшүнө, санынын көбөйүшүнө жана иш аракеттерине тоскоол болгон шарттарды жоюп, кооперативдердин мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын канаатандыруу үчүн мамлекет тарабынан жеңилдетүүлөр жана колдоо сунушталат.

4. Жаңы пайда болгон санаритештирүү мүмкүнчүлүгүн агрардык сектордун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн өздөштүрүү, керектүү жабдыктарды сатып алуу, программаларды иштеп чыгуу, мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан уюштуруу жана каржылык маселерди чечүү сунушталат.

5. Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн негизги максаттарына жана өнүгүү багыттарына ылайык айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү жана ишке ашыруу, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугу маселесин чечүү, региондордун экономикасын диверсификациялоо жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү үчүн мүмкүндүк түзөт.

Айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө жана кайрадан иштетүүдө кластерлердин өнүгүшү үчүн мамлекет баардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып, аны жандандыруу сунушталат.

6. Агрардык сектордун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн майда чарбаларды кооперативдештирүү, алардын активдерин концентрациялоо жана адистештирүү абдан маанилүү. Ар бир дыйкан өз алдынча

адистештирилген багыты менен иш аракеттерин жүргүзүү, кооперативдердин мүчөлөрүнүн активдерин топтоо жана чогуу пайдалануу, милдеттерди бөлүштүрүү аркылуу учурдагы өз алдынча иш жүргүзүп жаткан субъектердин мамлекеттик колдоого муктаж болгон көптөгөн көз карандылыгынан арылтат. Ал өз учурунда тармакты системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууну шарттайт. Ошондуктан кооперативдерди түзүү жана алардын санын көбөйтүү үчүн мамлекеттик башкаруу органдарына дүйнөлүк тажрыйбаны пайдалануу сунушталат.

7. Башкаруу чечимдерди туура жана өз учурунда кабыл алуу-чарба жүргүзүүчү субъектердин натыйжалуулугуна түздөн түз таасир берет. Ошондуктан экономиканын агрардык секторунда ишмердигин жүргүзгөн баардык айыл чарба субъектеринин иш аракеттерине таасир берүүчү факторлор боюнча так, сапаттуу, өз учурунда маамлыматтарды алуу үчүн абдан керектүү санаритештирүүнү өздөштүрүү, пайдалануу аркылуу агрардык секторду системалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик башкарууну оптималдаштырууну сунуштайт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

I. Укуктук ченемдик актылар

1. Кыргыз Республикасынын Президентинин 1993-жылдын 2-февралындагы Указы № VII -24
2. http://www.president.kg/ru/events/19287_message_of_president_sadyr_gnaraov_kyrgyzstandyn_элине.
3. Кыргыз Республикасынын 2018-2040 жылдары улуттук өнүгүү стратегиясы. Бишкек. 57 б.
4. Кыргыз Республикасынын 2026 жылга чейинки өнүгүү улуттук программасы. Бишкек. 56 б.
5. «Менчикти коргоо жана ишкерлер менен инвесторлорду колдоо» боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы, Б.:-29 январь 2021ж. [Электрондук ресурс]. - Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/430338>
6. Финансылык аренда (лизинг) жөнүндө. Кыргыз Республикасынын мыйзамы Бишкек. 2002-ж. 23 июль. №121
7. «Айыл чарба багытындагы жерлерди башкаруу» жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы. Бишкек 2001 ж. 11 январь № 4.
8. «Кооперативдер» жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы. Бишкек. 2004 ж. 11 июнь № 70.
9. Закон КР “КР айыл чарбасын өнүктүрүү” жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы. Бишкек. 2009 ж. 26 май. № 166.
10. Кыргыз Республикасынын Жер кодекси. Бишкек. 1999 ж. 2 июнь, № 45.
11. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 6-августундагы No 116 токтому
12. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 20-июнундагы No 291 токтому.
13. 2017-жылдын 4-июлундагы № 420 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому

14. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2006-жылдын 27-сентябрындагы № 697 токтому
15. КР Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 15-ноябрындагы № 259 токтому
16. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги жөнүндө 2021-жылдын 9-марты № 83 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому
17. Кыргыз Республикасынын “Айрым мыйзам актыларына толуктоолорду жана өзгөртүү киргизүү жөнүндө” Мыйзамы № 162 2013-жылдын 24-июлу [Электрондук ресурс]. - Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/203971?cl=ky-kg>

Расмий документтер

18. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги жөнүндө ЖОБО. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 9-мартындагы № 83 токтомуна 1-тиркеме. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/158106/50?cl=ky-kg&mode=tekst>
19. Кыргызстан цифраларда, Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети. Бишкек 2021-ж. 205 б.
20. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети. Бишкек 2021-ж.
- 21., Кыргыз Республикасынын статистикалык жылдыгы 2016-2020, Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети. Бишкек 2021-ж. 251-б.
22. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация министрлигинин өсүмдүктөрүн химиялаштыруу жана коргоо департаментинин маалыматтары боюнча
23. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, Бишкек. -2018.-78 с.

24. Концепция зеленой экономики в Кыргызской Республике "Кыргызстан - страна зеленой экономики" Утверждена Постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 28 июня 2018 года № 2532-VI
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/83126>
25. Кыргыз Республикасынын 2026 жылга чейинки өнүгүү улуттук программасы. Бишкек. 57 б.

II. Негизги адабияттар

1. Абдымаликов, К.А., Экономика Кыргызстана [Текст] учебник / К.А. Абдымаликов.- Б.: "Бийиктик", -2010.-605с.
2. Абдымаликов К., Жумабаев Ж. Экономика сельского хозяйст- ва. Бишкек: Бийиктик, 2012. 664 с.
3. Абдурашитов А. Рыночная трансформация аграрной экономики Кыргызской Республики. Бишкек.-2015.-192 б.
4. Абдыкадыр кызы Г. Опыт государственного регулирования сельского хозяйства в Кыргызстане и за рубежом. –Бишкек. Наука новые технологии и инновации Кыргызстана №12. 2020 г. -130 с.
5. Абдыкадыр кызы Г. Агроонор - жай комплексинин ишканаларында стратегиялык башкарууну калыптандыруу жолдору. -Бишкек. Наука новые технологии и инновации Кыргызстана №1. -2021-ж. -46 б.
6. Абдыкадыр кызы Г. Мамлекеттик агрардык иш алып барууну жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы.-Бишкек. БМУнун жарчысы №2, - 2022-ж.-76 б.
7. Абдыкадыр кызы Г. Коронавирус COVID -19 шарттарында агроөнөр жай комплексти колдоонун эл аралык тажрыйбасы.-Бишкек. БМУнун жарчысы №1, 2021-ж. -44 б.
8. Абдыкадыр кызы Г. Мамлекеттин экономикасында айыл чарбанын баалуулугу жана өзгөчөлүктөрү.-Бишкек. БМУнун жарчысы № 2,3.- 2021-ж.-16.

9. Абдыкадыр кызы Г. Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы. -Бишкек. Ала Тоо эл аралык университетини илимий журналы, № 1.-2022-ж. 288 б.
- 10.Абдыкадыр кызы Г. Кыргыз агра чарба секторун мамлекеттик жонго салуу жолдору.-Бишкек, Ала Тоо эл аралык университетини илимий журналы,№ 3.-2022-ж. - 198-204 б.
11. Абдыкадыр кызы Г. Кыргыз Республикасынын Агро-чарба секторун мамлекеттик жөнгө салуу ролу жана мааниси.- Бишкек. БМУнун жарчысы № 2.-2022-ж.-76 б.
- 26.Абрамова М.А., Дубова С.Е., Захарова О.В. Развитие механизмов регулирования институтов и кредитной кооперации в целях стимулирования внутреннего инвестиционного спроса / Финансовый университет. Москва, Россия, [Электрондук ресурс]. - Режим доступа: <https://orcid.org/0000-0001-9338-8478> :<https://orcid.org/0000-0002-7033-1206> <<https://orcid.org/0000-0002-6377-3006>
- 27.Асылбаев А.Б Становление и развитие нормативно-правовой базы предпринимательства В КР. // Реформа 2\14\2002Г. С. 50.
- 28.Аюпов А.Н. Развитие национальной экономики под воздействием институциональных факторов. Бишкек: КРСУ, 2012. 352 с.
- 29.Аюпов А.Н., Абдурашитов А., Бровко Н.А. Региональная экономика. Бишкек: КРСУ, 2007. 305 с.
- 30.«Айыл Банк» ААКнын расмий сайты
- 31.Буздалов И.Н. Агрардык саясаттын социалдык-экономикалык проблемалары жана агрозык-түлүк рынокторун өнүктүрүү. - М.: Энцикл. Орус кыштактары, 2002. - Б. 12.
- 32.Варламов А.А., Комов Н.В. Жер мамилелерин мамлекеттик жөнгө салуу. – М.: Колос, 2000. – С. 229.
- 33.Загиров А.Р. Племенные и семеноводческие хозяйства Кыргызской Республики. Реформа № 1 Бишкек-2003. Стр-27-32

34. Жумабаев Ж. Экономическая эффективность сельского хозяйства в переходный период. Бишкек 2004. Стр.48
35. Жер маселеси /ред. акад. РААС Е. С. Строева. - М.: Колос, 1999.
36. Исследование рынка лизинговых операций Кыргызской Республики, Бишкек-2016г. Стр.13
37. Калиев Г.А. Казакстандагы агрардык реформа: тарыхы, азыркы учуру, келечеги. - Алматы: РНИ Бастау, 1998.
38. Койчуев Т.К. Собственность: фундаментальные принципы и постсоветская общественная практика // Общество и экономика, 2005. № 7-8.
39. Койчуев Т.К. Избранные сочинения в 3 томах. Том III. Экономика Кыргызстана на переломном этапе. - Б.: ЦЭС при ПКР, ОО «Экономисты за реформу», 2007.
40. Койчуев Т.К. Избранные труды Б. 2004г. стр. 85
41. Күчүков Р. Рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө айыл чарбасын мамлекеттик колдоо // Экономист. - 2002. - № 11. - Б. 91-94.
42. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин сайты.
43. Мусакожоев Ш.М., Жапаров А.У. Стратегия инновационной модернизации. Бишкек: Турар, 2010. 168 с.
44. Ташболотов М. «Становлений рыночной системы землепользования в Кыргызстане». Реформа 3\1 5\2002г. стр 15.
45. Орузбаев А.О. Формирование и развитие многоукладной экономики на селе в условиях перехода к рынку г. Бишкек
46. Серова Е.В. Россиянын агроөнөр жай саясатын реформалоо перспективалары // Коом жана экономика. - 2004. - № 7-8.
47. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М.: Наука, 1991. 537с.
48. Чаянов В.А. А.В. Чаянов – человек, ученый, гражданин. М.: МСХА, 1998. 96 с.

IV. Интернет булактары

- 50.«АПК ЭлДан Аталык»ЖЧК расмий сайты.
[https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:-
OaOtXmEXJEJ:https://www.atalyk.kg/projects/eldan-atalyk/apk-eldan-
atalyk/&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kg](https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:-OaOtXmEXJEJ:https://www.atalyk.kg/projects/eldan-atalyk/apk-eldan-atalyk/&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kg)
- 51.Крестьянское (фермерское) семеноводческое хозяйство «Жума»
[http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:VhShoWrpK6wJ:d
ordoikg/kompanii/proizvodstvo/krest_yanskoe-\(farmerskoe\)-
semenovodcheskoe-hozyaystvo-
%25C2%25ABguma%25C2%25BB&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kg](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:VhShoWrpK6wJ:dordoikg/kompanii/proizvodstvo/krest_yanskoe-(farmerskoe)-semenovodcheskoe-hozyaystvo-%25C2%25ABguma%25C2%25BB&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kg)
- 52.Основные требования к агрегаторам кластерных объединений при
получении льготного кредитования. <https://agro.gov.kg/download/>
- 53.Кластерное развитие сельского хозяйства. <https://agro.gov.kg/ru/5449/>
- 54.Кредиты на развитие аграрного кластера. Кабмин контролирует
расходование денег.
[https://24.kg/vlast/231494_kredityi_narazvitie_agrarnogo_klastera_kabmin_
kontroliruet_rashodovanie_deneg/](https://24.kg/vlast/231494_kredityi_narazvitie_agrarnogo_klastera_kabmin_kontroliruet_rashodovanie_deneg/)
- 55.Цифровизация сельского хозяйства – вектор успеха.
[errapoint.kz/news/section/tsifrovizatsiya_selskogo_khozyaystva_vektor_usp
ekha/](http://errapoint.kz/news/section/tsifrovizatsiya_selskogo_khozyaystva_vektor_uspekha/)
- 56.Инновации и цифровизация – ключ к развитию сельского хозяйства в
Европе и Центральной Азии.
<https://www.fao.org/news/story/ru/item/1327176/icode/>
- 57.Костюкова К.С. Цифровизация сельского хозяйства в Японии // МИР
(Модернизация. Инновации. Развитие). 2020. Т. 11, № 4. С. 358-369.
ISSN <https://elibrary.ru/item.asp?id=44405437>

58. Внедряется ли зеленая экономика в КР: результаты исследования АУЦА 25 июля 2018 https://auca.kg/ru/auca_news/3450/
59. Сергей Косогор. Трансформация сельского хозяйства: цифровые возможности развития, 12/08/22 <https://www.secuteck.ru/articles/transformaciya-selskogo-hozyajstva-cifrovye-vozmozhnosti-razvitiya>
60. Татьяна Кулистикова. Цифровизация как неизбежность. Какие digital-решения использует агросектор. Журнал «Агроинвестор» октябрь 2021 <https://www.agroinvestor.ru/analytics/article/36772-tsifrovizatsiya-kak-neizbezhnost-kakie-digital-resheniya-ispolzuet-agrosektor/>
61. В Кыргызстане обновляют машинно-тракторный парк <https://www.agroxxi.ru/selhoztehnika/novosti/v-kyrgyzstane-obnovljajut-mashinno-traktornyi-park.html>
62. В Кыргызстане будут развивать семеноводческие хозяйства. https://24.kg/vlast/235424_vkyrgyzstane_budut_razvivat_semenovodcheskie_hozyajstva/
63. Почти половина семян зерновых в Кыргызстане не соответствует стандартам https://24.kg/obschestvo/237579_pochti_polovina_semyan_zernovyih_vkyrgyzstane_nesootvetstvet_standartam/
64. Положение о порядке предоставления государственной дотации семеноводческим хозяйствам Кыргызской Республики <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14909>
65. На ремонт ирригационной сети в этом году выделят 1 миллиард сомов
66. https://24.kg/obschestvo/238501_naremont_irrigatsionnoy_seti_vetom_godu_vyidelyat_1milliard_somov/

ТИРКЕМЕМЕЛЕР

3 Тиркеме

Список агрегаторов, подавших заявки на кредитование

Наименование компании	ФИО Руководителя
<i>Кластер "Сахар"</i>	
ОАО "Каинды-Кант"	Шалюта А.
ОАО "Кошой"	Немченко П.
ОсОО "Кыргызшампаны"	Чаткалбаев А.
<i>Кластер "Фрукты и Ягоды"</i>	
ОсОО "Экопродукт Азия"	Омуралиев Д.
ОсОО "Продимпекс"	Майлиева Ш.
ОсОО "Агропродукт Азия"	Батырбек у А.
ОсОО "Бахус Юг"	Чаткалбаев А.
КХ "Исмаилов"	Исмаилов М.
ИП Г.Боромбаева	Боромбаева Г.
<i>Кластер "Мясо"</i>	
ОсОО "Аква Сервис"	Досаев О.
ОсОО "Адал Азык"	Орумбаев М.
ОсОО "Риха"	Бажанов Н.

4	ОсОО "Агро Куш"	Абдырахманов А.
3	ОсОО "Амаль Куш"	Бакытов М.Б.
6	ОсОО ППЗ "Кыргыз Бройлер"	Укубаев Б.Т.
7	ОсОО "Новопавловские колбаски"	Бажанов Н.
8	ОсОО "ТЛЦ Оазис Агро"	Лунд М.Дж.
9	ОсОО "Салих ЛТД"	Кадыров Х.
<i>Кластер "Картофель"</i>		
	СХКК «Семеноводческий артель»	Матыбаев Р.Э.
	ОсОО "Чон Алай Экопродукт"	Сулайманов М.Ч.
2	СТСК «АгроВэй плюс»	Казылаева К.М.
1	ОсОО «Долгое Будущее»	Асымбеков А.
<i>Кластер "Молоко"</i>		
	ОсОО "Алайку Органикс"	Сабитов М.Э.
2	ОсОО "Жети Баатыр"	Махмудов М.М.
3	ЗАО "Талас-Сут"	Давлеталиев М.Т.
4	ОсОО "Эмилия"	Джолоев Д.Ш.
5	ОсОО "Талас Даамы"	Тууганбаев Б.О.
6	ОсОО "Кант-Сут"	Джон Д.А.
7	ОсОО "Умут и КО"	Абдуллаев К.Т.
8	ЗАО "Шоро"	Эгембердиев К.Т.
9	ОсОО "Ат Башы Сут"	Орозумбекова Н.А.

0	ОсОО "Кочкор продукт"	Толонов Б.
1	ЗАО "Ак Жалга"	Жузумалиева К.Ж.
2	ОсОО "Май Булак Каракол"	Ногоев К.Ж.
3	СХК "Ала-Тоо Сут"	Ибраева Ж.К.
4	ОсОО "Агро Кен"	Кимсанов Ж.А.
Кластер "Овощи и бахчевые"		
	ОсОО "Кыргызцентрпродукт"	Белошаров М.Д.
	КСФХ "Томат КейДжи"	Саккараев Ж.М.
	ОсОО "Коппромсервис"	Жилин Н.
	ОсОО "Дар Земли"	Шамбетов Н.А.
	ОсОО "Бай Элим Компани"	Акимжанова Р.
	ОсОО "Панда экспресс Кей джи"	Балыкбаев А.
	Южный регион	
Кластер "Зерно"		
	ЗАО "Акун"	Абдыгул у. Н.
	ОсОО "АйЗи"	Кудайкулов К.
	ОсОО "Дан-Юг"	Дуйшеев С.
	ОсОО "ВЕК"	Жакыпов Н.
	ОсОО "Мариам ОШ"	Эргешев Д.
	ОсОО "Золотой Колос"	Русу Р.
	ИП Бегметов Ш.А.	Бегметов Ш.

	ОсОО "ОПК"	Лоза И.
	ОАО "Карасу Дан-Азык"	Исмаилов Б.
0	ИП "Ханипов"	Ханипов Х.
1	ОАО "Бишкекский мелькомбинат"	Тентимишов К.
2	ОсОО "Тазажан"	Джурукпаев С.
3	ЗАО "Шоро"	Рахимдинова Ч.
<i>Кластер "Масло растительное"</i>		
	ОсОО АПК «ЭлДан Аталык»	Укубаев Т.Г.
	ОсОО «Дан-Юг» (Дом Ата)	Тойгонбаев С.К.
	ОсОО «Ли Бин»	Чжан Шэнли
	ОсОО «Кыргыз Корм»	Хе Годун
	ОсОО "Атанмай"	Атанов К.Т.
	ОсОО «Konurat Trade»	Ибрагимов А.К.
	ОсОО «Ака Трейд»	Мидинбеков А.М.
	ОсОО «Alpha Trader»	Осмонбаев А.Р.
<i>Кластер "Куриное яйцо"</i>		
	ОсОО "Мико Групп"	Назарбаев М.Р.
	ОсОО "Мирас Агро"	Ибраев А.Э.
	ОАО "Птицефабрика Улар"	Коваль Д.И.
	ОсОО "ППЗ "Алрад и Ко"	Раджапов А.Ш.
	ОАО "Ак-Куу"	Малабаева Н.М.

	ОсОО "СоцАрго"	Мамыркaнoв Э.Т.
	ИП КФХ Чепков В.И.	Чепков О.
	ОсОО "ТриТ"	Кавун Т.А.
	ОсОО "Ак-Канат"	Укубаев Т.Т.
0	ОсОО "Оазис Агро"	Лунд Майк Джонатан
1	ОсОО " Корм Сервис"	Ногойбаев Р.А.
	ВСЕГО (73 предприятий):	